

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Північне Полісся
в історико-культурному контексті

Випуск 33

Ніжин – 2006

УДК 821. 161. 206+94/477"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

84
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №13 від 30.06.2006 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник

докт. філол. наук, проф. Г.В. Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв; канд. філол. наук, доц. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, академік, проф. А.П.Грищенко; докт. філол. наук, проф. З.В.Кирилюк; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол. наук, ст. наук співр. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвеева; докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. Вип. 33. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 265 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52

© Видавництво Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя, 2006

© Самойленко Г.В.

576108

Ігор Качуровський

Що таке “празька хвороба мови”?

У “Сучасності” в ч. 4 за рік 2006 є цікава стаття – інформативна розвідка Леоніда Шульмана (ні назва, ні тема статті нас тепер не цікавлять), де я зустрів вираз “Лінгвістична необізнаність істориків уражає”.

А мене вражає також лінгвістична необізнаність і самих лінгвістів.

Наведу два приклади. Є така комаха, що зветься гедзь або овад. Слово “овад” – загальнослов'янське, у сербохорватській мові наголос на другому складі – “овАд”, у польській, російській, українській – на першому. Етимологія – непрозора. Але оскільки в росіян ненаголошені А та О вимовляються однаково, хтось із граматиків упровадив написання “овод”. Куліш також писав “овад”, але вже Грінченко свято вірив, що в закритому складі “о” має перейти в “і”. І ось виходить книжка Етель Войніч із чудернацькою назвою “Овід”.

Другий випадок такий. 1973-го року в Києві, у видавництві “Наукова думка”, вийшов словник-довідник “Українська літературна вимова (а народ каже вИмова. – І.К.) і наголос” – і ми не без здивування довідалися, що з п'ятьох “україністів” (маю на думці упорядників та редактора) ніхто не знає, не відрізняє двох голошних “І” та “И”. Коли ми скажемо: “Надворі сніг – у мене мерзне ніс”, – то помітимо, що друге “і” трохи відрізняється від першого (перше постало з фонеми *ѣ* (ять), друге – з колишнього О).

А тепер – до головної теми: що таке *празька хвороба* української мови?

У двадцятих, а особливо в тридцятих роках ХХ століття Прага була важливим духовим центром українства. Але літератори – насамперед це поети, – які творили там нашу культуру, були відірвані від метрополії, не мали контактів із широким колом мовців, а сприймали мову й вимову переважно з художніх творів, де, як відомо, майже ніколи ми не ставимо наголосів.

Тож наші пражани у своїх віршах, серед яких немало поетичних шедеврів, раз у раз дивують нас своїми ненормативними на-

голосами, що деякі з них – як-от “Дон-Хозе” в Маланюка, – безперечно, взято з польської мови, інші занесено з Галичини, Закарпаття та Лемківщини, а більшість, як мені здається, просто зімпровізовано.

Уже перший, сказати б, провісник Празької школи, Юрій Драган, наголошує деякі слова не так, як слід:

Як князь ранЕний – день схилився на захід,
Одкинув свій червоний щит.
Рубіни крови бризнули на дАхи,
І червінню спокійний став блищить...

Або:

І раптом сарна в далеч синю
Заколихала дальній біг.
ТишА... Не чути в ніч осінню
Її струнких і легких ніг.

У четвертій книзі хрестоматії “Українське слово” вміщено добірку одного з найцікавіших празьких поетів – Олекси Стефановича. Там сумлінно поставлено наголоси, чим підкреслено їхню ненормативність:

О, який сУмний, заплаканий сон це,
О, яка гірка ця мить...

Далі маємо шОломи (зам. шолОми) та ін.

Чимало “диких” наголосів і в Євгена Маланюка:

Кожна квітка солодку вагОту несе...
Буяти бунтом в жАдобі пожежі...
... в срібнИх нитках річок...

Щось подібне і в Олега Ольжича:

О, вір у відваги ясне багаття...
ВиднОколом утомленим лягла
Навколо нього далина імлиста...
Поважна мова врОчистих вітрин...

Не відстає від них й Олена Теліга:

В день такий цілИм натхненням жить...
Щоб кинуть серце у крижАний протяг...
Найвищий шпиль – і початОк до спаду...

А в наймолодшого з поетів Празької школи, Андрія Гарасевича, маємо:

Сгубили хмари крЕсало... (зам. кресАло...).

Глузуючи з поетів, Дмитро Донцов кинув колись репліку, буцімто він редагує книжку “НаголОси з творАх ТарасА ШЕвченка...”

Глузуючи з поетів, Дмитро Донцов кинув колись репліку, буцімто він редагує книжку "НаголОси в творАх ТарасА ШЕвченка..."

Та найдивовижніші наголоси були в Леоніда Мосендза, який прийшов до нас із польсько-російського середовища й українську мову знав переважно з книжок. Яких тільки дивоглядів у нього не трапляється:

.... піднестись на крилАх...
...НадИть тебе і необорно кличе...
... Та ще нові лани для роду зоре
Твоїх нащадків міцнеє ралО.
І буде: під єдинеє берлО
Збереться рід...

Далі окремі слова: краплЯми, дзвінкИх, червоні краплі, обІч, снаГи, голуб... ворУхнувся...

Часом здавалося, ніби Мосендз свідомо глузує з української мови, тож я написав тоді пародію, яка закінчувалася двовіршем:

З розпачу в серце ударив лезОм
І перекинувся горі пузОм....

Я не запам'ятав цитованих вище уривків з "Юнацької весни", однак Мосендзове "берлО" виринуло з підсвідомості в моєму сонеті:

Чепіги рільника, рушниця браконьєра
І навіть міць берла, залитий кров'ю трон...

Щойно згодом я зауважив: не той наголос. Довелося переробити на:

Меча і берла міць, залитий кров'ю трон...

На закінчення кілька слів про "празьку хворобу" мови, що її (хворобу – І.К.) можна спостерігати в українській поезії в Україні. Адже протягом кількох десятиріч наших поетів оточувало російськомовне середовище. І припускаю, що не такі вже рідкісні випадки, коли поет писав українською, а вдома, в родині, розмовляв російською. Але ця тема вимагала б окремого докладнішого дослідження.

Лінгвостилістична інтерпретація новели
Євгена Гуцала "Оргія"

*Аякже, смерть усе-таки це празник,
Який буває тільки раз в житті.*

Ліна Костенко

Творчість Євгена Гуцала є об'єктом уваги як літературознавців (М.Жулинський [1], Г.Самойленко [2], Л.Громик [3]), так і мовознавців (див., наприклад, автореферат дисертації Н.Морозової "Структура та семантика складного речення в ідіостилі Є.Гуцала (на матеріалі художньої прози)". – К., 2006).

Текстова структура прозових творів письменника потребує нетрадиційного прочитання. Дана стаття є першою спробою лінгвістичної інтерпретації творів Євгена Гуцала крізь призму західноєвропейських філософських систем ХХ століття.

Мовнообразну структуру новели побудовано навколо сюжету про те, як селянин Кирило Іскра **"захотів аж усього набачитись у своєму житті, навіть сам по собі поминки справити"** [4] (с. 303). Назва новели Євгена Гуцала "Оргія" (у переносному розумінні "розгульний бенкет") підтримується художніми формулами **замогильні ігри, химородна затія Іскри, затія похорон сам по собі**. Це наштовхує на ідею лінгвостилістичної інтерпретації її тексту крізь призму герменевтичної теорії, яка спирається на концепти карнавалізації, іронії, авторської маски: оргія – це **"вроді як репетиція в театрі"**. Культурно-смыслові та експресивно-оцінні стереотипи герменевтики ставить під сумнів. Згідно з теорією карнавалізації, загальноприйняті понятійно-оцінні характеристики реалій не відображають їх суті, адже це "бутафорія", "перевдягання", "маскарадний стрій".

Текстова площина твору презентує смыслову дифузію мовних знаків трагічного й комічного – типову рису карнавалу: **"А в хаті стояло кілька зсунутих докупи столів, застелених вишитими скатерками. Хвощівці, що сподівались побачити гріб із небіжчиком, засипаний поминальними квітами, спотикались очима об тарілки з наїдками й пляшками з напоями, що густо видніли з краю в край"** (с. 298). Ідея поминок

по самому собі осмислюється як форма протесту проти смертності людини, проте містить парадокс і сприймається на межі абсурдності й мудрості: *“–Чуєш, Докіє! Я не отой Кушта, що помер – і руки на грудях склав”* (с. 307)

Умовний характер різниці між “життєвою” та “мортальною” обрядовістю підкреслюється уживанням слова *поминки* замість *свято (гименини)* й конденсується в оксюморонічному утворенні *веселі поминки*: *“А хто ж знав, що таке свято? – кашлянув Петро-фершал”* (с. 299). *“Веселі поминки по собі справляв знатний їхній односелець, а веселі поминки мали не менш чудно й завершитись, тільки, звісно, не ямою на цвинтарі”* (с. 300). Слова, що поза текстовою структурою мають протилежне значення, у відповідному лексико-смісловому оточенні стають контекстуальними синонімами: *“Тільки я не поїму... Казали – похорон по тобі, а тут – гименини, обманули стару”* (с. 300).

Якщо звичайне карнавальне дійство спирається на подолання жорсткої регламентації місця, що займає людина в соціальній ніші, то в текстовому просторі новели показано “перевертання” буттєвих та обрядових ролей: дядько Кирило стає “небїжчиком”, а його гості – “поминальниками”: *“Значить, ти, Кириле, вроді покійник? – поспитав Федір Коршак”* (с. 299). Пародійність поминальної обрядової ситуації підкреслює релятивність у сприйнятті дійсності: *“Кирило Іскра тішився, що гості його – кислогубі й кислоокі, що хмару печалі внесли до хати, хоч сокуру в тій хмарі чіпляй”* (с. 298). Герменевтика, в основі якої лежать “мовні ігри”, – це логіка подвійного смислу. Тому аналіз мови, на думку П.Рікера, полягає у виявленні семантики цього обмеження-приховування [5].

Пародійність “карнавального костюму” на несправжніх поминках пролягає через лексико-смісловий мотив охайності, акуратності – рис, неприродних для зовнішнього вигляду селянина: *“Сам Кирило Іскра – в темному випрасуваному костюмі, дбайливо поголений, коротко підстрижений – сидів на чільному місці”* (с. 298). *“Іскра взувся не в підлатані туфлі, а в новенькі, ген смачно порипують під столом”* (с. 298).

Вибудовуючи семантичну інверсію понять “святкування” – “жалоба”, автор релятивізує, згладжує смислово опозицію, в якій

вони стилістично взаємодіють. Свято, як і скорбота, пов'язане з відповідною атрибутикою травестіювання. Це стосується насамперед зовнішнього перевтілення, і зокрема одягу (*вирядилась, як на художню самодіяльність до клубу*). Експресією іронічної пародійності забарвлені фрагменти художнього опису зовнішньої атрибутики гостей Кирила: замість емоційно нейтрального *одягатися* автор використовує розмовно-іронічно забарвлені слова *виряджатися* й *винаряджатися*: *"Вихопилась Варка, що й справді-таки вирядилась, як на художню самодіяльність до клубу: блузку вишито заполоччю, спідниця темно-вишневого крєпдешину, а над скубаними мітелочками брів – крєп чорної хустини"* (с. 302). *"І тобі, Варко, від серця дякую, ген винарядилась, як на художню самодіяльність до клубу"* (с. 298). У словесній кольористиці опису буфонадно поєднуються мовні сигніфіканти "свята" (*темно-вишневий крєпдешин*) й "скорботи" (*крєп чорної хустини*).

Смерть егалітарна, як і життя, й через те вона парадоксальним чином причетна до свята: "Свято – це спільність і репрезентація спільності в її завершєній формі. Свято – це завжди для всіх" [6]. У тексті новели учасники ігрового обрядового дійства одночасно осмислюються і як глядачі. Прикметне в цьому розумінні використання апелятивних конструкцій: *"Подивіться на нього люди, подивіться!"* (с. 304). *"Йдіть, людоньки, йдіть"* (с. 297).

Назви, що вказують на речову атрибутику поминок (*кадило, ладан, свічка*), що викликають в усталеному мовленні "поважні" асоціації, змінюють свій асоціативний ореол. Демонструючи умовність поминального обрядодійства, вони наближаються до знаків народної сміхової культури: *"Без попа і без кадила! – сміявся хазяїн, який багато насміявся за своє життя. – І без ладану! І без свічки в руках, як отой благочинний Кушта"* (с. 304).

Кінець індивідуального часу осмислюється в евфемістичних вербальних формах, які в узвичаєному мовленні вказують на життєві дії, функції (*заквапився, не проторгувався, здибаємось*): *"Жити б йому й жити, товкущому Іскрі, а він, можна сказати, взяв і підвів, негадано для всіх квапився туди, звідки не повертаються"* (с. 297). *"Чуючи наближення костюмахи, заспокоював рідню: "Скоро здибаємось удома"* (с. 295). Сло-

ва "мортального" й "віталістичного" змісту перебувають у синтаксичних зв'язках, причому замість усталених (і експресивно нейтральних) мовних одиниць уживаються пейоративи або ж останні взаємодіють зі словами, що викликають асоціації з трагічними подіями: *аж упріє, так на мій похорон гнався; щиро радіє, що я одубів*. Ігрову іпостась художньої мови підтримує категорія "іронічної свідомості" (М.Бахтін).

У текстовому просторі новели відбувається стилістичне обігрування буттєвих концептів "життя" й "смерть". Навколо кожного з них в узуальному мовленні об'єднуються відповідні змістові одиниці. Контекст новели стає середовищем, у межах якого відбувається "експансія" одиниць понятійного поля "життя" в концептуальний простір "смерть". Мовними "містками" такого перерозподілу стають носії семантики марнославства, меркантильності або поміркованості. Змістові прирощення, що їх набувають слова парадигми "смерть", стають "масками", з допомогою яких руйнується "поважний" і "страшний" емоційно-асоціативний ореол концепту, що позначає небуття: "Гра – це взаємодія вербальної й невербальної, або до-словесної, комунікації. Відкритий для інтерпретації й у цьому розумінні "незавершений" художній твір пропонується тому, хто витлумачує його, подібно до іграшкового конструктора, і його "завершення" перебуває поза увагою автора" [7].

Урочистості, пов'язані як зі святкуванням, так і вшануванням пам'яті, – будуються на задоволенні людської потреби в честолюбстві. Ідею марнославства сконденсовано в просторічному слові *почот*. Данина шани людині, яка при житті забажала подивитись на свої похорони, – це *щербатий почот*. Демаркаційна лінія між уявленням про буття й небуття стає розмитотою: на останнє переноситься ієрархія цінностей, пов'язана з першим: *"Ось таке написав на чорній бинді: "Дорогому Кирилу Іскрі від кавалера ордена Слави Андрія Щуся. Спи спокійно, дорогий"* (с. 302)

Життя приміряє маску смерті й саме постає химерним. у такому семантичному "камуфляжі" на перший план виступає дочасність життєвих цінностей, а відтак вони постають не лише мізерними, а й смішними: *"– А з яких пір це покійники читають, що про них пишуть?"*

– Так заведено... Так йому, – кивнув на хазяїна, – почот від мене більший.

– Та покійному однаково, який почот йому складають... Видать, ти сам собі такий почот вималював. Нагадав усім, що кавалер ордена Слави” (с. 303). Іронія стає основою “полемічного нерозуміння” усталених пріоритетів.

Мовомисленнєве ігрове поле, в якому відбувається експресивна дифузія концептів “життя” та “смерть”, підтримується лексико-смісловим мотивом меркантильності, носіями якої є слова *позичати, віддавати, повертати*. Вони контекстуально взаємодіють із лексемами *похорон, покійник* та ін.: *“Наш запасливий Щусь вінок забере, а через тиждень-другий понесе його другому покійнику”* (с. 303). *“Аж упрів, так на мій похорон гнався!.. Та коли ж ти повернеш племінного кроля, якого позичив на тиждень, а вже рік минув? А косу коли віддаси, яку взяв торік? А сто карбованців на телевизор, га?.. Бачте, радіє, що мені вже гроші без надобності”* (с. 304). Смерть семантично моделюється як джерело можливої (“меркантильної”) радості й зазнає психопоетичного “приручення”. Гумор, іронія виступають як психологічна компенсанта усвідомлення темпоральної приреченості людської істоти.

У світлі темпорального кінця руйнується демаркаційна лінія між позитивними та негативними рисами людини: помірність, поміркованість (*від горілки носа вернув, наче від нечистого духа; тримав язика на припоні навіть у гніві*) перед лицем смерті втрачають свій оцінний ореол. З погляду кінцевості людського буття вони марні, відносні, а тому є джерелом іронії: *“Кушта в домовині на столі лежав із таким погідним виразом на спокійному чолі, наче, нагостювавшись тут, на землі, як на минушому ярмарку, повертається додому назавжди, як удачливий ярмаркувальник, котрий і не проторгувався, і на виторг не спромігся. На його похороні музика не грала, баби не голосили, тільки чувся молитовний шепіт скорботних уст, і тоскний мертвий запах ішов од ладану й воску”* (с. 295).

У мовнообразній структурі новели руйнується уявлення про неминуче й фатальне посягання смерті на життя. “Мортальне” знаково-асоціативне поле визначається життєвою позицією людини. Життя накладає свій відбиток на образ смерті: “– Хіба лю-

ди вмирають не однаково? – заперечила Докія. – Як живуть, так і вмирають” (с. 295). *“– Ні, я не так!.. Я не так... Щоб я отак руки на грудях склав? Щоб мені отак свічку в руки?”* (с. 296).

Риторика *веселих поминок* так само сприяє подоланню “буттевої субординації”, що відділяє людину від смерті. В одному контекстуальному середовищі бурлескно поєднуються елементи й заупокійних промов, і тих, що звернені до живої людини: *“Підморгнув хазяїнові: – За упокій!”* (с. 304). – *“Царство тобі небесне, Кириле!”* (с. 306). Відбувається “метатеза” живого адресата мовлення й того, що відійшов у небуття: першому бажають, *“щоб земля була пухом”*, а другому – *“хай йому добре гикнеться”*. Так розкривається умовність демаркаційної лінії вербальної атрибутики свята й поминок, несправжність словесної презентації життя й смерті. Художньому мовомисленню новели не властиве протиставлення розумного й абсурдного, істинного й помилкового, тобто воно не містить ніякої моральної функції.

Поминки, як і свято, спираються на гедоністичні асоціації, пов'язані зі споживанням їжі й алкоголю: *“– Та чи вам не однаково – за упокій випити чи за здоров'є? – глумливо гмукнув Петро-фершал, радий пити за праведне й за грішне”* (с. 300). *“Вже трохи підпили, то пашіли чавунцями почервонілих лиць та прискали жуками розгарячілих очей”* (с. 300). Мова втрачає свою цінність перед гедоністичним моментом обрядодійства: вона стає риторично необхідним, проте порожнім, комунікативно неспроможним додатком до процесу насолоди від споживання їжі: *“Той і далі жував курятину, наче й не до нього мовилось”* (с. 301). *“Людоньки, що ж це таке?! – забідкалась Хранзолька. – Де це видано в селі, щоб пили та їли – і на доброму слові вдавились?”* (с. 301).

У мовнохудожньому просторі новели відбувається подвійне “перевертання” дійсності: спочатку поминки виявляються жартом, а потім пародійне дійство сприймається всерйоз. Буття (*кажуть, що ти живий*) і небуття (*в які світи полетів-полинув!*) семантизується як таке, що залежить не від об'єктивної дійсності, а від суб'єктивного сприйняття, і в цьому світлі вони сприймаються як рядопокладені: *“Синку, в душі поховала тебе”* (с. 306). *“– Я вже тебе поховала, дитино, а кажуть, що ти живий... Де ж ти живий, коли поховала... Куди полетів на крилоньках?”* (с. 305)

У текстовому просторі новели Євгена Гуцала "Орґія" відбувається трансформація внутрішньої структури лексем, що належать до смислових полів "життя" і "смерть". Слова "мортальної" семантики набувають конотативних природжень, понятійні еквіваленти яких перебувають у "віталістичній" концептуальній площині. Вони стають носіями подвійного емоційно-асоціативного коду: художнє мовомислення новели демонструє "природження буття" (Г.-Г. Гадамер). У такий спосіб розвиваються опозиції "трагічне" – "комічне", "радість" – "скорбота", "дійсне" – "уявне", "розумне – ірраціональне", "цінне – безвартісне", адже "мова не лише ізолювальна решітка, а й така, що дає особистісному розумінню можливість проникнути крізь неї" [8].

Література

1. Жулинський М. Відкрився птахам, людям і рослинам // Слово і час. – 2005. – №8. – С. 3–8.
2. Самойленко Г. Перші кроки і злети поетичної творчості Є.Гуцала // Література та культура Полісся. – Вип. 14. – Ніжин: НДПУ ім. М.Гоголя, 2000. – С. 105–116.
3. Громик Л. "З пороків усіх найогидніша – зрада": Повість Є.Гуцала "Безголов'я" // Слово і час. – 2005. – №9. – С. 59–64
4. Тут і далі текст новели цитуємо за виданням: Гуцало Є. Мистецтво подобатись жінкам. – К., 1985.
5. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій: герменевтичні есе // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 230.
6. Гадамер Г.-Г. Актуальність прекрасного // Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К., 2001. – С. 86.
7. Еко У. Поетика відкритого твору. Фрагмент із книги "Відкритий твір" // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 410.
8. Гадамер Г.-Г. Батьківщина і мова // Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К., 2001. – С. 192.

Кореляція слова й образу в художньому мовленні Є.Гуцала

Дослідження лінгвістичних особливостей художнього мовлення передбачає вивчення однієї з провідних текстових категорій – художнього образу. Образ традиційно розглядають як категорію свідомості – результат та ідеальну форму відображення об'єкта у свідомості творчої особистості з позицій певного естетичного ідеалу [1, с. 120]. Кожен художній образ реалізує образ автора, утілений в словесній тканині тексту, тому він ідеальний та суб'єктивний, визначається індивідуальними особливостями сприйняття й відчуттів. Конструювання авторської мовної картини світу, породжене креативною волею митця, осмислюється ним як міжрівнева система вербальних засобів на позначення концептуальних фрагментів дійсності. Художній світ є синтезом образів, наповнених авторськими конкретно-чуттєвими, індивідуалізовано-психологічними, емоційно-оцінними смислами. Як правило, категорія словесно-художнього образу синкретична: у ній одночасно втілюються різні аспекти об'єкта.

Проблема співвідношення слова й образу вирішується лінгвістами по-різному: образ ототожнюється то з внутрішньою формою слова (за О.Потебнею), то зі значенням (у гносеологічному плані), то з узуальним компонентом конотативного аспекту значення – емоційним, оцінним, експресивним або стилістичним (в аксіології). З онтологічного погляду, художній образ розглядають як умовний, схематичний об'єкт, зведений над своїм матеріальним субстратом – матеріальною формою, утіленою в мовних засобах.

Розщеплюючи художній текст на дві конструктивні системи – словесний і словесно-образний ряди, учені витлумачують слово як знак, денотатом якого є зображуваний об'єкт навколишньої дійсності, а образ – як знак і модель, при цьому денотатом є відношення даного об'єкта до певного естетичного ідеалу.

Таким чином, образ як ідеальне утворення втілюється в художньому слові – словообразі. Первинний словесно-художній образ, тобто образ у слові як експресемі, включає узуальне значення слова разом із закріпленням у мовній свідомості носіїв асоціативним комплексом. Він формує інгерентну експресивність тексту. Вторинний словообраз, тобто образ у художньому тексті,

розглядається як результат авторської розробки ресурсів первинного словообразу і є джерелом адгерентної, оказіональної експресивності.

У статті маємо намір проаналізувати співвідношення слова й образу на прикладі словесно-художніх форм Є. Гуцала, що є мовним засобом вираження ліричної сугестії, яка детермінує стилетворчу норму прози письменника. Усвідомлення філософської єдності світу природи й людини становить основну рису гуцалівської естетики, що перегукується з традиціями О. Довженка, М. Стельмаха, М. Рильського. Уміння тонко відчувати природу, життєствердно сприймати світ у всьому його багатстві відбилосся в складній семантичній структурі текстів. Це знайшло втілення в моделюванні детальних картин навколишньої дійсності – у розлогих парадигмах візуальних, акустичних, одоративних, тактильних образів. На наш погляд, візуалізація психологічно наснажених фрагментів представлена в гуцалівській прозі найвиразніше, причому домінантну роль відведено колористиці. Колірні номінації є одним із найпотужніших елементів ідіосинкразії письменника.

Смисловий акцент колірної парадигми дещо перегукується із символістською та модерною естетикою і реалізується переважно первинними словесно-художніми образами. Кольорова гама мовлення багата, психологізована, увиразнена асоціативними нюансами. Центральне місце в названому текстовому семантичному полі відведене синьому кольору та його відтінкам. Ця барва стала для Гуцала знаком батьківщини, символом ностальгічного минулого і майбутніх сподівань, мрій. Ознаки пов'язані із синьою гамою, корелюють із тематичним рядом природних явищ і категорій: *небеса були вечорами темно-сині, глибокі, як вода у ставку* [2, с. 26], *синя темрява* (с. 28), *сніги синьою барвою візьмуться* (с. 215), *синювате димування* (с. 232), *яскрава синя плівка на сливах-кобильохах* (с. 128), *голубуваті сутінки* (с. 33), *голубе, аж чорне, дзеркало води* (с. 33), *тонесенький голубий струмок* (с. 222), *блакитне шумовиння води* (с. 243).

Поняття краси (ширше – категорії естетики й оцінки) асоціюється з кольором, тоном, відтінком, світлотінню, його можна передати у першу чергу за допомогою колористичного епітета. Поетизм *фіолет*, для естетики якого властива ознака напівкольору (синій із червонуватим), співзвучна ліричній сугестії: *фіалкова хмара* (с. 239), *крапля зблисне фіолетовим чи золотавим* (с. 222).

Активізація словотвірної парадигми оживлює асоціативні зв'язки кольорообразів і розширює валентнєсний потенціал. Спо-

стерігаємо лексико-граматичну та дериваційну конверсію за механізмами вербалізації: *засиніли кружальця перепаленого бензину* (с. 35), *чистими сльозами забіліли поодинокі проліски* (с. 220), *забронзовіли верхівки дерев* (с. 234), *суріпка жовтіла* (с. 315), субстантивації: *наплаті синявою очі* (с. 240), *безодня небес світиться блакиттю* (с. 223), *живим сріблом сотається жилочка води* (с. 235), *спалахи по-дитячому легкої зелені* (с. 237). Формальна трансформація не порушує аксіологічних та естетичних характеристик, проте в семантичній структурі відприкметникових номінацій при збереженні колористичних гіперсем підвищується ступінь абстрагування ознаки. Конверсія супроводжується процесами метонімізації та метафоризації, що сприяє підсиленню інгерентної експресивності. Синтагматичне оточення породжує синкретизм лексем *блакить*, *срібло*, *зелень*, у яких позиція нейтралізує полісемічні значення. Нейтралізація виникає внаслідок асоціації альтернативних значень із тим самим фонетичним словом: "блакитне небо" і "блакитний колір", "сріблястий метал" і "сріблястий колір", "зелена рослинність" і "зелений колір". У кожному випадку значення покривають одне одного: *блакить*, бо *небо* має *блакитний колір*; *срібло*, бо *струмок* має *колір срібла*; *зелень*, бо *рослинність* має *зелений колір*.

Фіксуємо випадки поєднання в синтагматичному ряду парадигматично пов'язаних слів, що тяжіють до семантичної спільності. Такі фрагменти тексту насажені не тільки в інформативному, але і в емотивному, оцінному та образному планах: *Блакитне склепіння неба, в повітрі цвіте синенький туманець, над обр'ями неначебто клубочиться неясне небо... а сніг переблискує яскраво, мерехтить біло, сміється!* (с. 222); *У пісні все синіло – і садові весняні квітки, і небо, і любов, і навіть трави, що росли поспіль з барвінком, мали синю барву* (с. 35). Колористична парадигма репрезентована як одиницями з експліцитною семантикою кольору (*блакитний, синенький, неясний, переблискувати, мерехтити, яскраво, біло; синіти, синій*), так і лексемами, семантична структура яких містить потенційну, латентну сему кольору (*небо, повітря, цвісти, туманець, сніг, сміятися; квітки, небо, трава, барвінок, барва*). Вона імплікована в глибинних структурах значення і під впливом контекстуального оточення актуалізується. втягуючи в процес створення візуально-чуттєвого макрообразу навіть одиниці без потенційних колористичних маркерів, скажімо, *обрій, клубочитися, садовий, весняний, любов, рости*.

У словнику письменника переважають неяскраві барви, що є свідченням безпосереднього сприйняття навколишнього світу

природності колористики, втіленням тонкого відчуття краси живописного довкілля: *холоднуваті, сірі брижі* (с. 26), *сірі калюжі* (с. 222), *біло-рожевий цвіт* (с. 237), *блідо-рожевий диск сонця* (с. 243), *бутони рожевого квіту* (с. 223), *білі, червоні, рожеві оченята квіток* (с. 223), *зелене ясненьке листячко* (с. 235), *зелена хмара пуху, ясным зеленим пухом укрилося вербове гілля* (с. 236), *дрібненьке бурштинове листячко* (с. 239), *бурштиновий окріп* (с. 315). Автор інтуїтивно відчуває вагомість художньої деталі, представленої кольорономінацією, і насичує індивідуальну мовну картину стихією кольорів та відтінків, маніфестуючи їх як сутнісні ментальні поняття.

Філософія світобудови, представлена в опозиційних категоріях, утілюється в протиставленнях первинних кольорових словообразів і репрезентована полюсами *білий – чорний*. Асоціативне поле білої та чорної гами різнопланове, проте не виходить за межі пейзажної інформативності: *білий туман* (с. 237), *швидкі білі хмари* (с. 220), *білий квіт снігу* (с. 215), *білий засніжений яр* (с. 216), *білі хвилі повені* (с. 218), *білими вітрилами попливли хмари* (с. 224), *біле гілля* (с. 29), *біла кульбабка* (с. 296) – і *чорна північ* (с. 27), *чорна жива гладь озера* (с. 29), *чорна рілля* (с. 290), *чорне цятковиння на снігу* (с. 219), *гілля чорне-чорнісіньке* (с. 237). Показово, що Є.Гуцало, послуговуючись, на перший погляд, узуальними означеннями, створює індивідуалізовані образи, котрі включені в систему ідіосинкразії. Специфіка їх виявляється на рівні синтагматики: семний склад означень та означуваних слів перехрещується, акцентуючи ознаку білого або чорного. *білий + туман* (уже білий), *чорна + рілля* (уже чорна); до цієї системи можуть підключатися й інші елементи: *білий + засніжений* (тому білий) *яр*, *білими + вітрилами* (як правило, білі) *попливли + хмари* (часто білі).

Розгорнута метафора *білий квіт снігу* побудована за механізмом поєднання генитивної метафори та гіпалаги, при якій означення зміщується від одного означуваного слова до іншого: *білий сніг* → *білий квіт снігу*. Глибокий оказіональний образ естетизує об'єкт, актуалізує багатовимірне сприйняття художнього мікрообразу.

Естетизація весни, сонця позначилася на домінуванні теплих, ніжних золотих тонів та світлої блискучої гами: *абрикосовий літній загар* (с. 29), *пожовтіла отава* (с. 36), *жовті пухнасті котики на вільсі, коричневі котики на березовому гіллі* (с. 220), *жовтава мла* (с. 234), *ніжно-золотавий полиск в очах лося* (с. 243), *золо-*

таві вогні (с. 28) – і сніги світяться яскраво, урочисто... зацвіли... променистим сліпучим цвітом... мерехтять гострими білими скалками... палахкотить, міниться різними відтінками білого кольору березневий сніг... сніговий буйноквіт... зблищать холодним крижаним сріблом... блиск срібла... в біле немов віткано прозору, золотисту пряжу... на снігах тремтять ніжні, майже невидимі фіолети (с. 216). Ампліфікація смислів, міжривнева текстова гіпонімія, метафоризація експлікують схвильовану мовну медитацію автора про весняний сніг.

Лише зрідка колір в ідіолекті Гуцала пульсує, контрастуючи з іншими своїм буйством: малинові будяки (с. 319), червоний захід, багряні відблиски (с. 215), буряково-гарячі хмари, окуті з крайків сонячною міддю (с. 26), рудий, вогнистий півень (с. 232). Подібні інкрустації поповнюють спектральну шкалу парадигми, проте не переважають.

Письменник мобілізує різні засоби й прийоми, що об'єднуються в ампліфікаційні ланцюги, а кожен наступний квант тексту підкреслює домінантний колір, поглиблює зоровий образ та конотацію інтенсивності: *неймовірно синіє вода, неначе набралася тієї синяви від неба* (с. 235); *берези тихо полум'яніли – знизу доверху, – і на жовтому тлі світлішав стовбур* (с. 29); *Поодинокі ялини здіймалися зеленими смолоскипами – в їхні зелені душі майже не стукає осінь; їм цвісти в одну барву в різні пори року* (с. 29).

Вторинні словообрази Є. Гуцала виникають кількома шляхами, перш за все – унаслідок контекстуального зіткнення семантики кількох лексем. Експресивний потенціал колірних номінацій і дифузність їх конотативної структури актуалізуються в метафоричних та метонімічних утвореннях: *темно-синє крило вітру* (с. 29); *наплаті синявою очі* (с. 240), *срібло води* (с. 219), *море світла, срібний сміх* (с. 222). На сему кольору накладається емотивна сема одушевлення – *синьоокий день* (с. 223). Цей приклад ілюструє гуцалівський принцип антропоцентризму у створенні образів.

Сполучуваність колористичного прикметника зі словом *вітер* абстрагувала колірну ознаку настільки, що вона набула сем ірреальності: *Іноді все в цьому світі уявляється мені синім... Ото начебто ростуть сині тополі над синьою дорогою, їдуть сині вози, запряжені синіми кінями, перепадають сині дощі. І як було б цікаво, якби ряттвом посеред зими випав на наше село синій сніг, синя заврюха захуреділа-зареготала* (с. 289).

Словесно-художній мікрообраз *зелений вітер* функціонує як ключовий у багатьох текстах письменника й символізує молодість, життя, активну життєву позицію, мрії та бажання.

Словесно-асоціативні метафори *повінь барв* (с. 26), *апокаліптичне буйство барв* (с. 344) фіксують захоплення красою світу на рівні філософії віталізму. Гіперболічне окреслення великої кількості та розмаїття вияву ознаки дезактуалізує предметно-логічну основу вихідного значення й акцентує латентну асоціативну ознаку емотивно-оцінного характеру. На рівні концептуальної логіки відбувається своєрідне уподібнення до відомих об'єктів, явищ, що перебувають за межами безпосереднього сприйняття. При такому лінгвокреативному процесі актуалізується символічне, знакове мислення, формується узагальнено-цілісна схема денотативної ситуації, – власне, утворюються ментальні образи.

Єдність світу в його чуттєвому сприйнятті втілилася в художніх синестезіях на ґрунті колористичної лексики, що спостерігаємо на прикладах перехрещення кольору й запаху, кольору й звуку: *Чорна північ скрадала кольори, все малюючи в суцільний чорний – пронизливий, ароматний* (с. 27), *світла тиша* (с. 223), *світиться тиша* (с. 222). Синестетичні метафори утворюють катахрезу, яка забезпечує багатство смислової реалізації образу. Асоціативне ускладнення зорових уявлень слуховими та одоративними демонструє психологічно-синкретичне бачення довкілля. Замість прямої номінації письменник удається до використання перифраз – образних формул, які характеризуються двоплановістю значення. виступають одиницями вторинної номінації з метою позначення нового уявлення про вже названі явища. Показово, що для утворення індивідуально-авторських перифрастичних зворотів активно залучаються одиниці колористичного семантичного поля. Саме така лексика, називаючи найбільш помітну ознаку денотата – колірну, здатна через асоціації ідентифікувати новий об'єкт номінації. Виділена сема мотивує словесно-художній образ, є ключем до ототожнення об'єктів: *чорне цятковиння на снігу* (с. 219) – про граків; *срібна березова втіха* (с. 221) – про березовий сік; *жовті кульбабки живі* (с. 318) – про курчат; *сіра грудочка* (с. 295) – про жайворонка; *зелена пташина* (с. 237) – про листок.

Фразеологічна одиниця *білий світ* (с. 288) також включає компонент із колірною семою, яка актуалізує міфологічне конотативне значення. Архетипний образ білого (Божого) світу чітко де-

символізується. В українській культурній традиції білий колір акумуляував меліоративну оцінку, пов'язану із життям, здоров'ям, успіхом, а чорний (пор.: *на чорний день*) – пейоративне аксіологічне значення: смерть, хвороба, невдача.

Контекст сприяє трансформації структури образів-кольороназв, завдяки чому вони здатні протиставлятися, символізуючи контрастні морально-філософські поняття, як-от “молодість” – “старість”: *Мати, задумана, виїшла у вуличку, під ясени, – ген, у сонячні хурделиці, віддалялась дочка, наче її, материна, молодість зникла за темними тінями дерев* (с. 319). Контекстуальне протиставлення елементів спектральної шкали властиве й первинним словообразам Є.Гуцала: *на чорному лиці очі синіли... квітками живими* (с. 27). Контраст міжривневого характеру реалізується через протиставлення двох бінарних опозицій, які в лексико-семантичній системі логічно не протиставні. Синтагматичну градацію другого корелята забезпечує катахреза з метафоричним епітетом *горіли квітками живими*, що увиразнює протиставні образи.

Отже, формою мовно-естетичного вираження думок Є.Гуцала є словесно-художні образи, які виникають як результат образно-чуттєвого абстрагування понять. Моделювання картини світу детальними словообразами, зокрема, з колірною семантикою, репрезентує концептуальні положення ідіостилю письменника.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Образ (Опыт концептуального анализа) // Референция и проблемы текстообразования. – М., 1988. – С.17 – 129.
2. Гуцало Євген. Твори: В 5 т. – Т. 1: Оповідання, новели. – К., 1996. – 454 с.

М.Г.Булахов

Карські Ях'їм Фёдаравіч

Славуты беларускі філолаг Ях'їм Фёдаравіч Карскі, у асобе якога спалучаліся мовавед, літаратуразнаўца, фалькларыст, палеограф, бібліограф, педагог, грамадскі дзеяч, нарадзіўся 1 студзеня 1861 г. ў сям'і вясковага настаўніка пачатковай школы ў вёсцы Лаша Гродзенскага раёна. Вучыўся ў Ятранскім і Бераза-

векцім народных вучылішчах, Мінскай духоўнай семінарыі, у 1881–1885 гг. у Нежынскім гісторыка-філалагічным інстытуце, які рыхтаваў настаўнікаў для класічных гімназій. Інстытут даў Карскаму не толькі навыкі педагагічнай працы; тут пад кіраўніцтвам прафесара Р. Ф. Брандта ён напісаў сваю першую кнігу, прысвечаную гукавому ладу і марфалогіі беларускай мовы. Скончыўшы інстытут, Карскі да 1893 г. выкладаў рускую мову і літаратуру, а таксама царкоўнаславянскую мову у 2-й Віленскай гімназіі. 17 верасня 1891 г. ён паспяхова вытрымаў магістарскі экзамен у Варшаўскім універсітэце. 24 кастрычніка 1893 г. на пасяджэнні вучонага савета Кіеўскага універсітэта абараніў магістарскую дысертацыю па фанетыцы і граматыцы беларускай мовы і стаў штатным выкладчыкам, а праз некаторы час – дацэнтам кафедры царкоўнаславянскай і рускай моў гісторыка-філалагічнага факультэта Варшаўскага універсітэта. 26 чэрвеня 1894 г. ён прызначаны на пасаду экстраардынарнага (пазаштатнага) прафесара кафедры рускай і славянскіх моў і гісторыі літаратуры. 14 снежня 1896 г. на пасяджэнні вучонага савета Маскоўскага універсітэта Карскі паспяхова абараніў доктарскую дысертацыю пра беларускія пераклады Псалтыры у XV–XVII ст., а 14 лютага 1897 г. Варшаўскі універсітэт прысудзіў яму вучонае званне ардынарнага (штатнага) прафесара. Карскі працягваў чытаць лекцыі па розных лінгвістычных дысцыплінах у Варшаўскім (да 1915 г.), Растоўскім-на-Доне (1915 г.), Петраградскім (з 1916 г.) універсітэтах.

Карскі быў сапраўдным філалагам-энцыклапедыстам. Ён займаўся старажытнымі славянскімі мовамі, палеаграфічнымі асаблівасцямі пісьмовых помнікаў, літаратурай і фальклорам усходніх славян, узаемаадносінамі сучасных славянскіх моў. Але галоўны яго навуковы подзвіг – стварэнне навукі пра беларускую мову. Асобныя працы пра пэўныя з’явы і асаблівасці беларускай мовы друкаваліся і да Карскага (публікацыі К. Ф. Калайдовіча, Ф. С. Шымкевіча, І. А. Нядзешава, І. І. Насовіча і інш.). Але да канца XIX ст. шматлікія факты і назіранні па беларускай мове не былі абагульнены. Нават не было спробы абгрунтаваць вучэнне пра беларускую мову як раўнапраўную сярод іншых славянскіх моў. Звычайна беларускія моўныя рысы тлумачылі як асаблівасці дыялектаў або гаворак рускай, польскай ці ўкраінскай моў. Абапіраючыся на навуковыя факты, сваімі шматлікімі даследаваннямі ён паказаў, што мова беларускага народа, хоць і вельмі блізкая да суседніх славянскіх моў, мае сваю сістэму, якая развілася, уз-

багачалася і ўдасканалывалася ва ўзаемадзеянні з роднаснымі мовамі, але паводле ўласных законаў, што і вызначыла яе сучасную нацыянальную своеасаблівасць.

Для вырашэння гэтай складанай задачы Карскаму спатрэбілася апісаць з лінгвістычнага і палеаграфічнага бакоў асноўныя пісьмовыя помнікі беларускай мовы пачынаючы з XIII–XIV ст., даследаваць сучасную жывую мову, на якой напісаны літаратурныя творы, разнастайныя мясцовыя гаворкі, зрабіць выбарку з фальклорных, этнаграфічных і дыялекталагічных запісаў, параўнаць факты беларускай мовы з адпаведнымі фактамі рускай, украінскай і польскай моў. Усё гэта ён зрабіў да таго, як прыступіў да сістэматызацыі матэрыялаў і выпрацоўкі сваёй канцэпцыі фарміравання беларускай мовы. Як і акадэмікі І.А.Бадузн дэ Куртэна, Ф.Ф.Фартунатаў, А.І.Сабалеўскі, А.А.Шахматаў, Карскі асаблівае значэнне надаваў вынікам даследаванняў сучасных жывых гаворак, бо ў іх адлюстраваны як старажытныя з’явы, так і мясцовыя агульнанародныя моўныя рысы, характэрныя для перыяду фарміравання беларускай нацыі. Вызначаючы межы пашырэння беларускай мовы і асобных яе гаворак, Карскі ў 1898–1900 і 1903 гг. прыязджаў з Варшавы на Беларусь. Закончыўшы падрыхтоўчы этап, ён прыступіў да публікацыі асноўнага свайго даследавання – 3-томнай працы “Беларусы” (гл. “**Беларусы**” Я.Ф.Карскага). Па выніках сваіх падарожжаў і дыялекталагічных даследаванняў Карскі ў 1-м томе змясціў 2 карты: “Этнаграфічную карту беларускага племені” і “Этнаграфічную карту беларускага племені. Беларускія гаворкі”. Асаблівую каштоўнасць мае другая карта, на якой пазначана тэрытарыяльнае пашырэнне пэўных фанетычных з’яў беларускай мовы і зроблена класіфікацыя беларускіх дыялектаў. На ёй вылучаны паўночна-ўсходні, паўднёва-заходні і сярэдні дыялекты беларускай мовы, адзначаны масіў палескіх гаворак. У аснову класіфікацыі беларускіх гаворак вучоны паклаў такія з’явы, як цвёрдае і мягкае *p*, моцнае і ўмеранае аканне, цоканне, саканне, дыфтонгі, паланізмы і інш. З гэтай карты (1903) у беларускім мовазнаўстве пачалася новая навуковая галіна – лінгвістычная геаграфія, якая ў наш час дасягнула значных поспехаў (гл. “**Дыялекталагічны атлас беларускай мовы**”).

Апісанню сістэмы беларускай мовы Карскі прысвяціў некалькі раздзелаў 1-га тома “Беларусаў” (асаблівая ўвага ўдзелена слоўнікаваму складу), тры выпускі 2-га тома (гукавы лад, марфа-

лагічныя і словаўтваральныя асаблівасці, сінтаксічныя з'явы) і асобныя параграфы 3-га тома (заўвап пра мову фальклорных і літаратурных твораў). Даўшы навуковае тлумачэнне асноўных з'яў беларускай мовы, Карскі працягваў паглыбленае вывучэнне дыялектных з'яў, мовы старажытных твораў, тэндэнцый развіцця новай, літаратурнай мовы ў цеснай сувязі з народнай мовай. Жывучы ў Петраградзе, Карскі цікавіўся развіццём беларускага мовазнаўства і актыўна ўключыўся ў абмеркаванне пытанняў нармалізацыі мовы, распрацоўкі новых арфаграфічных правіл, навуковай тэрміналогіі, укладання тлумачальнага і гістарычнага слоўнікаў і г. д. У апошнім выпуску "Беларусаў" (1922 г.) Карскі прапанаваў цэлую праграму лексікаграфічнай працы на Беларусі. Першачарговай задачай ён лічыў падрыхтоўку поўнага слоўніка сучаснай беларускай мовы, каб у ім "зарэгістраваць тыя багацці, якімі валодае беларуская мова". Для выканання гэтай грандыёзнай задачы вучоны рэкамендаваў прыцягнуць усіх знаўцаў і аматараў беларускага слова, стварыць лексікаграфічныя камісіі са спецыялістаў навукова-даследчых устаноў. Беларус па паходжанні, Карскі ўсё сваё жыццё прысвяціў вывучэнню беларускага народа. яго мовы, вуснай творчасці і літаратуры. У спісе яго прац налічваецца больш за 1000 публікацый, сярод іх шмат грунтоўных даследаванняў (манаграфій), вучэбных дапаможнікаў для сярэдняй і вышэйшай школ, навуковых дакладаў, публічных выступленняў, крытыка-бібліяграфічных артыкулаў і г. д. Вялікі ўклад унёс ён і ў вывучэнне стараславянскай (царкоўнаславянскай), рускай, украінскай і польскай моў, стварыў працы па славянскай кірылаўскай палеаграфіі.

Карскі заўсёды быў у рэчышчы навуковых філалагічных праблем, перапісваўся з айчыннымі і замежнымі філолагамі, мясцовымі карэспандэнтамі, якія збіралі матэрыялы беларускіх гаворак па акадэмічнай праграме. У 1902 г. ён выступіў з дакладам па актуальных праблемах беларусазнаўства на XII Археалагічным з'ездзе у Харкаве, у 1903 г. удзельнічаў у рабоце Папярэдняга камітэта па арганізацыі правядзення Міжнароднага з'езда славістаў, у 1924 г. быў удзельнікам Першага міжнароднага з'езда славянскіх географіў і этнографіў у Празе. дзе яго, як выдатнага вучонага, віталі дэлегаты ўсіх славянскіх краін. У 1926 г. ён камандзіраваны ў паўднёvasлавянскія краіны для азнаямлення з рэд-

кімі пісьмовымі помнікамі і наладжвання сувязей з філалагічнымі ўстановамі і вучонымі-славістамі.

Карскі быў выдатным арганізатарам універсітэцкай і акадэмічнай навукі. Яго двойчы выбіралі на пасаду рэктара Варшаўскага ўніверсітэта (1905 і 1908 гг.), а з пераездам у 1916 г. у Петраград ён з'яўляўся членам Праўлення і Прэзідыума Акадэміі навук, дырэктарам Музея антрапалогіі і этнаграфіі, старшынёй Слоўнікавай камісіі і Камісіі па рускай мове, членам камісіі "Навука і навуковыя работнікі". У 1905–15 гг. ён быў рэдактарам самага буйнога філалагічнага часопіса "Русский филологический вестник", пазней рэдагаваў акадэмічныя часопісы "Известия Отделения русского языка и словесности", "Известия по русскому языку и словесности", а таксама публікацыі старажытных помнікаў. Яго пленная шматгранная дзейнасць атрымала прызнанне навуковай грамадскасці: у 1901 г. ён быў абраны членам-карэспандэнтам, а ў 1916 г. – акадэмікам Расійскай Акадэміі навук. У 1929 г. Карскі стаў і акадэмікам Чэшскай Акадэміі навук.

Пра вялізны аўтарытэт Карскага сведчыць і тое, што ў 1898 г. ён быў абраны членам-карэспандэнтам Таварыства аматараў старажытнага пісьменства, у 1914 г. – ганаровым членам Гісторыка-філалагічнага таварыства пры Новарасійскім універсітэце, у 1925 г. – ганаровым членам Таварыства аматараў расійскай славеснасці, у 1927 г. – ганаровым членам Таварыства пісьменства і мастацтва.

Навуковыя заслугі Карскага адзначаны ўзнагародамі Акадэміі навук і навуковых таварыстваў: залатым медалём (1894), палавіннай Ламано-саўскай прэміяй (1901), залатымі медалямі імя К.М.Баццюшкава (1898, 1902), прэміямі імя К.М.Баццюшкава (1910) і імя В.В.Ахматава (1913). З прац Карскага, адзначаных медалямі або прэміямі, асобай увагі заслугоўваюць падрабязная рэцэнзія на 2 тамы (1887–93) выдання П.В.Шэйна "Матэрыялы для вывучэння побыту і мовы рускага насельніцтва Паўночна-Заходняга краю". рэцэнзія на этнаграфічны зборнік Е.Р.Раманава (1904), кнігі "Узоры славянскага кірылаўскага пісьма з X да XVIII стагоддзя" (1912), "Нарыс славянскай кірылаўскай палеаграфіі" (1913), "Беларусы" (т. 1–2). Памёр Яхым Фёдаравіч Карскі 29 красавіка 1931 года.

Література

1. Рамановіч Я.М., Юрэвіч А.К. Бібліяграфія прац Я.Ф Карскага // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР – 1961. – Вып. 8.
2. Баркоўскі В.І. Заснавальнік беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі: (Да 100-годдзя з дня нараджэння акад. Я.Ф.Карскага) // Тамсама.
3. Булахов М.Г. Евфимий Фёдорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность. – Мн., 1981.

О.С.Колесник

Лінгвокогнітивні особливості номінацій людини в героїчному епосі (на матеріалі поеми “Беовульф” та “Слова о полку Ігоревім”)

Вивчення міфу як концептуальної системи традиційно відбувається з точки зору філософії культури [4; 6; 9] та культурології [1]. Окремі дослідження з лінгвістики присвячені семіотиці міфологічних систем [5], вивченню адаптації міфу в різних літературних традиціях [2], лінгвокогнітивних особливостей засобів вербалізації концептів-міфологем в англомовних текстах архаїчного періоду й творах жанру фентезі [3], специфіки просторової організації міфологічного світу в творах Дж. Р.Р.Толкіна зокрема [7]. Актуальним видається порівняльне вивчення засобів вторинної номінації міфологічних концептів та міфологічних сценаріїв засобами англійської та української мов.

Міфологічна концептуальна картина світу (МККС) історичного соціуму, що на архаїчному етапі його поступу є домінантною формою світогляду, зазнає певних змін у різні історичні епохи. На час утворення германцями трьох королівств на території Британії (кінець 6 – початок 7 століття) розпочався перехід первісних “союзів племен” до етнічних об’єднань ранньофеодального типу, котрі, однак, не носили загальнодержавницького та національного характеру [10, с. 70]. У вказану епоху раннього середньовіччя, позначеного розвитком соціально-економічних відносин та поширенням християнства у Західній Європі, відбувалось витіснення міфологічного компоненту до периферії концептуальних картин світу (ККС) германських народів, мешканців Британських островів зокрема. Подібні процеси відбувались у різні періоди у всіх краї-

нах Європи (на території сучасної України (Київська Русь) перехід від племінних союзів до держави феодального типу відбувався протягом IX–X століть).

Зрушення в онтологічній та аксіологічній системах індивіда призводили до його усвідомлення власних особливостей, дискретизації особистості та соціуму (виокремлення свідомості індивіда з "колективного несвідомого"), вироблення та поширення нових моделей соціальної поведінки та взаємодії. На зазначеному етапі поступу соціуму героїко-епічна свідомість змінює власне міфологічний світогляд як форму світосприйняття. Міфологічний компонент ККС переходить до царини міфопоетичного, що постає джерелом мотиваційних чинників для сфери аксіології, релігії, мистецтва та ін.

Як було встановлено, давньоанглійська ККС мала антропоцентричний характер, що, з урахуванням дії міфологічних концептів та сценаріїв, набував рис антропоморфічності [3, с. 31]. Концептуальний локус ЛЮДИНА в англійській ККС періоду раннього середньовіччя мав фокусний характер і становив своєрідний стрижень для конфігурації усєї картини світу. Оскільки військова діяльність посідала значне місце у житті середньовічної Європи, ЛЮДИНА виявлялась носієм якостей, необхідних для здійснення військової діяльності (захисту власного помешкання, служби королю або володарю території на війні або в локальних конфліктах, захоплення майна сусідів, розв'язання індивідуальних конфліктних ситуацій та ін.). Таким чином, концепт ВОІН є базовим у відповідній національній ККС вказаного періоду. Більш за те, оскільки організація буття ранньосередньовічного соціуму передбачала концентрацію влади (адміністративних, юридичних, військових, а в окремих випадках – і сакральних-релігійних функцій) в руках короля/князя, то відповідний концепт також входить до ядра концептосфери ЛЮДИНА зазначеної ККС.

У давньоанглійській епічній традиції концепт КОРОЛЬ/ВОЛОДАР представлено концептуальною метафорою КОРОЛЬ ЦЕ НОСІЙ ТАЛАНУ (1). У свою чергу, концепти ВОІН та ЗБРОЯ реалізуються в контексті концептуальних метафор ВОІН ЦЕ КОРИСТУВАЧ ЗБРОЇ (2), ЗБРОЯ ЦЕ ДЕЩО КОРИСНЕ (3) та ЗБРОЯ ЦЕ ДЖЕРЕЛО СВІТЛА (4). У разі представлення даних метафор у вигляді асоціативних, предметоцентричних фреймів [6, с. 11–12] та об'єднання їх у більш складний фрейм на основі гіпонімічних відносин:

(1) [[ДЕХТО ІСНУЄ ЯК ТАКИЙ] ТУТ-ЗАРАЗ]

МАЄ

/ \

(4) [[ДЕШО ІСНУЄ ПОДІБНО ДО ТАКОГО] ТУТ-ЗАРАЗ] (3) [[ДЕШО ІСНУЄ ЯК ТАКЕ] ТУТ-ЗАРАЗ]

\ /

МАЄ

(2) [[ДЕХТО ІСНУЄ ДІЮЧИ ЯК ТАКИЙ] ТУТ-ЗАРАЗ]

вимальовуються особливості міжфреймової взаємодії під час функціонування певного фрагменту ККС. Стає очевидним, що оскільки логічні суб'єкти ДЕХТО (1) та ДЕХТО (2) взаємодіють з тими самими логічними предикатами, відбувається їх концептуальне зближення. Внаслідок подібної концептуальної взаємодії виникає концептуальна метафора КОРОЛЬ ЦЕ ВОЇН з фреймовою структурою [[ДЕХТО ІСНУЄ ЯК ТАКИЙ] ТУТ-ЗАРАЗ] (5.1 – у випадку, коли король насправді відповідає суспільному ідеалу й виконує належні функції), або [[ДЕХТО ІСНУЄ ПОДІБНО ДО ТАКОГО] ТУТ-ЗАРАЗ] (5.2 – у тому разі, якщо особистість відзначається сукупністю прототипових якостей, але для набуття належного статусу має докласти певних зусиль).

Подібна фреймова ситуація розгортається в "Слові о полку Ігоревім". У ній задіяні концептуальні метафори ЛЮДИНА ЦЕ НОСІЙ ЗООМОРФНИХ РИС, ЗБРОЯ ЦЕ ДЖЕРЕЛО СВІТЛА, ВОЇН ЦЕ КОРИСТУВАЧ ЗБРОЇ. Традиційний міфологічний сценарій ГЕРОЙ ДОЛАЄ ВОРОГА в даному випадку постає інвертованим і має вигляд ВОРОГ ПЕРЕМАГАЄ ГЕРОЯ/КНЯЗЬ ВТРАЧАЄ СЛАВУ. Так, князь: *Камо, турь, поскочяше* [8, с. 40], *О, далече зайде соколь, птиць бья, – къ морю!* [8, с. 44] (2); унаслідок його діяльності *потопташа поганья плъкы половецькыя, и рассушьясь стрѣлами по полю* [8, с. 36], *Поскепаны саблями калеными шепомы оварьскыя* [8, с. 40]. Однак ВОРОГ активно протидіє діям ГЕРОЯ: *Дѣти бѣсови кликомъ поля презгородиша* [8, с. 38], *Ити дождю стрѣлами съ Дону великаго!* [8, с. 38], *Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють съморя стрѣлами на храбрѣя плъкы Игоревы* [8, с. 38]. Унаслідок цього кінцевим результатом діяльності ГЕРОЯ є те, що життя князів опиняється під загрозою: *два солнца омѣркоста, оба багряная стлѣпа погасоста и съ нима молодая мѣсяца* [8, с. 50]; вони втрачають скарби а разом з цим

авторитет у суспільстві: *покутъ славу Святъславлю, кають князя Игоря, иже погрузи жиръ во днѢ Каялы рѢкы половецкѣя, рускаго злата насыпаша* [8, с. 48]; не здобувають почесної військової слави: *Не побѣдными жребіи собѣ власти расхытисте!* [8, с. 56]. Актуалізація всього комплексу семантичних ознак, що визначають зміст концепту КОРОЛЬ/ВОЛОДАР (найкращий воїн, захисник, втілення міці, добробуту, удачі, багата й щедра особа, котра через дарунки наділяє власними визначними якостями підданих), відбувається симультанно в ході успішного розгортання міфологічно закорінених сценаріїв ГЕРОЙ ДОЛАЄ ВОРОГА та КОРОЛЬ ЗДОБУВАЄ ВЛАДУ. Невиконання КНЯЗЕМ своїх базових функцій призводить до трансформації вказаного сценарію. Складність базового концепту ВОЛОДАР зумовлює його осмислення за допомогою метафоричних, метонімічних і метафонімічних моделей та зумовлює специфіку образності відповідних номінативних одиниць типу кенінгів, а також спричиняє окремі випадки розгорнутої номінації надфразового й текстового характеру.

Концепти антропоцентричної сфери становлять складові наступних концептуальних метафор і відповідним чином вербалізуються в "Беовульфi" та "Слові о полку Ігоревім":

КОРОЛЬ – ЦЕ ЗАХИСНИК/ОХОРОНЕЦЬ: *eodor Scyldinga* (патрон Скільдінгів) [11, с. 428, 662], *seleward* (захисник зали) [11, с. 667], *eorta hleo* (покровитель вождів) [11, с. 791, 1034, 1866, 2189], *folces weard* (захисник народу) [11, с. 2513], *wigendra hleo* (захисник воїнів) [11, с. 429, 899, 2337], *eodor Ingwina* (патрон інгвеонів) [11, с. 1044], *lices weard* (страж королівства) [11, с. 1390], *helm Scyldinga* (шолом скільдінгів) [11, с. 1321], *Wedra helm* (шолом ведерів) [11, с. 2462], *helm Scyflinga* (шолом скілфінгів) [11, с. 2381]; *Галички ОсмомыслѢ Ярославѣ!... подперъ горы Угорскыи своими желѢзными плѣки, заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота* [8, с. 54].

КОРОЛЬ – ЦЕ НОСІЙ ВЛАДИ/ВОЛОДАР: *frean Ingwina* (володар Інгвеонів) [11, с. 1319], *gumdryhten* (володар клану) [11, с. 1642], *mandryhten* (володар людей) [11, с. 2647], *rica* (правитель) [11, с. 399], *freowine folca* (вільний володар людей) [11, с. 430], *gumena dryhten* (правитель людей) [11, с. 1823]; *А уже не вижду власти сильнаго, и богатаго, и многовоя брата моего Ярослава* [8, с. 52], *Высоко сѣдиши на своемъ златокованнѢмъ столѢ... отворяеши Києву врата, стрѣляеши съ отня злата стола сальтани за землями* [8, с. 54];

КОРОЛЬ – ЦЕ ВОЇН/ВІЙСЬКОВИЙ БАТАЖОК *gudkyning* (король-воїн) [11, с. 199, 2335], *leoflic lindwiga* (любий вождь-щитоносець) [11, с. 2603]; *та преди пѢснь пояше старому Ярославу, храброму Мстиславу, уже зарѣза Редедю предъ плькы касожьскими* [8, с. 28] *до нынѣшняго Игоря, уже истягну умь крѣпостію своєю и поостри сердца своєго мужествомъ; наплънвися ратнаго духа, наведе своя храбрія плькы на землю Пловѣцькую за землю Руськую* [8, с. 30];

КОРОЛЬ – ЦЕ ЩЕДРА ОСОБА: *hira beaggyfan* (даритель кілець) [11, с. 1102], *sinces brytta* (той, що ламає скарби) [11, с. 607, 1170, 1921, 2071], *beaga bryttan* (той, що ламає кільця) [11, с. 35, 352], *sincgyfan* (даритель скарбів) [11, с. 1012, 1342], *sinca baldor* (володар скарбів) [11, с. 2428], *goldwine gumena* (злато-друг людей) [11, с. 1171, 1476, 1602], *hninga pengel* (володар кілець) [11, с. 1507];

КОРОЛЬ – ЦЕ НОСІЙ ВИЗНАЧНИХ ЯКОСТЕЙ: *snotor ond swyðferð* (мудрий та міцний) [11, с. 826], *þegn ungemete* (чудовий володар) [11, с. 2721], *selestan sæcyninga* (кращий з морських королів) [11, с. 2382], *Великий княже Всеволоде!... Ты бо можеш Волгу веслы раскропити, а Донъ шелома выльяти! Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногатѣ, а кощей по резанѣ. Ты бо можеш посуху живыми шерешеры стрѣляти, удалыми сыны Глѣбовы* [8, с. 52], *далече зайде соколь* [8, с. 44], *два соннца... и съ нима молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ* [8, с. 50], *погибаетъ жизнь Дажьдбожа внука* [8, с. 42], *Иньгваръ и Всеволодъ и вси три Мстиславичи, не худа гнѣзда шестокрилци!* [8, с. 56];

ВОЇН – ЦЕ ПРОФЕСІЙНИЙ ВОЯК: *Beot* [11, с. 211, 856], *werod* [11, с. 651, 3030], *wigend* [11, с. 1814, 3024, 3124, 3144], *setra* [11, с. 1761, 2078], *wiga* [11, с. 2395], *rinс* [11, с. 720, 741], *duguð* [11, с. 2658], *wigfrecan* [11, с. 1212], *gudrinc* (муж війни) [11, с. 838, 1502], *har hilderinc* (сивий муж війни) [11, с. 986, 1576, 3124], *wer wiges* (муж війни) [11, с. 1268], *drhtguma* (муж війни) [11, с. 1388, 1768], *wighear* (загін вояків) [11, с. 477], *heaðopolibende* (мандрівник війни) [11, с. 1798], *woerpedmen* (озброєні люди) [11, с. 1284]; *А мои ти куряни свѣдоми кѣмети: подъ трубами повити, подъ шелома възлелѣяны, конецъ копія въскрѣмпени* [8, с. 32–34];

ВОЇН – ЦЕ НОСІЙ ВИЗНАЧНИХ ЯКОСТЕЙ: *hæleða* (герой) [11, с. 1983, 2024], *wraþ werod* (люті/ворожі воїни) [11, с. 319], *wlanc hæleþ*

(гордий герой) [11, с. 331], *gufrinc goldwanc* (вояк гордий золотом) [11, с. 1881], *heardhicgende hildemeccgas* (хоробрі духом мужі війни) [11, с. 799], *wigena strengest, fedecempa* (найсильніший з воїнів у битві) [11, с. 1543–1544], *wigge weorþad* (гідний у війні) [11, с. 1783], *since hremig* (вояк що вихваляється) [11, с. 1882], *garcene man* ([списом] хоробрий вояк) [11, с. 1958], *tireadigum mell* (шановані мужі) [11, с. 2189], *wigend weonofullost* (вояки найгідніші) [11, с. 3124], *mandryhten mægenes* (вояки могутні) [11, с. 2647], *gearo gupfresa* (вправний воїн) [11, с. 2414]; *а храбрїи русици преградиша чрълеными щиты* [8, с. 38], *Ти бо бес щитовъ съ засапожники кликомъ плъкы побѣждають, звонячи въ прадѣднюю славу* [8, с. 52], *храбрая дружина рыкають акы тури* [8, с. 54], *сами скачють, акы сѣрыи влъци въ полѣ, ищучи себе чти, а князю славѣ* [8, с. 32–34].

ВОЇН – ЦЕ КОРИСТУВАЧ ЗБРОЇ: *oretmeccgas* (бойові мечі = загіи воїнів) [11, с. 363], *secg on searwum* (вправний мечник) [11, с. 249, 871, 3128], *Hringdene* (данці-кольчужники) [11, с. 116, 1769], *lindhæbbende* (щитоносці) [11, с. 245], *leoflic lindwiga* (шанований щитоносець) [11, с. 2603], *sceotend* (воїн-лучник) [11, с. 1154], *æscwiga* (щитоносець) [11, с. 2042], *sweordfrecan* (мечник) [11, с. 1468]; *куряни... луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изъострени* [8, с. 32–34], *Ярь туре Всеволодѣ! стоиши на борони, прыщещи на вои стрѣлами, гремлещи о шеломи мечи харалужними* [8, с. 40], *Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ, позвони своими острыми мечи о шеломи литовьскыя* [8, с. 58].

Як засвідчує проведений аналіз семантики вказаних одиниць та лінгвокогнітивних особливостей розгортання стереотипної соціокультурної ситуації ПРОТИСТОЯННЯ З ВОРОГОМ, давньоанглійський та давньоруський ВОЇН, а також КОРОЛЬ/КНЯЗЬ мають декілька спільних рис, а саме:

1) в обох національно-культурних традиціях особа знатного роду виступає захисником освоєного простору (КОРОЛЬ є оборонцем власного палацу як центру, проєкції "серединної землі", в той час як КНЯЗЬ керує армією, що перебуває на певній території та заступає шлях ворогу), а також інших представників соціуму (КОРОЛЬ захищає, насамперед, власних дружинників, мешканців палацу, об'єкт дії КНЯЗЯ чітко не окреслений); 2) КОРОЛЬ і КНЯЗЬ виявляються світлими суб'єктами, носіями світла. Світло є інгерентною властивістю пізнаного, олюдненого, а тому й безпечного життєвого простору, а особа знатного роду завдяки особистим якостям цю властивість підтримує; 3) обидва є могутніми вправними воїнами (користувачами

зброї); 4) в обох випадках ВОІНИ хоробрі, віддані, прагнуть слави (в контексті давньоанглійської ККС – здебільшого слави індивідуальної; давньоруські вояки намагаються здобути славу для КНЯЗЯ); 5) в обох випадках концепт БАГАТСТВО виявляється аксіологічно позитивним для індивіда.

Серед суттєвих відмінностей у змісті антропоцентричних концептів давньоанглійської та давньоруської картини світу слід відзначити наступні:

1) у давньоанглійському епосі КОРОЛЬ постає носієм визначних особливостей та, відповідно, найкращим зразком особистості свого соціуму. Унаслідок цього його діяльність жорстко вписана в концептуальні рамки картини світу даної лінгвоспільноти та підпорядковується дії концептів аксіологічної та онтологічної сфер. Давньоруський КНЯЗЬ виявляється носієм надзвичайних властивостей, генетично пов'язаний із сакральною сферою та ніби підноситься над соціумом, керується концептами аксіологічної сфери, але не узгоджує пріоритетні індивідуальні прагнення з особливостями конфігурації національної ККС. Звідси – невдала військова стратегія князя Ігоря, а в широкому сенсі – постійні усобиці між давньоруськими князями; 2) в епічних творах давньонглійського періоду концепти зооморфної сфери в основному становлять сферу джерела для вираження концептів ВОРОГ/ЧУДОВИСЬКО. У "Слові о полку Ігоревім" вказані концепти співвідносяться з концептом КНЯЗЬ/ВОІН. Подібний рудимент тотемізму підтверджує сакрально-магічну природу уявлень давніх східних слов'ян про особу знатного роду; 3) номінативні одиниці, насамперед субстантиви, що вербалізують антропоцентричні концепти в давньоанглійському епосі, мають структурні елементи із семантикою видів озброєння, а в окремих випадках позначення особи відбувається за допомогою лексичних одиниць, утворених по конверсії за метонімічною моделлю об'єкт>особа. Максимальне зближення особистості та предмета озброєння вказує на озброєність як іманентну властивість індивіда, спорідненість та концептуальну компліментарність індивіда та зброї (меча як продовження особистості або дискретної персоніфікованої сутності). Подібна концептуальна взаємодія не спостерігається в "Слові о полку Ігоревім". Більш за те, меч виступає лише інструментом, одним із видів озброєння, що не відзначається ані сакральним, ані особистісним характером. Натомість, перевага віддається дистанційному бою з використанням луку та стріл. Таким чином, метафора ВОІН – ЦЕ КОРИСТУВАЧ ЗБРОЇ має більш фокусний характер у давньоанглійській ККС; 4) у "Слові о полку Ігоревім" не прослідковуються типові для давньоанглійського епосу вербали-

заці метафори КОРОЛЬ – ЦЕ ЩЕДРА ОСОБА. По-перше, це вказує на дещо відмінний вектор сакральності давньоруського князя. Як “онук Даждбога” він є світлим символом, ідеологічним лідером та провідником. Король давньоанглійського епосу як “той, що дарує / ламає кільця” фізично впливає на своїх підданих – через дарунки наділяє їх частиною своїх визначних властивостей як найкращого воїна. Відповідно, взаємовідносини між королем та підданими є більш раціоналістичними, прагматичними та індивідуально орієнтованими, ніж у суспільстві Київської Русі.

Зазначена різниця у відображенні антропоцентричної концептуальної сфери картини світу зумовлена сукупною дією кількох чинників: 1) відмінностями в національній язичницькій міфологічній традиції, що по-різному відтворювали комплекс архетипів, пов'язаних зі взаєминами людини та божеств, збереження давньоруським князем окремих рис волхва; 2) відмінним характером інкорпорації міфологічної традиції християнською; 3) відмінностями в християнському обряді, що поширився на Британських островах та на території сучасної України; 4) специфікою взаємодії з народами-сусідами (насамперед, відмінними виявляються періодичне протистояння населення Британських островів і заморських завойовників та ворожнеча східних слов'ян із кочовиками Дикого Поля); 5) геокліматичними умовами існування соціуму (що зумовлює, зокрема, захист палацу або всієї “землі”); 6) національними військовими традиціями й традиційними способами боротьби із сусідами.

На подальше дослідження заслуговують особливості вербалізації міфологічних концептів британської концептуальної картини світу в діяхронії, а також типологічне вивчення вказаних явищ на матеріалі англійської та української мов.

Література

1. Асатиани В.А. Рекреация мифа как фактор упадка искусства в современной культуре (постановка проблемы) // Вестник МГУ. – Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация – 2005. – №1. – С. 124–127.
2. Бурова В.П. Когнитивный аспект мифа в составе художественного текста (на материале англоязычного художественного текста): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / МГЛУ. – М., 2000. – 26 с.
3. Колесник О.С. Мовні засоби відображення міфологічної картини світу: лінгво-когнітивний аспект (на матеріалі давньоан-

глізьського епосу та сучасних британських художніх творів жанру фентезі): Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 2003. – 300 с.

4. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 524 с.

5. Маковский М.М. Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов // Вопросы языкознания. – 1997. – №1. – С. 73–96.

6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука, 1995. – 407 с.

7. Павкін Д.М. (2002) Образ чарівної країни в романах Дж.Р.Р.Толкієна: лінгво-когнітивний аналіз: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04. – Черкаси, 220 с.

8. Слово о плъку игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова // Злато слово. Век XII. – М.: Мол. гвардия, 1986. – С. 27–75.

9. Хамитов Н.В. Освобождение от обыденности: искусство как разрешение противоречий жизни. – К.: Наукова думка, 1995. – 118 с.

10. Шервуд Е.А. От англосаксов к англичанам. – М.: Наука, 1988. – 240 с.

11. Beowulf. Verse Indeterminate Saxon // Medieval Sourcebook. – <http://www.fordham.edu/halsall/sbook2.html#lit2>

Олег Коваль

Мнимый Гоголь

"Слова, термины не только выражают, означают, но они и открывают.

Обозначить явление словом – это заметить его.

А это настолько важно, что стоит потратить на это некоторые усилия".

Д.С.Лихачев 1989: 187

Если бы Гоголь прислушался к анекдотам о самом себе, то узнал бы много неожиданных подробностей, относящихся к нему лично. Прислушался и – крайне бы удивился: столь не похожи они на "самообраз" писателя!

Между тем, гипотетическое "удивление" Гоголя можно оставить в стороне, переключившись на совершенно иное, – на имя **"Гоголь"** как слово или словосочетание общего языка, являющееся объектом десакрализации в практике дискурсивного, полу-

фольклорного иначенья, как культурный концепт, имеющий лингвосоцифическое выражение. Такое "иначенье" В.Н.Топоров называет "сознательно противо-официальным", абсурдистским и карнавализируемым, если о "карнавализации" говорить именно в том контексте, в каком она упоминается в трудах М.М.Бахтина. Последний, хоть и обмолвился о "карнавализации легенд" вокруг Сократа, Данте и Пушкина², но, увы, не оставил нам сколько-нибудь ясного суждения по этому поводу.

Ранее мы предприняли попытку осуществления такого анализа, стараясь установить архитеконику культурных, перцептивных, эмоциональных и когнитивных мотивировок имени *Пушкин* как знака языка и всего того, что находится "под знаком Пушкина"³. Правда, оговорив при этом, что подробное исследование "метаязыков" пушкинского (а теперь и гоголевского) дискурса еще не известно.

Несмотря на наличие блистательных работ В.Н.Топорова и А.К.Жолковского⁴, такой анализ и сегодня не лишен актуальности и представляет вполне самостоятельную задачу. Мне же он интересен как выражение принципа "неслучайности именованя в культуре" (Ю.Степанов) и пример "живописной образности" культурного концепта, в русле исследований которого и находится предлежащая работа⁵. Но начнем все по порядку.

"Слава богу, Гоголь все тот же..."

Гоголь – имя из литературного анекдота, его непосредственный персонаж и главный участник анекдотического действия. Вероятно, нет больше ни одного такого литературного образа, исключая разве что образ *Пушкина*, который так непосредственно был бы связан с этим фольклорным жанром. Любое обращение к "писательскому" анекдоту начинается с пресловутого хармсовского спотыкания – "*Об Пушкина, об Гоголя*". Спотыкаться, однако, приходится больше именно о певца чудного Днепра и украинской степи, поскольку именно *Николай Васильевич* прочно связан в нашем сознании с вездесущей и всепроникающей сферой фривольного, плутовского и разноликого, которую порождает анекдот как "вывороченная наизнанку "жизнь знаменательных людей"⁶, строящаяся по законам "логики абсурда".

Отправная точка нашего обобщения несколько парадоксальна: несмотря на значительное количество языковых формул анекдотического Гоголя, анекдот о нем самом, как и иначенья Гоголя

в этом речевом жанре, следует считать мнимым, алогичным – и с точки зрения анекдота, и с точки зрения культурного контекста, в который он помещен. Однако упомянутая гоголевская “мнимость”, присутствующая в анекдоте, не мешает считать последний “ключиком, которым можно и нужно отомкнуть мир Гоголя”⁷. Этому есть объяснение. Если пушкинское иначенье вызвано чисто литературными причинами – как ответ на “вспышки юбилейной словесности”⁸, то гоголевский анекдот – в буквальном смысле слова – идет “от языка”, т.е. вызван чисто лингвистическими (или даже лингвофилософскими и лингвоэстетическими закономерностями, в действительности они всегда или почти всегда спаянны и осложнены семантически). Он воспринимается как опыт “*Namenhunger*”, как “жажда называния”, которая, в конечном счете, и является “жаждой образов”, по слову Хайдеггера.⁹ Ее суть – в специфическом “дрожании-трепетании” и мифопоэтической одержимости. “*Namenhunger*” не может не быть поддержана со стороны аффективно-эмоционального и знакового компонента Языка¹⁰. Анекдот о Гоголе – это ментально-языковая настроенность на творимое слово как таковое, сфера игры и обмана реальности; игра алогизмами и пренебрежение правилами деонтической логики. В эту игру рассказчик анекдота вовлечен самим именем Гоголя, настолько тесно связанным с жанром, что, думается, автор или нарратор историй гоголевского плана, вне этой игры свое “рассказывание” и не помышляет. Такая игра сродни решению задачи с непредвиденным и нестандартным, “юмористическим” выводом, “правильность” которого подсказана не незлобивостью автора головоломки, а доброжелательностью и снисходительностью материала к самому решателю. В нашем случае – предрешенностью восприятия анекдота о Гоголе как юмористического текста исключительно “задачного” типа¹¹.

Интересно, что если анекдот о Пушкине строится на смешении определенности и неопределенности прономинализируемого имени, то фольклорное иначенье Гоголя изобразительно и отвечает идее перцептивного отражения языкового материала в пластике анекдота. В общезыковом смысле мы имеем единичное имя, в анекдотическом жанре плавно перетекающее в ситуативный контекст и отражающее модель конкретных свойств, состояний, фактов, событий и ситуаций.

В случае с Гоголем языковой код анекдота сплавлен с театральным¹²: *Рассказы его бывали уморительны* (Лонгинов М.Н.); он

предваряет неподражаемые устные новеллы Гоголя. Гоголь в анекдоте разнолик и загадочен, спонтанен, его очертания колеблющиеся и не оставляют ощущения определенности, ср.: *Гоголь-рассказчик; Гоголь всегда заставлял слушателей и слушательниц врасплох или рассказывая анекдот, Гоголь, как правило, делал постную физиономию и брал совершенно благонамеренную тональность* (Е.Курганов); *позируя художникам, он так часто менял выражение лица, что те отказывались писать его* (А.Жолковский).

Возможно, из-за ориентации на изобразительность анекдота область закрепления сигналов таких исключительных имен, как имя *Гоголь*, системы его семантических признаков, не является чрезвычайно широкой, хотя она и не всегда бывает тождественна сама себе: *тайно отождествляясь со своими неизменными alter ego, Гоголь нередко наделял их "литераторским" статусом... и в конце концов сам превратился в литературного персонажа* (А.Жолковский). *"Эта метаморфоза началась с анекдотов о Гоголе и продолжалась в его биографиях – жанрах, где писателю естественно выступать в качестве персонажа, что в случае Гоголя означало превращение в совершенно комическую маску", – заметил по этому поводу литературовед-постмодернист.*

Эта метаморфоза продолжилась и в языке, в котором "комическую маску" образуют глаголы, субъектным и объектным актантом которых выступает собственное имя *Гоголь*. Сюда же можно записать и ярчайшие примеры прономинализации Nom.propr., определительные и характеризующие синтагмы, однородные именные группы, осуществляющие широкую синонимизацию имени с почти открытым рядом концептуализированных сущностей.

Гоголь как имя общего языка становится частью диаграммного множества, объектом метафорической трансформации, основанной на категориальном сдвиге и классификативном нарушении, ср. материальную длину сегмента Гоголи в *нам Гоголи и Щедрины нужны*. Перед нами предстает уже семиотическая метафора, мотивированная в отношении смысла через грамматическую категорию числа как аналогия с множеством объектов – носителей свойства: *"быть Пушкиным, Гоголем, Шекспиром, Гамлетом. Дон-Жуаном"*.

Можно сказать, что языковой знак *Гоголь* становится иконическим знаком внутреннего психического явления. Категориальный сдвиг его метафорического употребления – направленность знака на самого себя, частный случай автопоззиса, столь харак-

терного для эксперимента со словом и звуком, разворачивающегося в текстовой структуре анекдота.

Дискурсивная подвижка десакрализуемого имени – замкнутый на внутренние мотивировки контекст, семантика которого имеет тенденцию к деградации в сторону неопределенности исходного референта, ср.: *ходить гоголем*. Сюда же стоит привести известный анекдот о *невозможности отличить Гоголя от Гегеля, Гегеля от Бебеля, Бебеля от Бабеля, Бабеля от кабеля, кабеля от кобеля и кобеля от сучки*. Кстати сказать, этот анекдот всецело замешан на кинематографическом, документальном прецеденте и вписывается в цикл хорошо известных анекдотов о политических деятелях, в частности, о Сталине, который сам не лишен гоголевского компонента, определенного правдой факта, а не правдой вымысла. Добавлю только, что оппозиции фонем и длинный контекст приведенного анекдота (в версии А.Жолковского) сами по себе сообщают этой цепочке дополнительный иконический и юмористический эффект. Похоже на лимерики в прозе. Трудность запоминания и произнесения (ложная тавтологичность) иконически отражает мерцающие и смутные очертания гоголевского образа и его пресловутую “загадку” в сознании носителя языка. Хотя именно языку принадлежит реализация мотива именованного *Гоголя* в анекдоте, в котором имя писателя погружено в альтернативы возможных и реальных миров.

Установка на изобразительность, “кинематографичность” *анекдотического Гоголя* – главная причина успеха писательских шуток Хармса, дающих удивительный пример образной контаминации и “сопряжения” деталей во всех случаях мемуарного отражения особенных черт Гоголя как человека, *принятого за другого* и вечно *несущего крест непонятности другими*.

“Гоголь вы, что ли, какой...”

Анекдот о Гоголе не зеркало за наблюдением над реальным персонажем, а – блоковский Арлекин, полетевший вверх ногами в пустоту языковой и литературной абстракции. Это не попытка выстроить мир по Х-у, подобно пушкинскому контексту *А за квартиру, стало быть, Пушкин платит будет* или, что актуально сейчас, *Нефть, стало быть, Пушкин покупать будет?* Это не языковая формула самооценки и зеркала самонаблюдения *Ай-да Пушкин, ай-да сукин сын*, – а театрализованная маска *Такой молодец с себя*, обреченная на зрительность восприятия и плохопись

при пересказе. Это пластическая мотивировка захудалого персонажа, истекающего клюквенным соком выдуманной психологической мотивировки поведения: *Но когда закручивался узел / и когда запенивался шквал / Александр Сергеевич не трусил, Николай Васильевич не пгал // (Б. Чичибабин), где и тот и другой – “золотые колобки”* воображаемого поэтического metaphorical city – *Тяжело Словесности Российской. Хороши ее учителя Любопытного, что у Б. Чичибабина, яркого и самобытного поэта, тонко чувствовавшего и превосходно знавшего русскую литературу, введение литературного имени в поэтическую строчку не просто десакрализирует его, но превращает имя в единицу словаря карнавализованных толкований. Такое положение вещей хорошо показывает именно поэтическая речь, с ее установкой на эстетическое сообщение, характеризующееся неоднозначностью и направленностью на само себя¹³. Достаточно взглянуть на совсем не редкие для поэта контексты, чтобы увидеть: в его творческой лаборатории объектив поэтического фокуса выставлен с сознательной погрешностью на точность: *В меня палили вражьи пушки, / меня ссылали в Соловки, / в моей душе Толстой и Пушкин – / как золотые колобки //; Кони ждут / Колокольчик дрожит под дугой. / Разбегаются люди – смешные козявки. / Сам Сервантес Вас за руку взял, а другой / Вы касаетесь Кафки //; Вы послушайте, Гоголь; Пушкин, Лермонтов, Гоголь – благое начало; Я на смерть верен Льву Толстому..., он тоже гений и герой, но после Пушкина второй и т.п. Конечно, я не хочу сказать, что Чичибабин сознательно фольклоризирует образы поэтов Российской Словесности, для него они необыкновенно значительны, масштабны, символичны и трепетно и чувственно, даже жизненно переживаемы. Я хочу сказать, что у Чичибабина они сознательно выступают в роли мифологизированных героев теперь уже поэтического сознания, весьма характерных для жанра русского анекдота, действующих в нем почти в духе проповедских функций: человек, гений, духовный богатырь, человечество, добро и счастье, небесное имя, воплощение России, Слова, Культуры, чудотворец. Возможно, замечание слишком грубо, при этом я настаиваю, что оценка чичибабинского письма о поэтах-предшественниках как “ряд мастерски обрисованных образов”, сделанная Л. Г. Фризманом и А. Э. Ходос, вполне справедлива и не противоречит нашему замечанию¹⁴. Но вернемся к основному рассуждению.**

Восприятие анекдота о Гоголе предопределено гоголевским анекдотом о Пушкине. *Прирожденный вкус Гоголя к анекдоту*

(Е.Курганов) обезвкусил восприятие Гоголя как персонажа анекдота о самом себе. При изящной архитектонике хлестаковского обыгрывания в анекдоте пушкинской темы Гоголь в нем выходит вялой и статичной *фигурой*. Она дана в гипертрофированном виде – как живописный *tableau de genre*, столь ненавидимый Гоголем из-за “отсутствия мысли” (по воспоминаниям Ф.И.Чижова¹⁵), – что абсолютно исключает его восприятие как внеарративную фигуру. Ее семантика строится на зрительных свойствах кажимости, иллюзорности, текучести образа и литературного прецедента: *Гоголь сам вынужден был признать, что, написав “Выбранные места”, он уподобился Хлестакову* (А.Жолковский). О причинах такого неприятия Гоголем жанровой картинки и неприятия другими “жанрового” Гоголя (вот совпаденьице-то, да?) хорошо известно. Метаморфоза образа писателя в эпиграфической литературе как собственного персонажа хорошо изучена¹⁶. Не ясно другое: что делает невозможным превращение анекдота с Гоголем-персонажем в серию, подобно пушкинской, цикл, подобно чапаевскому; почему сфера повествований о нем не выходит за рамки кодифицированной речи и литературной истории, жесткой в жанровом смысле. Попробуем ответить на этот вопрос, обратившись к непосредственному материалу.

“Счастливый обладатель пестрой жилетки”

Трактовка анекдотического Гоголя расплывается в знаке двоения: как гоголевского персонажа и как персонажа абсурдных сюжетов Д.Хармса. Первая восходит к самому Гоголю и образцово проявляет себя в “Жилете пана Михольского (1934)”¹⁷ И.Бунина, вторая – в народном театре языкового сознания журнала “Дантес” Дм.Волчека. Правда, последний в карнавальный колпак шута старается обрядить все-таки именно Пушкина, но, в силу хармсовской традиции, обряжает в него сразу две головы – и Гоголя в придачу: *у этого Пушкина х..., как у кенгуру; у Пушкина смолоду был довольно приличный х..., но в зрелые годы жена издрала его на папильотки: Дарю тебе, брат Гоголь, сюжетец. Ежик кричит в нору – “Эй, *уета, вылезай”. В ответ из норы – “Не *уета я, а вы*ухоль. Сколько раз повторять”. “Чтоб я такую *уету на Вы называл!”, Под конец бала подходит поручик Ржевский к корнету Оболенскому: “Кстати, корнет, говорят, вчера презанятнейший был случай!; Представляете, сидит Гоголь на дереве и всех на ... посылает!...”* (www.anekdot.ru, а также материалы сайта www.mitin.com). Если превращение Пуш-

кина в гротескного, заведомо неприличного, почти порнографического и трикстерного героя получило даже свое терминологическое обозначение: ПУШКИНГ, то амбивалентное снижение или возвышение Гоголя, скольжение по шкале "историчность – жанровость" своего терминологического статуса не обрело и, похоже, никогда не получит столь же общего обозначения. Такое снижение обретет свой статус лишь на пути метафоризации и отсылки к прецедентному тексту, – кажется, гоголевская "шкараберть" обречена идти именно по такому пути именованья, что само по себе уже симптоматично.

Не в этом ли смысле Е.Курганов говорил об анекдоте как о заветном "ключике" постижения гоголевского личностного и творческого хозяйства? Правда, признаться, этот "ключик" очень уж похож на заветную мечту другого "строптивного мальчишки" – героя еще одного концептуального поля нашей культуры^{1d}. И увяз он, похоже, в том же болоте, правда, оказался совсем в других руках. Речь идет о Буратино как концепте русской культуры, всесторонне описанном Ю.С.Степановым в словаре "Константы. Словарь русской культуры" (М., 1997 г.).

Сравнение и впрямь напрашивается само собой. Прежде всего, в отношении метода анализа – мотивная структура концепта, вычисляемая подобно позиционным признакам фонологических единиц языка. По Ю.С.Степанову, это то, что может быть выражено именованным сочетанием слов, как ответ на вопрос "Что это такое?"^{1e}

Здесь намечается ряд совпадений: от первоначального *in burattino*, сохраняющего коннотации грубого, brutального и комедийного, – до мотива искусственного человека, объединенного с Буратино и Гоголем мотивом приключения мальчика (в нашем случае уже не мальчика, но мужа), которые не всегда в дальнейшем обещают сладкую жизнь.

Стоит, возможно, заметить, что, несмотря на схожесть мотивной структуры, концепт русского языкового сознания "Буратино" оказывается в итоге более сильным, чем концепт "Гоголь"; он распространяет свою всепоглощающую способность на все возможные анекдотические контексты "мальчишеского" поведения ("ребячий" мотив или мотив "мальчишек-угланчиков") и поглотит наш концепт, хотя, безусловно, в сфере мировой культуры они существуют совершенно отдельно и взаимодополнительно: так, Вовочку Буратино не пересилит, но с политическими персонажа-

ми, мультяшным зоопарком и *Штурлицем*, думаю, вполне сладит – слишком масштабен и глубок.

Гоголь как “фигура-мишень” анекдотической стрелы скорее *simulakrum* гротескного действия, чем его подлинный персонаж, оттого мы и склонны считать его отражением мнимости жанра, замешанной на неоднозначности прототипа гоголевского персонажа из одноименного ему анекдота.

Между тем, сходство некоторых мотивов между *Гоголем* и *Буратино* кажется отчетливым, особенно в плане живописной аналоговости. Ю. Степанов в качестве иллюстрации (такой термин употребляется им практически везде) к мотиву “кукла” приводит картину М.В. Добужинского, где мальчиковый элемент значения выражается, существует во вполне взрослом контексте сиротства, брошенности, забытости и уничтоженности. “Однажды я вот так же помогла одному человеку, а он потом из моей бабушки и дедушки наделал черепаховых гребенок”, – озвучивает эти смыслы небезызвестная Тортила, удивительным образом напоминающая в рисунках А. Кошкина к повести А. Толстого и Ф.Г. Раневскую и Р. Зеленую, одновременно переживших и свою атмосферу “хватаний и арестов”, и период жизненной и актерской славы и успеха. Несколько иначе в отношении Гоголя

Так, театральность и балаган, с которых началась приключенческая жизнь *Буратино*, передают в отношении *Н.В. Рудого Панька* и *пасечника* атмосферу не просто “непонятости другими”, но сознательного эксперимента над человеком. Экспериментом, которым закончилась его земная жизнь, продолжившаяся в жизни героя литературного анекдота. Тому есть достаточно языковых и концептуальных свидетельств: *Для слуха рай и рай для глаза, / откуда наш провинциал, напрягшись, / вовремя попал / на праздник русского рассказа./; А вдали от Полтавы, / весельем забыт, / где ночные деревья угрюмы и шатки, / бедный, бедный андреевский Гоголь сидит, / на Собачьей площадке // (Б. Чичибабин)*. Скульптурная вакханалия сталинского времени хорошо известна, я ее сейчас обойду.

Прозаический контекст лишает имя *Гоголь* деонтической, эпистемической модальности и сферы внутренней психофизиологической фокусировки, оставляя на долю анекдотического Гоголя акциональный контекст с элементами отчуждаемой неотчуждаемой части: *Гоголь* уже не объект любви – ненависти, каким и

не переставал быть *Буратино*, – он “конгломерат составных частей, не переработанный в целое” (В.Топоров), не способный освободиться от изолирующего взгляда на *собственную фигуру*. Ср. по этому поводу интересный пример (контекст) у Бориса Парамонова²⁰: *Гоголя никто не разлюбил, но его планы спасения человечества ... уже у современников вызывали смех. Головой Гоголя нужно играть в футбол, что уже делается (повесть А.Королева). Сохранить любовь к Гоголю без веры в него – вот постмодернизм. Это даже не любовь, а нечто сильнее – эротическое отношение... Постмодернистское отношение к Гоголю – неверующая любовь.*

Контекст, взятый мною у критика как диагностический, удивительным образом передает и всеприсутствие концепта Гоголь в сфере сознания как концепта-чувства, и превращение его одновременно в концепт-вещь, обыгрываемую в ритуальных актах любви-насилия, *со(из)вращения любви и ненависти*, как удачно назвала свою книгу Рената Салецл, и мифологизации – развенчания сакрального имени в жанре анекдота. Нет совершенно никакой надобности множить примеры и существенно превышать объем материала. Его присутствие в “плотном ядре” концепта, как обозначающего общую тенденцию карнавализации священного имени²¹, можно считать достаточным. Исключительно в силу традиции приведу лишь краткий комментарий к “Пушкину и Гоголю” Д.Хармса (случай 7).

Отсылка Б.Парамонова к постмодернистскому контексту далеко не случайна. Дело в том, что фривольная игра с именами классиков является у Хармса не чем иным, как элементом частичного сопряжения живописного мышления с мышлением словесным. Такая изоглосса культуры, как *веселье, веселость, “широкий размет душевной воли”*, вполне в духе *гоголевской школы* мыслилась как реализация мотива “пира-битвы”, который сам по себе восходит к фольклорным и мифопоэтическим истокам “Слова о полку Игореве”. Главным стержнем этого мотива, как показал Ю.М.Лотман, выступает семантический компонент безудержного и буйного праздника, граничащего с самоуничтожением и полным самозабвением²², хотя этот праздник и обещает быть выражением подлинной возможности раскрыть все свои духовные и физические силы и проявить “особенные” личностные черты.

Неслучайно у Хармса мы находим постоянно этот “тактильный” компонент, реализованный исключительно через ритуали-

зацию активного действия, выражаемого в виде согласованной синтагматической цепочки: *ОБ ПУШКИНА, ОБ ГОГОЛЯ*; с многократно повторяющейся и неистощимой глагольной цепочкой *входит – спотыкается об N – падает*, а также через такие итеративные, вечно порождаемые и длящиеся именные группы – контексты, как *Вечно во всем помеха; Мерзопакость какая!; Хулиганство (сплошное); Истинно, что черт!*

“Истинно, что черт!”

Еще А.Белый видел в основании *гоголевских образов*, а собственно, и в основании *самого образа Гоголя* “фигуру фикции”, что в последствии дало основание А.Синявскому назвать фикцией или мнимостью почти все, что происходит в произведениях Гоголя²³.

Осмелимся предположить, что, несмотря на значительный интертекст, в котором Гоголь выступает в качестве “мишени” языкового и концептуального инвертирования, в анекдоте он почти не обладает своей реальностью, она смазана или, точнее сказать, затерта, а поверх нее регулярно наносится реальность историческая. Гоголь в анекдоте столь же мним, как и в собственной жизни и творчестве.

А.Синявский предложил замечательный способ метафорического именованья гоголевской мнимости русского анекдота – “комическое перекувыркивание”²⁴. Такую эквилибристику ума и юмора трудно клишированно воспроизводить, необходимы замены игроков и иные правила судейства, а именно: введение в *речь о Гоголе* устойчивых мифологем, обладающих стабильной интерпретативностью значения: *то ли праведник и святой, всю жизнь борющийся с чертом, то ли сам черт в человеческом образе* (А.Синявский). Для того, чтобы описать эту самобытную линию русского анекдота, недостаточно вскрыть дискурсивные стратегии его рассказчика. Нужны особенные “пост-адекватации” (термин В.Бычкова), новые текстотворения, фиксирующие результаты медитативного проникновения в пространство шаманическое по своей природе.

Таковыми, на мой взгляд, “пост-адекватациями” могут служить *gates* Юрия Степанова из его “Протея” (2004) или инвективы “В тени Гоголя” А.Синявского (1970–1973). К слову сказать, творение А.Терца (А.Синявского) само по себе является развернутым анекдотом о Гоголе, столь же метафоричным и мнимым по отно-

шению к своему объекту, сколь мнимым он выступает во всевозможных академических раскладах. Не говоря уже о том, что фамилия автора включает именование Гоголь в своеобразный "еврейский" концептуарий", и сам по себе достаточно насыщенный за счет гоголевского образного материала

А возможно, в роли таких "адекватций" могут выступить безмолвные своды языковых формул мотива "Гоголь", сомкнуться которым в одно целое даст непреодолимое желание быть "конгруэнтными анализируемому феномену", как сказано в словаре "Русские философы"²⁵ применительно к методу исследования В.Бычковым арт-феноменов. К слову, тест на конгруэнтность и адекватность, попросту говоря – соответствие описания, фиксации результатов анализа описываемому материалу у нас выдерживают совсем немногие. Отблеск мысли тех, кто выдерживает этот тест (Ю.Степанов, А.Жолковский, Л.Долгополов, Ю.Манн, Ю.Лотман, Евсеев Ф.Т., Арват Н.Н. и ряд интереснейших представителей нежинской школы гоголеведения), открывает перспективы в тех областях, в которые мы привыкли всматриваться только из одного окна.

Но заглянем совсем в начало символистской и семиотической филологии и истории искусства. Мне кажется, достойным образцом такой "конгруэнтности" является эссе А.Блока "Дитя Гоголя" (1909), которое, возможно, и дало Гоголю ту благоданную лестницу, выбрасываемую из небесного окна, о которой так страстно мечтал он в последние минуты жизни. "Блоковский Гоголь" – неотъемлемая часть гоголевской мифологии XX века, с подчеркнутой мистичностью восприятия фигуры писателя (*Гоголь – колдун*), вводящая мотивы гоголевского видения мира в стиливую и концептуальную палитру художественных явлений искусства и культуры. Архитектонику гоголевских мотивов и архетипов в структуре поэтического мира Александра Блока в свое время глубоко и последовательно представила З.Минц²⁷.

В настоящее время этот опыт требует продолжения уже с точки зрения эволюции культурных концептов по линии знаковости в параллельных и изменчивых художественных мирах более позднего происхождения: гоголевские мифологемы в творчестве А.Платонова, А.Ремизова, В.Хлебникова и многих других. Из современных авторов укажу лишь на "Кодекс Гибели" Дм.Волчека, который хоть и не прозрачен в этом смысле, но все же оставляет ощу-

щение о гоголевском подтексте кроулианских и берроузовских экспериментах автора, производимых над знаками языка и текста.

Для нас же главное другое – осознать, что ни рамки жанра, ни устоявшаяся традиция научного письма пока немногим дают основания выхода за пределы наличного опыта исследовательской рефлексии. В контексте нашей собственной работы мы теперь можем заявить, что ни *анекдот о Гоголе*, ни его речевые и жанровые заместители, персонифицированные растительные или зооморфные метафоры, ни те изобразительные маркеры, которыми мы его в анекдоте одариваем, – а как живописный аналог анекдота о Гоголе я склонен воспринимать гоголевскую парфразу из кинофильма “Весна” и ежегодные вояжи костюмированного (ряженого) Гоголя вдоль всей Сорочинской ярмарки, причем, заметьте, в обоих случаях гоголевская визия маркируется и иконографически, и вербально, еще точнее, фонетически – не только не явятся ключом к его “загадке”, но станут только указателем нашего движения только по отношению к его “тени”. А в тени можно и потеряться. В анекдоте о Гоголе подлинного Гоголя нет и быть не может. Мнимым по отношению к нему кажется и сам жанр. *С ним это могло случиться. Уж очень похоже.* Предлагаю читателю на этот момент разделить вот это мое суждение. Пока этого предельно общего вывода вполне достаточно.

“Многообразие во внешней механичности”

“Гоголевский анекдот” – это *conserpcio, cum a parte totum vel a tot pars intellegitur*, синекдохическое отношение. семиотическая ценность которого обусловлена преобладающими изобразительными отношениями. Наверное, потому так охотно множится ряд контекстов, дающих нам право фиксировать саму разновидность этого русского анекдота. Сам он концептуально насыщен, и его периферия не менее значима, чем семантическое ядро, определенная область *“Человек, лицо, фигура”*: он был мнителен, капризен, любил преувеличивать, страдал душевным расстройством, ему верили, словам его иногда не придавали значения, уворачивались от его просьб и не замечали как его заветы, так и капризы. Жил он недолго, но кажется, что умирал всю жизнь. Жизнь Гоголя вполне описывается результативными и процессуальными глаголами, больше схожими на эквиваленты юридического отчета или судебной справки. Собственно, и сама она, подобно его же *завещанию* может ничего не говорить нам о

личности Гоголя, тогда как его творческий мир вполне доступен для восприятия. Личность Гоголя не познается внешними средствами, она опознается по внутренним признакам. Гоголь ускользает от наружного наблюдения. Исследование мира Гоголя возможно через проникновение в материю языка его творений: *Если желаете знать, что такое писатель в самом голом, отрешенном от должности, от творчества, от таланта, от всего на свете виде – читайте эти опусы Гоголя* (А.Синявский). Обнажение переворачивает гоголевский образ в сторону этической, ментальной и психофизиологической классификации: *Без чародейства он не мог обойтись; Юродивый?; Угодник Божий?* (А.Синявский). Когда же индивидуализирующие имена оказываются непригодны, в дело вступает зооморфная и растительная метафора: *поздний Гоголь – образ нагого дерева, разбитого и спаленного громом* (А.Синявский). Его дискурсивные приименные соседства всегда граничат с патологией и аномальной упаковкой семантической информации о создателе “Мертвых душ”: *Он был Дон Кихотом, смешавшим донкихотские выходки с ухватками Санчо Пансы, и досаждал своим здравомыслием хуже сумасшедшего* (А.Синявский). Маркер, позволяющий безошибочно опознавать родоначальника натуральной школы, друга А.Иванова, но не римского затворника и литературного пасечника – сам погружен в перипетии ономастической игры, из которой Гоголю не всегда удастся выйти победителем: *Одно слово – Гоголь!; надо же имя было себе такое придумать; присвоил полувывмышленное “Гоголь”, опустив “Яновский”, и присвоенным играл, вводя в заблуждение* (А.Жолковский) и в искус фонетического символизма: *Гоноль, Гогель*. Его гротескные стилистические перепады столь же дискурсивны, сколь и ономастологичны: *Гоголь был лгун; мышление Гоголя было трехмерно, оно все время включает в себя модус: “а если бы произошло иначе”* (Ю.Лотман); *К анекдоту у Гоголя была собственная предрасположенность* (В.Гитин).

Языковой Гоголь насквозь зооморфен и орнаментален, бытовой – антропоцентричен. Отсюда такая высокая частотность хармсовского об Гоголя – целостная словная пропозиция в жанре анекдота, в развернутом повествовании о нем – свернутая метафора. Точка удержания Гоголя в анекдотическом жанре – мазок, случайно брошенный на полотно, в языковом отношении – композит: человек-загадка. Гоголь семиотизируется. Как homo signifi-

сапс регулярно затрагивает эпистемический и этический аспект: *торопится выдать отечеству вексель на все времена; Гоголю в идеале мнилась такая книга, прочтя которую мир просиял бы красотой совершенства.* (А.Синявский). Он в меру эгоцентричен и, одновременно, объект приложения неуправляемых стихий и неведомых сил, выраженных бессубъектной конструкцией или предикатом: *его понесло* (вариант – *неудержимо несет*, ср. сходство с трикстером начала 20-го в., имеющего гоголевские истоки в родословной, – *Остапа несло*), *прорвало, занесло, нашло, нахлынуло, овладело, вдруг стало видимо*. Он склонен к зрительным аберрациям: *У, какая сверкающая, чудная, незнакомая даль!* И, тем не менее, он обладает *изолирующим взглядом, способным к живописной изобразительности окружающего мира вещей, так что становится в отношении художественного творчества подобен волшебнику, магу и чародею: любое его прикосновение к вещному в широком смысле слова превращает это низкое “вещное” в высокое искусство* (В.Н.Топоров). Его не пугают кривизна геометрии нравственного пространства, ни широта пространства географического – *Гоголь склонен к целенаправленному странничеству и часто испытывает желание проехать по России. Чаще всего его останавливает не нравственный запрет, а эстетические предрассудки* (В.Н.Топоров), однако именно чрезмерное самоотожествление с этическим абсолютом давало ему основания для тотального этического контроля над окружающими и самим собой: *над ним довлела вера в прекрасное*. Дискурсивное моделирование Гоголя в жанре анекдота (*смотри-ка: пи-са-тель!*) условно, изменчиво и подобно видениям Гоголя, переживаемым им в творческих снах. Между тем, именно речевой жанр анекдота многим представляется достойным инструментом, позволяющим *различить в Гоголе новый, нерожденный мир, который ему надлежало явить людям* (А.Блок). Гоголь бежит от итоговых оценок своей личности, свое лицо скрывает под речевой и поведенческой маской, личиной: в нем *персона русской культуры сливается с персонажами собственного творчества, а все существо мастера до конца непознаваемо*. Как *деятель, субъект, социальная и общественная фигура* он неудачлив и не способен успешно функционировать в означенном случае качестве, например, *быть лектором*. *Гоголевская личность постоянно находилась в напряженных противоречиях, однако она не воспринимается как эклектичная*. В ней

прослеживается определенная логика и следование собственному нравственному закону. Как объект анекдота, в отличие от реальной жизни, Гоголь жанрово ограничен: не явлен как автор – музыкант, художник, критик, но замечен как актер, игрок, балагур и шут. Сфера ментальных действий анекдотом о Гоголе не акцентирована, но терминологически определена достаточно широко: *умственный инвалид* (Вик. Ерофеев). Эта инвалидность иконически отражена в моторике и кинемике гоголевского архетипа: *Желая пойти с левой ноги, он шел с правой руки, и след от этой походки оставил загадочный* (Он же). Здесь Гоголь – диаграмма, в которой *signatum* и *signans* взаимно коммутируют, а по сути – сплавляются.

Коммуникационное восприятие субъекта анекдотической рефлексии затруднено, а в некоторых случаях и вовсе затруднительно, однако сами гоголевские архетипы можно взяться пересказать, сам же язык Гоголя для восприятия и понимания оказывается невозможен. *Легкость и легкомысленность*, часто приписываемая Пушкину анекдотов. Гоголю не досталась, но его пера они достойны и даже ожидаемы. *Скептический Гоголь* стал так же серьезен в анекдоте, как и при придумывании собственных анекдотических новелл. В его присутствии, как при рождении еврея, мирового судьи и милиционера, замолкают, зная, что *Гермес*, как "иное к иному", приходит лишь к несогласным, по герменевтическому слову Вардана Айрапетяна.

"Символ просится на карандаш?"

Отдельного внимания заслуживает аспект непереводаемости гоголевских образов и образа Гоголя на язык пластических (живописно-графических) образов, впервые, как кажется, затронутый Ю.Н.Тыняновым в статье "Иллюстрации" (1923). Этот вопрос сегодня воспринимается в русле более общей проблематики, носящей лингвофилософский и общесемиотический характер – как вопрос транспозиции словесного выражения в иконический вид и транспозиции знаков иконической фигуративности и геометрической нефигуративности в символическую языковую систему. Наблюдатели и исследователи искусства со стороны языка и культуры вплотную подошли к нему, пытаясь установить основания "транспозиции словесного выражения в иконический вид" (Э.Бенвенист), попутно вовлекая в сферу исследовательской практики те области, в которых максимально полно воплощен конструкти-

вный принцип сходства теории языка и теории искусства: принцип "единичное – особенное – всеобщее"²⁸. Как мотив "рекуррентного повтора культурных явлений, которые координируются и согласуются с ритмикой семиозиса", вопрос тщательно рассмотрен на материале текстов авангарда Ю.С. Степановым²⁹, а также в ряде наших собственных публикаций³⁰.

Перенос гоголевской метафоры на почву изобразительных искусств, прежде всего станковой и книжной графики, т. е. перевод концептуального кода в изобразительный код (в духе У.Эко) ведет к существенной деградации и десигнификации первого. Дело не в одном лишь глубоком отличии иконической метафоры от метафоры словесной, ясно показанном Н.Д. Арутюновой как конфликт обобщения-индивидуации³¹. Дело в самой специфике пластического языка, способного порождать автономные изобразительные коды, но не способного в целом подчинить себе лингвистически коннотативную систему словесного языка. Ю.Н. Тынянов прямо говорит об этом: "Самый конкретный, до иллюзий, писатель, Гоголь, менее всего поддается переводу на живопись"³². Примечательно, что из 96 шагаловских иллюстраций к "Мертвым душам" не воплощена ни одна из гоголевских метафор³³, ни сам гоголевский образ. Дело в том, что ни графическая прозрачность и контурная прорисовка образов, ни умелое композиционное решение графического сюжета и колористическая поддержка фона, референтное распределение объектов на графическом листе или плоскостное решение объемной фигуры в пространстве холста не дает возможность автономизировать гоголевский код и сохранить его эпистемологические и интенциональные знаковые сущности без потерь. Словесный и графический гоголевский сюжет неминуемо расходятся, если в основе их сближения кладут фигуративное и нарративное начало. Гоголевской нарративной упорядоченности, когнитивной метафоричности словесного кода и импрессионистичности гоголевского письма должны соответствовать автономные изобразительные коды, построенные на нефигуративных основаниях, – коды чистой ненарративности и лирическо-живописной абстракции. Чистая живописная форма, "объемные соотношения, конструктивная асимметрия, цветовой диссонанс, фактура" должны "всплывать на светлое поле сознания художника"³⁴, если он хочет отразить семиотически значимые и культурно обусловленные элементы гоголевского универсума.

Вместо заключения

Старый, историко-литературный, и новый, адаптированный к современной информационной среде, гоголевский анекдот "штирлицевского" толка едва ли сможет потеснить общекультурный гоголевский миф в пространстве современного культурного бессознательного. Не уверен, что он вообще достаточно жизнеспособен, но до тех пор, пока будет продолжаться процесс письменного и устного осмысления места Гоголя в отечественной культуре, пока художник-иллюстратор будет исходить из своего лингвистического и культурного сознания, анекдот о Гоголе не один раз даст о себе знать.

Финал статьи неумолимо требует вывода ко всему сказанному. Эти заметки, относительно свободно трактующие теперь уже устоявшуюся тематику русского анекдота, были бы не полны без него. Скажу только, что вывод этот сделан с надеждой, что наши наблюдения не породили некоего *monstruuma*, чудовища, вызванного к жизни желанием понять то, что давно нуждается в объяснении. Кроме того, как и Элио Витторини, мы полагаем, что все рукописи находят в бутылках, а значит, и наши размышления будут прочтены не без пользы. Пусть эта статья будет еще одной такой случайно-неслучайной находкой.

А.К.Жолковский, заканчивая свою гоголевскую инвенцию на грани поэтики и лингвистического фола, заметил, что "реабилитация творческого наследия Гоголя шла по двум основным линиям – формы и содержания". В этом отношении *анекдотичный Гоголь* столь же металитературен, сколь и металингвистичен. Однако он не выступает универсальным Никто, а становится в ряд изобразительно опознаваемых знаков Некогого, который бежит от прямого контакта с адресатом и старается стать неизобразимым, но ощущаемым элементом более сложной структуры, ментальной сущности, которая может и не поддаваться строгому определению, но которая – как "коллективное бессознательное" – непрестанно заявляет о своем существовании. Хоть смыслы и нелокализуемы в пространстве, как тому учил и продолжает учить нас замечательный логик XX века и века нынешнего Г.Х.фон Вригт³⁵.

Примечания

1. Сравнительная концептология – относительно молодая область гуманитаристики, позволяющая использовать инструментарий различных наук: лингвистики, искусствознания, философии, литературоведения, фольклористики, ориентированных, однако, на решение вполне определенной задачи – исследование концептов культуры. Культурный концепт я понимаю так, как принято толковать этот термин в рамках указанной дисциплины: как “явление, родственное понятию, но отличающееся от него содержанием, формой и сферой существования”, которая есть не что иное как культура в любой из ее областей (Ю Степанов). Более подробно и наиболее обстоятельно это изложено в работах: Степанов Ю.С. Протей: Очерки хаотической эволюции. – М., 2004, Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 1997. – С. 40–75; Степанов Ю.С. “Интертекст”, “Интернет”, “Интерсубъект” (К основаниям сравнительной концептологии) // Известия АН РАН. Серия литературы и языка. – 2001. – Т.60, №1. – С. 3–11. Эта статья, кроме прочего, выстраивается в ряд к исследованиям тех констант культуры, которые характеризуются сравнительной устойчивостью в поле культурного сознания, прежде всего обыденного, и сопровождается отчетливой языковой маркировкой. Прежде всего, это работы А.Ф.Белоусова, заглавие одной из которых я заимствую для своего эссе. Они посвящены “карнавализованным” константам обыденного сознания, выступающими одновременно и как герои русского анекдота: Вовочке. Штирлицу (подробнее см. Белоусов А.Ф. Вовочка // Антимир русской культуры: Язык, Фольклор, Литература. – М., 1996; Он же Мнимый Штирлиц // Учебный материал по теории литературы. Жанры словесного текста. Анекдот. – Таллинн, 1989). В отношении карнавализации сакральных для культуры имен интересно заметить, что В.Н.Топоров “противо-официальное” иначенье Пушкина, в отношении к которому этот эпитет и употребляется, помечает признаком “абсурдность” и помещает в контекст литературного творчества Д.Хармса, у которого способ десакрализации изначально отмеченного литературного имени (персонажа абсурдности) сам по себе есть уже не просто прием *reductio ad absurdum*, а существенная черта творческого мышления, выбравшего для себя наиболее адекватную форму выражения – анекдотическое повествование. Кроме прочего, осознанное анекдотическое восприятие Гоголя как персонажа современного анекдота, свойственное обыденному сознанию, связывается, как кажется, именно с анекдо-

тами – “случаями” Д.Хармса, ближе всего подходящими к теме Иного и Инакового, см. подробнее у Вардана Айрапетяна в книге: Айрапетян В. Русские толкования. – М., 2000; и непосредственно к нашему случаю более раннюю заметку: Айрапетян В.Э Из заметок толкователя // Славянское и балканское языкознание: Структура малых фольклорных текстов: Сб. статей / Ин-т славяноведения и балканистики РАН. – М., 1993. – С. 240–241, 253.

2. См.: Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 467.

3. См.: Коваль О.В. “Еврей Пушкин”, или По инерции практического языка // Новый Ковчег: Литературно-художественный альманах. – Харьков, 2002. – №1. – С. 179–193.

4. Прежде всего, стоит назвать работы, ценность которых трудно переоценить и сейчас: Топоров В.Н. Апология Плюшкина: вещь в антропоцентрической перспективе // Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М., 1995. – С. 7–111; Жолковский А.К. Перечитывая избранные описки Гоголя // Жолковский А.К. Блуждающие сны и другие работы. – М., 1994. – С. 70–86.

5. См.: Коваль О.В. Эстетическое сообщение как проблема философии языка и теории искусства // Вестник ХГАДИ. – 2005. – №4; все перечисленные работы задумывались и осуществлялись как подступы к некоей, возможно, более обширной теме. В этом контексте их и следует воспринимать, т.е. в виде своеобразной серии работ с единым тематическим и содержательным основанием.

6. Лотман Ю.М. Письма. – М., 1997. – С. 462.

7. Курганов Е. Похвальное слово анекдоту. – Спб., 2001. – С.132. Ср. и некоторые другие, напр., более лаконичную версию того же в более ранней работе: Курганов Е. Анекдот, миф, сказка. границы размежевания и нейтральные полосы // Проблемы границы в культуре. – Тарту, 1998.

8. Лотман Ю.М. Письма. – М., 1997. – С. 462.

9. Цит. по: Топоров В.Н. Апология Плюшкина: вещь в антропоцентрической перспективе // Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М., 1995. – С. 96.

10. Здесь и далее я с некоторыми изменениями воспроизвожу фрагмент, весьма незначительный, более ранней работы “Еврей Пушкин”, или По инерции практического языка // Новый Ков-

чег: Литературно-художественный альманах. – Харьков, 2002. – №1. – С. 179–193, – как представляется, позволяющую отделить “дискурс о Пушкине” от анекдота о Гоголе. См. также: Коваль О.В. Эпистолярные инварианты Гоголя (к описанию языка и стиля писем Н.В.Гоголя) // Микола Гоголь і світова культура: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 185-річчю з дня народження письменника / За ред. Г.В.Самойленка. – Київ – Ніжин, 1994. – С. 109–111.

11. О связи языковых слоев текста русского анекдота с задачным “форматом” писалось немного и наиболее удачно Е.Я. и А.Д.Шмелевыми. См.: Шмелева Е.Я., Шмелев А.Д. Русский анекдот: Текст и речевой жанр. – М., 2002. – С. 27. Непревзойденным мастером языковой задачи был и остается А.Н.Журинский, ср.: Журинский А.Н. Слова. Буква. Число. – М., 1994. Противник лингвистической теории анекдота, предложенной Шмелевыми, – Е. Курганов, если и прав, то лишь отчасти: ошибка понимания заключается в неумении видеть не лингвистический смысл и текстовую фактуру жанра, что известный литературовед может и сам, а в неспособности выделить те элементы жанра, которые обладают значительной семиотической ценностью. В некотором смысле, применительно к анекдоту, это спор между “вельфлианцами” и “пановскичанинами” в искусствоведении. И этот утихнет...

12. Все языковые контексты, текстовое окружение концепта или, точнее, его “форма существования”, здесь и везде даются курсивом, без кавычек и с указанием автора. Источники я опустил, они есть в общем списке примечания.

13. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – Спб., 2004. – С. 90–91.

14. Фризман Л.Г., Ходос А.Э. Борис Чичибабин: Жизнь и Поэзия. – Харьков, 1999. – С.114.

15. Литературное наследство. – М., 1952. – Т. 58. – С. 780

16. Лотман Ю.М. Истоки “толстовского направления” в русской литературе 1830-х годов // Лотман Ю.М. Избранные статьи. В 3 т. – Таллинн, 1983. – Т.3. – С. 86–88. См. также: Жолковский А.К. Цит. соч. – С.71–77. Кроме указанной работы, мы не вправе обойти и такую фундаментальную книгу, как Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М., 1992.

17. Гротескное изображение Гоголя в рассказе “Жилет пана Михольского” хоть и отмечалось, но все же недостаточно. Кроме трактовки бунинского рассказа, заявленной в “Избранных описках

Гоголя" А.К.Жолковским, как "одной из вершин трактовки Гоголя как гоголевского Персонажа" (Цит. соч. – С. 71), укажем наиболее интересные: Афанасьев В.Н. От анекдота к сатирическому рассказу: Из творческой лаборатории И.А.Бунина // Русская литература. – 1967. – №2. – С. 145–147; Бунин и анекдот о Гоголе // Вопросы литературы. – 1972. – №1. – С. 196–197.

18. См.: Степанов Ю.С. Буратино // Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 1997. – С. 699–712.

19. См. там же. – С. 702–703.

20. Парамонов Б. Конец стиля // Парамонов Б. Конец стиля. – М., 1997. – С. 12.

21. Вероятно, лучше всего эту тенденцию обозначил Ю.Н.Тынянов в своей знаменитой статье 1921 г. "Достоевский и Гоголь", см. ее полный текст в кн.: Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977. – С. 198–226. Общность семиотического механизма, обнаруженная Ю.Н.Тыняновым по отношению к пародии как жанру, и анекдотом, сродни семиотическим механизмам "аномального преобразования исходной и наблюдаемой ситуации, ее кадрирования и фокусирования в малых фольклорных жанрах, таких как загадка, различные паремии, а также сюжетному построению анекдота. Также и в графической пластике плаката, экспрессии циркового фокуса, специфике "поэтического кино", в терминах П.П.Пазолини, более подробно см. 22 позицию настоящего примечания.

22. Журинский А.Н. Семантическая структура загадки: Немегафорические преобразования смысла. – М., 1989. – С. 7–26.

23. Синявский А. В тени Гоголя // Терц А (А.Синявский) Собрание сочинений: В 2 т. – М., 1992. – С. 319

24. Там же. – С. 87.

25. Русские философы. – М., 1995. – С. 99.

26. Айрапетян В. "Гермес пришел" // Айрапетян В. Русские толкования. – М., 2000. – С. 140.

27. Минц З.Г. Блок и Гоголь // Блоковский сборник. – Тарту, 1972. – Вып. 2. – С. 122–205. Соответственно, в качестве источника следует указать статью: Блок А.А. Дитя Гоголя // Блок А.А. О литературе. – М., 1989. – С. 228–231. Интересные соображения по этому поводу содержатся и в многочисленных публикациях Д.Е.Максимова, которыми нельзя пренебрегать. В методологическом плане значительную ценность представляют работы Н.Д.Арутюновой последних лет, напр. Арутюнова Н.Д. Два эскиза к "геометрии" Достоевского // ЛАЯ. Языки пространств. – М., 2000;

хлебниковские изыскания В.П.Григорьева и ряд работ В.А.Успенского по общей концептологии. Из последних его работ укажем на недавнюю публикацию: Успенский В.А. О единстве человеческого рода, или Зачем ставят памятники? // Новый мир. – 2005. – №1. – С. 121–136.

28. Степанов Ю.С. Константы .. – С.178.

29. Степанов Ю.С. Авангард наших дней: атмосфера и сеть // Язык и искусство: Динамический авангард наших дней. Семинар акад. Ю.С.Степанова "Современная философия языка". – М., 2002. – С. 52.

30. Коваль О.В. Абстрактная семиотика нефигуративного искусства // Вісник ХДАДМ. – 2006. – №1. – С. 57–69; Коваль О.В. Язык абстракции и "революция знака" В.В.Кандинского // Проблема пластического языка абстракции. – М., 2006; Коваль О.В. Абстрактная семиотика и анализ изобразительного текста (Х., 2006, в печати); Коваль О.В. "ИДЕАЛЬНО ДРУГОЙ", "ТИПОВОЕ ЕВРЕЙСКОЕ" как "COSA MENTALE" лингвистической и живописной абстракции // Тирош. – 2006. – №8; см. также: Коваль О.В., Мархайчук Н.В. К вопросу о методологии исследования современных художественных процессов (У.Эко и анализ "новой изобразительности") // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Харків, – 2006. – №1. – С. 80–91.

31. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 22.

32. Тынянов Ю.Н. Иллюстрации (1923) // Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977. – С. 311.

33. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 21.

34. Jakobson P.O. Футуризм // Jakobson P.O. Работы по поэтике. – М., Прогресс, 1987. – С. 414–415.

35. Вригт фон Г.Х. О локализации ментальных состояний // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 2000. – С. 18

Модальність гендерно маркованих фразеологічних одиниць та їх місце і роль в системі мови

В межах антропологічної лінгвістики визнається концепція мови як духовної культури людської особистості, духовної реальності, живої реальності людського духу (Ю.С.Степанов, О.С.Кубрякова, В.І.Постовалова).

Світогляд як інтегративна цілісність розуму, волі, уявлення, віри, почуттів, інтелекту, знань, оцінки, вчинків виступає універсальною формулою реалізації свідомості.

Культура як сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його існування, формує ціннісні орієнтири та установки в суспільстві. Традиційно культура виступає в трьох духовних іпостасях: інтелектуальній (Істина), моральній (Добро), естетичній (Краса). Єдність цих трьох духовних іпостасей культури складає основу цінностей системи культури, носієм якої є члени будь-якого соціуму. Проте субстрат духовного формується та породжується не в лоні соціуму, хоча за його допомогою, під його впливом і з його коррекціями, він формується внутрішніми імпульсами кожної людини. В цьому аспекті субстрат духовного виступає у двох формах свого буття: 1) індивідуального, тобто як належність окремої людини, індивіда; 2) об'єктивного, тобто як сукупність завершених творінь, в яких виражається духовне як результат творчої діяльності окремої людини, окремих людей, народів та різних культурних соціумів.

Зазначені іпостасі духовного ніби перехрещуються, знаходять спільні точки зіткнення з двома вимірами самої людини – соціально-культурним та особистісно-культурним, або використовуючи терміни Т.М.Тузової, "особистісні засади" культури та "культурні засади" особистості, що утворюють гармонійну цілісність культури.

Процеси пізнання світу людиною, її буття в ньому, накопичення інформації базуються на прагненні людини виокремити найбільш суттєве в колі явищ екстралінгвальної дійсності, що пояснює вмотивованість формування значень не об'єктивної природи самої вербалізованої реалії, а суб'єктивно-особистісне ставлення до неї, передача власної інтерпретації вже пізнаного світу. Безперечним стає факт визнання прояву антропоцентричності

людської свідомості в антропометричності (грец. *antropos* + *metrus* — міра), згідно з якою зміст знака представляє людину, її тіло, особливості, дії, поведінку та її ознаки. Під антропометричністю ми, суголосно з Н.Д.Петровою, будемо розуміти емотивно-оцінне сприйняття дійсності, що виступає засобом створення картини світу завдяки вербалізованим засобам і завдяки тезаурусу носіїв мови, який фіксує не тільки вербальні засоби, а й їх асоціативні зв'язки, ознаки. Шляхом антропометричності створюється "вторинна" природа світу реалій, котра дозволяє передати якісні характеристики людини, її стану, дій.

Фразеологізми, які стали предметом дослідження цієї розвідки, завжди зорієнтовані на суб'єкт, спрямовані на інтерпретацію, оцінку світу та вираження суб'єктивного ставлення до нього, адже суб'єкт номінації та мовленнєвої діяльності — це завжди суб'єкт власної духовної культури, національної культури та член мега-соціуму, культури всього людства.

Інтегративною категорією, що поєднує інтра- та екстралінгвальні виміри і вирізняється своїм яскраво вираженим ізоморфізмом семантичних, лінгвосоціологічних та лінгвокультурологічних категорій на всіх рівнях, є категорія оцінки. Крізь призму лінгвістики її носієм є конотація (лат. *connotatio* від *connoto* — маю додаткове значення). Входячи до складу ФО поряд із сигніфікативно-денотативним, стилістичним та іншими компонентами, конотація спонукає мовну одиницю до набуття нею бінарного характеру, виконанню, окрім гносеологічної функції, що властива денотації, ще й емотивно-кваліфікативної функції, яка пов'язана з особистісно-прагматичною діяльністю людини. Така семантична двоплановість мовного знака, що увібрав конотативний макрокомпонент із його складовими — стилістичним, емоційним, оцінним тощо, надає експресивної забарвленості мовному знакові (Ш.Баллі, В.М.Телія, В.І.Шаховський).

Емоційність увиразнює несубстанціальні психологічні параметри мовної особистості, емотивність фіксує їх мовними засобами, виступає їх лінгвістичним виразником. Інтерпретація емотивного компонента значення носить варіативний характер. 1) як семантична доля (сема із семним каталізатором +/-), за допомогою якої мовна одиниця здійснює свою емотивну функцію (В.І.Шаховський); 2) як модус зі своєю структурою (В.М.Телія). Неоднозначність тлумачення "емотивного компонента значення" пояснюється складністю його природної сутності.

Емотивність створює передумови на синтаксичному рівні для формування та виконання експресивної функції. Експресивність як психологічна категорія виникає лише у мовленні, тому і не входить до складу лексичного значення мовної одиниці, а є результатом актуалізації меліоративного, індіферентного чи пейоративного значення лексем у мовленнєвому акті. Отже, розмежувальна лінія між поняттями “емоційність – експресивність”, що донедавна ще була відсутня (роботи Ж.Вандрнеса, Ш.Баллі, В.В.Виноградова), проходить як у вертикальному просторі, тобто в системі мови, так і в горизонтальному вимірі, тобто в межах дихотомії “мова – мовлення”, інакше кажучи, “будь-який прояв емоційної семантики експресивний, проте не все експресивне емоційне” (В.М.Мокієнко).

Коливання статусу ФО в межах антонімії “нейтральність – експресивність” виявляє функціональну багатоплановість досліджуваних гендерно маркованих ФО.

Домінанта цієї дихотомії змушує переглянути межі гендерно маркованої фразеологічної підсистеми, до складу якої, окрім класичних ФО, входять і фразеологізовані сполуки. Аналіз відносин ФО та фразеологізованих сполук в річищі цієї антонімії допоможе нам виявити ступінь впливу гендерного маркера на загальний структурно-семантичний план ФО та скорегує функціонально різні типи гендерно маркованих одиниць, що входять до складу мови як її рівноправний складовий елемент поряд з гендерно немаркованою лексикою, так звану інтергендерною¹.

Центральну опозицію в межах антонімії “нейтральність – експресивність” створюють, безумовно, два типи стійких нарізно оформлених одиниць – гендерно марковані терміни та класичні ФО з гендерним маркером.

Гендерні маркери як невід’ємні марканти світогляду людини покривають систему термінології різних сфер знань. Утворені завдяки додаванню гендерного маркера терміносполуки виконують у спеціальних текстах суто інтелектуально-інформативну функцію. Функція гендерного маркера полягає в категоризації та деталізації номінативної функції мовної одиниці: kopernikanisches Weltsystem (астр. система Коперника), Descartessches Blatt (мат.

¹ На нашу думку, інтергендерна лексика включає: 1) лексеми, що не містять гендерний маркер; 2) лексеми, що містять нейтральний гендерний маркер; порів. Зикова інтерпретує “інтергендерну лексику” як таку, що належить двом концептам — маскулінності та жіночості — одночасно

лист Декарта), die Darwinische Lehre (вчення Дарвіна), Mendelsche Erbgesetze (біол. Менделєївські закони спадкоємності), Constitutio Criminalis Carolina (Кароліна, кримінальний кодекс Карла V, 1532 р.).

Вживання гендерно маркованих терміносполук в художньому, публіцистичному тексті та в побуті набуває здатності соціально характеризувати ситуацію, особу, виступає мовленнєвою характеристикою, тобто виконує дейктичну функцію. Індивідуально-авторське переосмислення гендерно маркованого терміна, що сприймається на тлі його прямого значення, створює семантико-стилістичну дифузність між полюсами "нейтральність — експресивність". Багаточастотність вживання таких ускладнених сполук робить їх стійкими експресивами, тобто такими фразеологізованими сполуками, в яких внутрішня форма домінує над термінологічною семантикою, зорієнтовує її на експресивні потенції компонентного складу терміна: homerisches Gelächter (гомеричний/ нестриманий регіт/ сміх, етимологія виразу зумовлена описом сміху богів у поемі давньогрецького поета Гомера "Ілліада"), eine platonische Erklärung abgeben (зробити платонічну (ні до чого не зобов'язуючу) заяву), kopernikanische Wendung (великий перелом), das Ei des Kolumbus (колумбове яйце (просте рішення досить складного питання)).

Причиною детермінологізації виступає постійна взаємодія виробничо-наукової та побутової сфер життя людини, тому поява побутової лексики у структурі терміносполуки посилює генералізацію експресивного ефекту, зберігаючи при цьому гендерний статус мовної одиниці: platonische Liebe (платонічна любов), Doktor beider Rechte (іст. доктор обох прав (римського та канонічного, цивільного та церковного), ewiger Student (вічний студент, синонімічний ряд утворюють наступні денотати: bemoostes Haupt, bemooter Bursche/Herr/Karpfen).

Традиційно-професійна термінологія виступає таким чином перехідною групою до естетичної актуалізації, сумісництвом номінативної та експресивно-емоційної функцій.

Отже, процес фразеологізації залежить від розміщення акцентів у семантичному плані, тобто відбувається двома шляхами:

1) маркер емоційності відсутній, наслідком чого є детермінологізація словосполуки в цілому (це явище у кількісному плані досить обмежене). Фразеологізми такого типу включають компонент загальнолітературної семантики, а функція гендерного маркера – визначення статусу лексики;

2) маркер емоційності переноситься на семантичний стрижень ФО. До складу подібних номінативних ФО детермінологічного типу входить компонент, у якому потенційно переважає побутове тлумачення. Структурно-семантичний зв'язок з іншими компонентами обмежує можливість деактуалізації ФО.

Процес фразеологізації термінів виступає маркантною семантико-стилістичною лінією перехідності від інформативного поля до сфери експресивності та оцінки.

До термінологічної сфери окремих стійких термінів як одиниць суто номінативних, що покривають поле предметної номінації та зустрічаються в терміносистемах різних сфер знань, входять образні терміни та перифрази. Супроти своїй атракції до суто термінологічної системи образні терміни та перифрази розташовані в зоні перехідності від номінативного модусу до яскраво вираженого експресивного, оскільки є одночасно сплавом експресивності та номінативності, з одного боку, з іншого – орієнтуються на експресивність як релевантну властивість ФО.

Образні терміни – словосполучки, кожен компонент яких усвідомлюється як стрижень образності, тобто стають номенклатурним знаком: *der himmlische Vater* (Бог), *den Doktorhut erwerben* (отримати ступінь доктора наук), *eine Doktorarbeit aus etw. machen* (робити з мухи слона), *dem Peter nehmen und dem Paul geben* (перекласти з однієї кишені в іншу).

Образна мотивація в таких сполуках утворюється на підставі загальнофольклорних асоціацій. Незважаючи на загальність ознак (стійкість, семантична цілісність, нарізнооформленість тощо), вони не експресивні, хоча й не позбавлені образності. Отже, образність виступає як релевантна факультативна властивість ФО, як своєрідний трамплін до експресивності ФО.

Такий підхід дозволяє нам розмежувати в системі гендерно маркованої лексики власне гендерно марковані терміни та класичні ФО з гендерним маркером.

Подвійна семантична сутність, "двоєдиний" семантичний статус (термін В.М Мокієнка) перифраз виражається в діалектичній єдності номінативності та експресивності в межах гендерно маркованих перифраз. Специфіка цієї діалектичної єдності є гармонійна збалансованість двох аспектів: 1) тотожність у номінативному відношенні із терміносполуками; 2) стандартизація оцінно-експресивного модусу в порівнянні з класичними ФО.

Прикладами такого балансу, що уповільнює оцінно-експресивний ефект, є наступні мовні знаки: *der Taube Michel* (глуха тетеря), *die Hüter des Gesetzes* (вартові порядку (про міліцію/поліцію)), *Halbgötter in Weiß* (лікари), *Bruder Straubinger* (жарт. бродяга).

Окрему полярну групу в межах антиномії "нейтральність – експресивність" становлять класичні ФО (ідіоми), тобто ті, що відзначаються своєю семантичною асиметричністю, де ініціююча домінуюча роль відводиться сильній експресії.

Діалектична роздвоєність ФО полягає в тому, що, з одного боку, як сукупність значень компонентів, ФО виступають засобом номінації, з іншого боку, їх складний структурно-семантичний план звукує їх денотативні можливості та акцентує збільшений експресивно-конотативний потенціал.

Класичні ФО як соціально-оцінні, характерологічні одиниці несуть подвійну зумовленість, котра спричиняє два типи фразеологічної експресивності залежно від тяжіння до певного семантичного поля. За категоріальною експресивністю ФО ми, суголосно з думкою В.М.Мокієнко, будемо розрізняти наступні поля семантичної атракції:

1) номінативне поле, де експресивність утворюється за рахунок конотації ФО. Як правило, це позначення кількісних, просторових та часових категорій, тобто ті об'єктивні поля зовнішнього світу, позначення яких у складі ФО набувають суб'єктивності, адже оцінюються соціально: *Gretchenfrage* (кардинальне, основне питання), *das Homerische Zeitalter* (вік Гомера), *schon lange aus dem Schneider sein* (вже давно за тридцять (років)), *nach Adam Riese* (за правильним підрахунком, етимологія виразу зумовлена іменем автора відомого підручника з арифметики XVI ст., порів рос.: по Малинину и Буренину), *das ist eine Idee von Schiller* (це чудова ідея), *Potemkinsche Dörfer* (містифікації, ілюзії, етимологічне значення виразу має історичне пояснення, коли рос. князь Потьомкін мусив показати цариці Єкатерині II під час подорожі Кримом 1787 р. лише фасади побудованих селищ на знак заможності країни), *j-m den Cicerone abgeben/machen* (бути провідником).

Домінування номінативного (сигніфікативно-денотативного) аспекту, спричиняючи семантичну генералізацію маркерів, в тому числі і гендерного, сприяє збільшенню деталізації ФО в кількісному плані у порівнянні з семантично дифузним експресивним полем;

2) експресивне поле, де подвійність експресивності досягається шляхом сполучення "денотативної" та "конотативної" експресії: *Mottenkönig* (війск., жарг. начальник* складу одягу), *wie*

Goldschmieds Junge denken (мати намір послати кого-н. куди-н. подаль).

Вибірковість маркера емоційності виявляється в розширенні кола лексики, що може сполучатись із генералізованим гендерним маркером:

Urinprophet/ Karbofährnrich (військ., жарг. лікар), wie ein Landsknecht/(Bier)kutscher fluchen (ляються як візник), Musensohn/ein Ritter von der Feder/Brüder im Apoll (про письменника(ків), порів. номінативне Diener am Worte).

Найвищий ступінь концентрації експресивності спостерігається в прислів'ях, приказках, цитатах, афоризмах тощо, оскільки вони становлять синтаксично закінчену одиницю. Незважаючи на органічне поєднання номінативних та експресивних семантичних властивостей, ініціатива серед інших багатограних полівекторних маркерів, що входять до структури ФО, віддається саме маркеру експресивності, який нейтралізує дію інших: selbst der Henker läßt sich bezahlen (ніщо не дається задарма), der beste Fuhrmann kommt aus dem Geleise/der geschickste Fuhrmann fährt zuweilen aus dem Geleise (трапляється, що й по мудрому чорт катається), Donner und Doria/Donner und Blitz/Donner und Hagel/Donner und Teufel (чорт візьми!; варіативність другого компонента вказує на факультативну природу гендерного маркера. це ж саме явище спостерігається і в наступних випадках), die Axt erspart im Hause den Zimmermann/den Ehescheidungsrichter / die Eheschließung (якщо в домі є сокира, то тесляр ні до чого).

Семантична асиметричність фразеологічного знака уможливорює широкий набір семантичних полів, лексико-семантичних груп, що відображають об'єктивну картину пов'язаної з людиною дійсності.

Аналіз багатоаспектної фразеологічної ідеографії гендерних маркерів підтверджує високий ступінь антропоморфності ФО, їх концентрацію навколо конотативного, точніше пейоративно забарвлених центрів на позначення людини, її зовнішності, характеру, її психологічного та емоційного стану, фізичних дій, вчинків, поведінки: lahmer Sack (нівпрівнізмерз, німіїні-масло (про чоловіка)), fluchen wie ein (Bier)kutscher (ляються як візник), faule Trine (білоручка (про жінку)), ein Luder von einem Frauenzimmer/Weibstück (стерво (про жінку)). Мізерні приклади є лише часткою того барвистого фонду мови, який детально, тонко та влучно градує негативне порівняно з позитивним.

Складна ідеографічна класифікація гендерно маркованих ФО дозволяє врахування двох підходів до розгляду поставленої проблематики:

1) діахронічний принцип, що виражається у спрямованості гендерно маркованих одиниць на предметну та духовну сфери життя людини. Набір денотатів таких одиниць забезпечує злиття конкретно-номінативного та абстрактно-експресивного, створюючи передумови для подальшого процесу фразеологізації стійких гендерно маркованих одиниць, заповнюючи таким чином ідеографічні лакуни в синхронній класифікації;

2) синхронний принцип, що реєструє антропоморфність одиниць із сильною експресивністю.

Зазначене вище дозволяє зробити загальні висновки:

1) гендерний маркер є рівноправним членом системи мови, його положення в системі мови та його стосунки з іншими маркерами потребують подальшого дослідження;

2) гендерно марковані ФО – складові системи мови, котру ми умовно поділяємо на дві ядерні групи:

а) інтергендерна лексика:

— лексика, що не містить гендерного маркера,

— лексика, що містить генералізований гендерний маркер;

б) гендерно маркована лексика, у складі якої гендерний маркер чітко визначає референтність мовного знака;

3) активна участь гендерного маркера в системі мови — мовлення забезпечує функціональну багатоплановість гендерно маркованих одиниць, аналіз якої ми спробували представити в антиномії "нейтральність — експресивність". Диференціація ФО за функціональними та експресивними характеристиками носить умовний характер, що пояснюється полівекторною природою ускладненого мовного знака;

4) емотивність – маркер, який притаманний всім ФО;

експресивність – категоріальна властивість ФО, інтерпретується нами як один з п'ятьох властивостей оцінного предиката – емотивності (тобто власне оцінки), емоціональності, афективності та інтенсифікації.

Тріада "експресивність – оцінка – емоційність" дозволяє виявити синхронні горизонтальні властивості ФО;

5) образність – факультативна властивість ФО. "трамплін" до посилення емоційно-оцінного та експресивного потенціалу ФО, оскільки наявність образу додає оцінний відтінок мовній одиниці. Причинно-наслідковий зв'язок образності з компонентами тріади "експресивність – оцінка – емоційність" розкриває спектр діахронічних вертикальних властивостей ФО;

6) емотивність як релевантна властивість ФО уможливилює модальноідеографічну класифікацію ФО, аналіз якої виявляє високий ступінь концентрації пейоративно забарвленної антропоморфічно зорієнтованої лексики, підтверджуючи думки, що негативне має вищий процент категоризації та деталізації в системі мови.

Література

1. Зыкова И.В. Гендерный компонент в структуре и семантике фразеологических единиц современного английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2002.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Иностранная литература, 1955. – 416 с.
3. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1989. – 287 с.
4. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988.
5. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1998.
6. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986.

Проблема ефективності міського самоврядування і її зв'язок з розвитком освіти на прикладі міст Чернігівської губернії у 70–80 рр. XIX ст.

На сучасному етапі розвитку незалежної української держави й реформи місцевого самоврядування актуальним залишається питання аналізу досягнень і помилок реформ 60–70-х рр. XIX ст. У дослідженнях останніх років аналізувались різні аспекти проблеми формування та діяльності органів міського самоврядування. Роботи В.Нардової [1], О.Марченка [2], Т.Плаксієй [3], Т.Щерби [4], Л.Шарої [5], О.Головка [6] та ін. присвячені регіональним особливостям реалізації реформи 1870 р. Також у вітчизняній історіографії існує стійка традиція вивчення системи освіти у пореформений період. Цим проблемам присвячені публікації В.Борисенка [7], Л.Шарої [8], С.Янченка [9] та ін. Однак малодослідженим залишається питання взаємозв'язку між рівнем освіти мешканців міст та ефективністю муніципальних структур у другій половині XIX ст., зокрема в Чернігівській губернії.

Економічні, соціальні і політичні перетворення, що відбулися в другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ, вимагали значно підвищити освітній рівень населення. Зростала потреба у кваліфікованих кадрах і, відповідно, у розширенні мережі навчальних закладів. Чернігівська губернія в цей час мала яскраво виражену сільськогосподарську спеціалізацію через відсутність відповідних сировинних ресурсів. Відсутність великої промисловості в губернії сприяла тому, що це питання не стояло так гостро, як у промислово розвинутих регіонах. Хоча у містах губернії потреба і попит на освічених і кваліфікованих спеціалістів посилювалась.

На території Чернігівської губернії в першій половині XIX ст. існували різні навчальні заклади. Найбільш численними були початкові школи при церквах. На початку 60-х рр. XIX ст. в губернії з'являються церковно-приходські училища (за розпорядженням

єпархіального керівництва). Але ці заклади дуже швидко закривалися і часто існували лише на папері. За даними 1963 р. духовенство відкрило в губернії 848 шкіл, в яких навчалося 17076 дітей (хлопців і дівчат). У 1869 р. в єпархії згадуються (без Ніжинського повіту і 13 волостей інших повітів) 338 шкіл і 5032 учня, в 1874 р. – 172 школи і 2597 учнів, в 1876 р. – 130 шкіл і 1905 учнів [10, арк. 180].

Одна з причин швидкого зникнення церковно-приходських шкіл була пов'язана з тим фактом, що вони створювалися за наказом єпархіальної влади, а не місцевого духовенства і населення. Крім того, вони не відповідали вимогам часу.

Кріпацтво, надмірна регламентація шкільного викладання сприяли занепаду початкових шкіл. З 1804 по 1820 р. в губернії було відкрито лише 3 офіційні сільські школи. В кінці 1860 р. в губернії нараховувалося 70 сільських шкіл. Співвідношення письмених серед селян в цьому році становило 1:70 [11, арк. 180–181].

Наведені факти яскраво свідчать про недостатній рівень розвинутості мережі навчальних закладів різного типу в регіоні. Буржуазні реформи 60–70-х рр. XIX ст. сприяли більш жвавому розвитку товарно-грошових відносин і призвели до потужних міграційних процесів. Селяни масово переїздили в міста і містечка на заробітки. Не була виключенням і Чернігівська губернія. В 1879 р. питома частина населення Сосниці, Стародуба, Борзни припадала на селян і козаків (відповідно – 57,4%, 45,7%, 47,4%) [12, с. 272]. Отже, вони становили значну частину міського населення і були представлені в органах міського самоврядування та впливали на їх роботу. При цьому селяни мали найменший відсоток письменних у своєму середовищі.

Така ситуація змушує муніципальні органи Чернігівщини активно включатися у вирішення освітньої проблеми. Міські структури самостійно відкривали початкові училища й виділяли на їх утримання необхідні кошти. До того ж, з 1870 р. Міністерство освіти передало на бюджетне утримання міст функціонуючі приходські училища [13, с. 35]. При наявності коштів управам надавалася можливість відкривати нові навчальні заклади, розширювати матеріальну базу, впливати на кадровий склад освітніх установ. Муніципальні структури контролювали училищні ради та їх грошові витрати [14, с. 59].

У 1870 р. в містах Чернігівської губернії було 16 початкових і приходських училищ, а в 1890 р. – 25. Щорічно на їх утримання виділялося в середньому по 30 тис. крб., без урахування витрат цільового призначення [15, с. 166]. Але це збільшення було недостатнім по відношенню до кількості мешканців міст. Наприклад, у 1880 р. у губернському місті мешкало 16810 чол. [16, арк. 24], в Ніжині – 31787 чол., Стародубі – 24298 чол. [17].

Згадані початкові і приходські училища прирівнювалися до народних шкіл першого ступеня. В них навчали Закону Божому, арифметиці, російській мові, природознавству, історії тощо. Навчальний рік тривав 7,5 місяців, а повний курс 3 роки [18, с. 777].

З 1872 р., згідно з “Положенням про організацію міських багатокласних училищ”, самоврядним структурам надавалося право відкривати початкові навчальні заклади вищого типу. В них протягом 6 років учні більш поглиблено вивчали загальноосвітні предмети. Випускники училищ могли вступати до нижчих професійних закладів чи на спеціалізовані фахові курси, зокрема бухгалтерські, торговельні тощо [19, с. 60].

У 1879 р. з ініціативи міських дум багатокласні училища відкривалися у Конотопі, Коропі, Новгороді-Сіверському. На їх утримання відповідно виділялося по 780, 458 і 200 крб. Інші витрати покривалися державними і земськими коштами [20, с. 60].

Негативну роль у поступальному розвитку освіти в Україні відігравав факт відсутності в державі єдиної системи навчальних закладів різного типу. Їх навчальні програми і вимоги часто не співпадали або носили замкнутий характер.

Органи міського самоврядування брали участь у фінансуванні земських і церковно-приходських шкіл, що існували в містах (Ніжин та ін.).

За кошти міських бюджетів фінансувалися як чоловічі навчальні заклади (Ніжин, Чернігів, Стародуб, Глухів, Сураж, Новгород-Сіверський) [21, арк. 5], так і жіночі (Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Глухів, Новозибків, Конотоп, Кролевець, Сосниця) [22, с. 485].

Значні капіталовкладення муніципалітетів Глухова, Чернігова, Ніжина пояснювалися можливостями їх бюджетів, які хоча і повільно, але зростали в процесі розширення та поглиблення товарно-грошових відносин. Обмежені фінансові ресурси Старо-

дуба зумовлювалися незначним розвитком продуктивних сил, а відтак, повільним зростанням надходжень до міського бюджету [23, с. 36].

Рівень розвитку мережі освітніх закладів на території Чернігівської губернії з початку по 80-ті рр. XIX ст. вплинув на темпи формування української еліти в регіоні.

За даними канцелярії чернігівського губернатора, у 1880 р. в 14 повітових містах губернії спостерігалось суттєве коливання за рівнем заселеності (від 2935 чол. у Острі до 31787 чол. у Ніжині) [24, арк. 29]. Більшість міст губернії в цей час за способом свого життя, рівнем розвитку економіки та виглядом мало чим нагадували повітові центри. Вони виконували певні адміністративні функції, але містами деякі з них були лише номінально.

Рівень освіти мешканців міст губернії був досить низьким та невтішним. Це не могло не позначитися і на виборцях. До виборчих списків потрапляли не лише представники вищих станів, але й селяни, козаки, що приїздили на заробітки. Серед останніх важко було знайти осіб, які б мали не те що вищу та середню освіту, а навіть початкову. У 1878–1879 рр. в містах губернії в середньому майже $\frac{1}{2}$ виборців були неписьменні, а в окремих містах ця категорія складала від $\frac{6}{10}$ до $\frac{7}{10}$ усіх виборців (Глухів, Конотоп, Остер, Мглин). Особи, що отримали вищу та середню освіту, були в меншості і не перевищували 3% загальної кількості виборців. У більшості міст їх представництво не перевищувало 1% всіх виборців [25, с. 29].

Головною категорією серед виборців до органів міського самоврядування були міщани-домовласники (87,7%), але рівень їх освіти був низький. Серед них кількість осіб, які отримали вищу та середню освіту, сягав 2,5%. Більше половини з них були неписьменними (52,1%) [26, арк. 38–39].

Закономірним був і розподіл виборців по розрядах за рівнем освіти. Особи, що мали вищу та середню освіту, представляли мізерний відсоток виборців, як у середньому по губернії (I розряд – 9,8%, II – 9,9%, III – 1,8%), так і в окремих містах. Деякі повітові центри в окремих розрядах взагалі не мали виборців з середньою та вищою освітою (Городня, Новозибків, Борзна).

У матеріалах ревізії сенатора О.О.Половцова відмічалось, що в 70-х рр. XIX ст. найбільшу групу виборців складали особи з початковою освітою, які в перших двох розрядах складали $\frac{8}{10}$ та $\frac{7}{10}$ всіх виборців, а в Новозибкові вони мали 100% представництво.

Простежувалася певна закономірність. чим нижче розряд, тим менше представництво мала ця категорія виборців. У III розряді вони поступалися особам, які взагалі не мали освіти [27, с. 132].

Другою за чисельністю групою виборців після письменних були люди, які взагалі не мали освіти. І якщо в I розряді по містах губернії вони мали невелике представництво (за винятком Чернігова та Суража), а в деяких взагалі були відсутні (Борзна, Глухів, Новгород-Сіверський, Новозибків, Ніжин, Остер), то в II і особливо в III розрядах їх кількість суттєво збільшується. В останньому розряді вони в більшості міст домінували [28, арк. 86–87].

Інакше кажучи, “лідерство” на розрядах мали особи з початковою освітою та взагалі без неї. Саме від цих категорій фактично залежала реалізація реформ самоврядування на місцях. Неосвічені виборці та гласні ставали або пасивним баластом при вирішенні міських проблем, або зручним матеріалом при різних маніпуляціях на користь окремих зацікавлених груп.

Такий стан речей формував недовіру до новостворених міських структур, пасивність при вирішенні нагальних проблем. Це в першу чергу проявлялося в ігноруванні виборів, неявці на засідання комісії та інше.

Участь у виборах осіб малоосвічених і дрібних платників міських податків, на думку урядовців, мала свої недоліки. Вони вважали, що вибори гласних II і III розрядів часто мали випадковий результат. Більшість виборців, особливо III розряду, – малоосвічені та неписьменні міщани, дрібні платники міських податків. Закономірно, що їх інтереси не співпадали з цілями заможних виборців і тим більше – уряду. Серед виборців переважали особи з початковою освітою або які зовсім не вміли читати. Лише в Суражі виборці з вищою та середньою освітою складали лише 10% [29, с. 198–199].

Так, новгород-сіверський міський голова писав у звіті, що за виборчими списками 1880 р. з 922 виборців закінчили навчальні заклади 17 (1,8% від загальної кількості виборців). У середньому ж по губернії виборці з вищою та середньою освітою складали 2,8% від загальної кількості, письменні – 49,4%, неписьменні – 47,8%. Максимальне представництво неписьменні виборці мали в Острі (71,8%) та Конотопі (69,9%) [30, арк. 160].

Одним із факторів, що впливав на діяльність органів міського самоврядування, можна вважати рівень освіти гласних. Лише

маючи досить значний відсоток освічених гласних, міська влада могла розраховувати на плідну працю органів самоврядування.

З повідомлень 11 міст губернії (крім Городні, Новозибкова, Стародуба, Глухова), у 1879 р. в середньому 12% всіх гласних мали вищу та середню освіту. Лише в Чернігові, Ніжині, Сосниці кількість цих гласних перевищувала 20%. Таким чином, ця категорія гласних часто подавлялась малоосвіченими або неписьменними гласними. Питома вага гласних відносилася до письменних і досягала по губернії 86,2% від загальної їх кількості. В більшості міст не відмічені гласні неписьменні, крім Конотопа, Кролевця, Мглина, Ніжина, Сосниці, що мали 1,7% таких осіб від загальної кількості гласних [31, арк. 10].

Одним із аспектів, який характеризував виборців та гласних, був рівень освіти міських голів у губернії. Вони відображали ступінь розвитку самих виборців і обраних гласних. Будучи обраними з середовища, де переважали особи неписьменні та з початковою освітою, міські голови були близько пов'язані саме з ними і не завжди могли піднятися вище рівня більшості своїх виборців. Більшість керівників міського самоврядування, як правило, були купцями та міщанами, для яких вищим ступенем освіти було закінчення курсу в повітовому училищі. Багато з них не закінчили навіть його. У Кролевці, Мглині, Стародубі, Суражі міські голови отримали "домашнє виховання" або виховувалися "вдома у батьків". Найчастіше за цими словами приховувалася повна відсутність освіти у осіб, які повинні були керувати справами міста [32, арк. 18].

Невтішним був і склад міських управ у 1880 р. Управи мали від 3 до 7 членів, більшість з яких не мала освіти або мала початкову. Винятком був Чернігів і Ніжин. У Суражі, Стародубі, Кролевці жоден з членів управ не мав освіти [33, с. 157].

Зібрані і опрацьовані матеріали дають підстави констатувати недостатній рівень існуючої системи освіти в містах Чернігівської губернії, що призвело до низького рівня освіти міського населення. Домінуюча неосвічена більшість виборців і гласних часто ставала іграшкою в руках зацікавлених осіб. Відсутність достатньої кількості осіб з вищою та середньою освітою сприяла бездіяльності міських дум і комісій. Відсутність політичної еліти була однією з важливих причин такого становища. Саме освічені люди могли б консолідувати населення на вирішення нагальних потреб.

Як ми з'ясували, проблеми відповідності реформ 60–70-х рр. XIX ст. об'єктивним потребам суспільства є надзвичайно важливими. Складність і неоднозначність питань рівня освіти і реалізації міського самоврядування у другій половині XIX ст. вимагає подальших додаткових досліджень у всеукраїнському масштабі і на регіональному рівні.

Література

1. Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – СПб., 1994.
2. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Автореферат дис... канд. історич. наук. – О., 1997.
3. Плаксієв Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпряниці в другій половині XIX – на початку XX століть: Автореферат... – Запоріжжя, 2001.
4. Щерба Т.О. Міське самоврядування на Правобережній Україні в другій половині XIX ст.: Автореферат... – Донецьк, 2001.
5. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: Автореферат... – Х., 2002.
6. Головка О.М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках.: Автореферат... – Х., 1997.
7. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україну в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980.
8. Шара Л.М. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині (1870–1900 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – №5. – С. 59–65.
9. Янченко С.М. Розвиток мережі закладів початкової школи Міністерства народної освіти на Сумщині у II половині XIX – на початку XX ст. // Матеріали VI Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2005. – С. 58–61.
10. Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі РНБ), ф. 600, спр. 1567.
11. Там само.
12. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70-х років XIX ст. – Дисертація... канд. іст. наук. – К., 2004. – 296 с.

13. Шара Л. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871–1880 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №4. – С. 31–38.

14. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині (1870–1900 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С. 59–65.

15. Памятная книжка Киевского учебного округа. Черниговская губерния. – К., 1890. – Часть IV.

16. РНБ, ф. 600, спр. 1345.

17. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70-х років XIX ст. – Дисертація... канд. іст. наук. – К., 2004.

18. Свод постановлений черниговской городской думы от 1871–1883 гг. – Чернигов, 1883.

19. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині (1870–1900 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С. 59–65.

20. Там само.

21. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 127, оп. 10, спр. 450.

22. Журнал Черниговского губернского земского собрания за 1878 г. – Чернигов, 1879.

23. Шара Л. Міське самоврядування на Чернігівщині: десять років діяльності (1871–1880 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №4. – С. 31–38.

24. РНБ, ф.600, спр. 1725.

25. РНБ, ф.600, спр. 1674.

26. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественно-го управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1881. – Ч. 1.

27. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення...

28. РНБ, ф. 600, спр. 1637.

29. Записка сенатора А.Половцова...

30. РНБ, ф. 600, спр. 1639.

31. РНБ, ф. 600, спр. 943.

32. РНБ, ф. 600, спр. 1648.

33. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення...

Сучасники про підготовку офіцерів у військах за часів правління Миколи I

Підготовка офіцерів російської армії була одним із важливих завдань уряду. Необхідно відмітити, що його особлива увага за часів правління імператора Миколи I була звернена на підготовку офіцерів у військах. У даній розвідці піде мова про порядок надання офіцерського чину юнкерам, добровольцям та унтер-офіцерам.

Внаслідок ряду причин проблема підготовки офіцерських кадрів у військах не отримала належного висвітлення в наукових працях. Лише побіжно при характеристиці стану російської армії напередодні Східної війни 1853–1856 рр. про підготовку офіцерів у військах згадував А.М.Зайончковський [1]. Також О.Ф.Редігер [2], характеризуючи систему комплектування армії, приділяв увагу підготовці офіцерів, які не мали спеціальної освіти, отриманої у військових навчальних закладах. За радянських часів до вивчення цієї проблеми, але також у загальному контексті підготовки військових кадрів, звертався Л.Г.Безкровний [3].

Для дослідження зазначеної проблеми були залучені поряд з документальними джерелами й джерела особистого походження, оскільки саме останні дають змогу охарактеризувати процес підготовки офіцерів у військах та їх місце і роль у російській армії.

Офіцерський корпус Російської імперії в другій чверті XIX ст. формувався відповідними кадрами за рахунок: 1) випускників військових навчальних закладів; 2) надання офіцерського чину добровольцям та юнкерам, в основному це були дворяни, які отримали освіту у навчальних закладах невійськового профілю або вдома; 3) надання офіцерського чину добре підготовленим унтер-офіцерам, які вислужили необхідний строк. Отже, історично склалося, що корпус офіцерів російської армії складався з офіцерів двох категорії, а саме: які мали спеціальну військову освіту й які отримали підготовку у військах.

Необхідно відзначити, що корпус офіцерів російської армії в другій чверті XIX ст. формувався не тільки і не стільки за рахунок випускників військово-навчальних закладів, а переважно за рахунок присвоєння офіцерських чинів юнкерам, добровольцям і добре підготовленим унтер-офіцерам. Навіть в умовах достатнього

розвитку системи військово-навчальних закладів дати армії необхідну кількість офіцерів, які б мали спеціальну підготовку, було неможливо, оскільки така підготовка вимагала величезних фінансових витрат. І хоча друга чверть XIX ст. позначилась в історії Російської імперії як період, коли уряд та особисто імператор Микола I виявляли особливу турботу про розвиток існуючих та створення нових військових навчальних закладів, але прийняти всіх бажаючих на навчання було неможливо. На початку 30-х рр. XIX ст., коли процес організації військово-навчальних закладів був фактично завершений, уряд мав намір відмовити дворянам у прийомі на військову службу нижніми чинами з наступною вислугою [4], але цей намір не вдалося реалізувати, оскільки, зменшення офіцерського складу у військах, особливо після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. та польського повстання 1830–1831 рр., показало, що обійтися при комплектуванні армії тільки випускниками військово-навчальних закладів неможливо. Тому в Російській імперії, як і в інших державах, одним із найбільш дієвих шляхів поповнення офіцерського корпусу були юнкери й добровольці.

Так, офіцерів, які закінчили військово-навчальні заклади, було втричі менше, ніж офіцерів, які отримали чин, вступивши на службу добровольцями та юнкерами. Про цей факт, насамперед, свідчать дані офіційної статистики. Так, за 25 років правління імператора Миколи I, з 1825 до 1850 р., з 50567 чоловік, яким присвоїли офіцерський чин, лише 14415 чоловік були випускниками військово-навчальних закладів [5]. Вони, безумовно, мали відповідну підготовку, але це дорого коштувало державі, тому штати вихованців були обмежені.

Перші військові навчальні заклади, які були створені у XVIII ст., майже ніколи не набирали повного комплекту вихованців. Зі спогадів О.Г.Щербатова, який у 1792 р. отримав чин прапорщика лейб-гвардії Семенівського полку, відомо, що, в силу звичаїв тогочасного суспільства, дітей молодшого віку записували у гвардію через упереджене ставлення до існуючих військових навчальних закладів [6]. Тому як у XVIII ст., так і в першій половині XIX дворяни надавали перевагу вступу нижніми чинами до гвардійських полків. На нашу думку, змінилися тільки причини, які спонукали їх до цього. Якщо у XVIII ст. основною причиною цього явища було упереджене ставлення до військових навчальних закладів, то у другій чверті XIX ст. основною причиною ставала від-

мова у прийнятті на навчання через брак вільних місць. Саме тому у другій чверті XIX ст. головним джерелом поповнення офіцерського корпусу російської армії були дворяни, які вступали на військову службу юнкерами та добровольцями.

Згідно із законами Російської імперії, чин "юнкер" до 1864 р. присвоювався лише дворянам [7], проте добровольцем чи унтер-офіцером міг стати представник і іншого стану. За часів правління імператора Миколи I знову повертаються до практики присвоєння офіцерського чину особам недворянського стану. Вже у 1829 р. були внесені зміни і визначені строки для присвоєння офіцерського чину особам різних станів, у тому числі й різночинцям. Це положення закону дуже сильно зачепило самолюбство дворян. Тим більше, що, згідно з цим законом, відкривалася можливість для представників недворянського стану не лише служби в армії, але й у гвардії, яка вважалася святою святих і тільки для служби дворян. Це дало підставу сучасникам відмітити, що Микола I не тільки скоротив термін служби для присвоєння різночинцям офіцерських чинів, але при ньому з'являються офіцери з бурбонів (колишніх солдатів) не тільки в армії, але й у гвардії [8]. На нашу думку, це стало основною причиною зниження освітнього цензу офіцерів, на що знаходимо численні нарікання у спогадах сучасників.

Необхідно відмітити, що ще в першій чверті XIX ст. на рівень освіти офіцерів, які отримали офіцерський чин будучи нижніми чинами, була звернена увага, однак це дало незначні результати. Так, у 1828 р. командир корпусу внутрішньої охорони генерал-ад'ютант граф Комаровський повідомляв Миколі I, що більшість офіцерів його корпусу настільки малограмотні, що не можуть виконувати покладених на них обов'язків [9]. Таке становище не могло не привернути увагу уряду, який із 1829 р. почав підвищувати вимоги до нижніх чинів, котрі мали намір отримати офіцерський чин. Присвоєння офіцерського чину добровольцям і юнкерам відбувалось, як правило, після вислуги в нижніх чинах певного строку, тривалість якого залежала від рівня отриманої освіти, від належності особи до дворянського стану, а також після успішного складання відповідних екзаменів [10].

Тим, хто вступав до армії добровольцями, офіцерські чини присвоювались через різні строки. Перш за все, це залежало від того, на яких правах людина вступала на військову службу. З цієї точки зору, добровольці поділялися на дві категорії: вступники "на правах студентів", тобто, ті, хто отримав освіту, наприклад, в уні-

верситеті, і "на правах дворян", як правило, це були дворянські "недорослі", які, якщо і мали освіту, то дуже недостатню. Якщо доброволець вступав на військову службу "на правах студентів", то для отримання офіцерського чину йому достатньо було прослужити в унтер-офіцерському званні від трьох до шести місяців. При цьому термін перебування в нижньому чині до присвоєння офіцерського чину міг бути більш тривалим, ніж вказувалось у законі. Так, О.М.Дондуков-Корсаков з цього приводу згадував: "Вступив у полк юнкером на тримісячних університетських правах, а прослужив у цьому званні 14 місяців" [11]. Д.І.Никифоров, згадуючи початковий період своєї військової кар'єри, вказував на те, що також перебував більш тривалий термін у нижніх чинах, ніж це було передбачено законом [12].

Якщо особа вступала на військову службу "на правах дворян", тоді необхідно було прослужити в унтер-офіцерському чині два-три роки й перед наданням офіцерського чину скласти відповідний екзамен. Г.Д.Щербачов писав: "У 1840 році я вступив на службу в гвардійську кінну артилерію юнкером. У 1843 році, після складання екзамену в офіцерських класах Артилерійського училища, мені було присвоєно офіцерське звання" [13].

Добровольці, які вступали на військову службу, поділялися на три розряди залежно від "прав на походження". Відповідно до цього розподілу, до першого розряду відносились сини особистих дворян, які мали право на почесне потомствене громадянство, діти священиків, купців 1-ої та 2-ої гільдії, які мали гільдійське свідоцтво упродовж 12 років, лікарів, аптекарів й ін. Вони повинні були при вступі на військову службу подати до військового відомства свідоцтво про належність до відповідного стану. Добровольцям цієї категорії присвоювався офіцерський чин після вислуги в унтер-офіцерському званні протягом 4-х років.

До другого розряду належали однодворці, які мали право на дворянське звання, діти почесних громадян, купців 1-ої та 2-ої гільдії, які не мали гільдійського свідоцтва упродовж 12 років. Термін перебування в унтер-офіцерському званні визначався для 2-го розряду в 6 років.

Нарешті, до третього розряду відносились сини купців 3-ої гільдії та міщан. Присвоєння офіцерського чину цій категорії відбувалось після 12 років вислуги в унтер-офіцерському званні [14].

Бажаючих вступити на військову службу на правах дворян у другій чверті ХІХ ст. було багато, що, на нашу думку, стало при-

чиною, по-перше, створення чітких правил вступу дворян на військову службу, а по-друге, покладання обов'язку на Предводителів повітового дворянства мали довести до відома дворян своїх повітів, за наявності яких документів та дотримання яких вимог бажаючих можуть зарахувати на військову службу. Як зазначалося в документі, до таких заходів уряд вдавався виключно для того, щоб дворяни, які приїхали просити про зарахування їх на військову службу, не гаяли марно часу, не витрачали зайві гроші для листування з батьками, на проживання у чужому місті, а, приїхавши у міста, де знаходились штаби корпусів, мали всі необхідні документи і були зараховані на службу [15]. Але, якщо звернути увагу на дату цього документа – 1849 рік, – то надмірна опіка держави стає зрозумілою. На нашу думку, у такий спосіб уряд намагався зменшити кількість дворян, які б роз'їжджали по містах імперії і, внаслідок молодого віку, залишаючись без нагляду батьків, могли б потрапити під "поганий" вплив.

Загалом, погляди на систему підготовки офіцерських кадрів у другій чверті XIX ст. були суперечливі. Це, можливо, пояснюється, насамперед, тим, що офіцерський корпус складався з двох якісно різних складових. З одного боку, були офіцери – випускники військово-навчальних закладів, які з недовірою і навіть зневагою ставилися до офіцерів, які не мали спеціальної військової освіти. Перші не вважали їх власне військовими, що безпосередньо відбивалось на взаємовідносинах в офіцерському середовищі. Також і ті, хто вступив на службу без військової освіти, з деякою недовірою ставилися до випускників військово-навчальних закладів, вважаючи, що отримати знання військової служби можна лише безпосередньо у військах, і заради цього немає потреби віддавати свої кращі роки навчання у спеціальних закладах. Мало місце навіть упереджене ставлення до випускників кадетських корпусів. Підтвердженням таких взаємовідносин і відображенням цього факту в суспільній думці є свідчення сучасників. Так, Г.Д.Щербачов, маючи можливість спостерігати за своїми товаришами по службі, дійшов висновку, що освіта в кадетських корпусах накладає негативний відбиток на своїх вихованців [16]. Але якщо юнкери критикували випускників військово-навчальних закладів, то в останніх приводів для критики було ще більше. У сучасників були, мабуть, підстави саме так сприймати один одного. Адже за винятком офіцерів, які вступали на військову службу "на правах студентів", решта мали вкрай низький освітній рівень, не-

зважаючи на всі спроби уряду створити для них освітній бар'єр. Так, до армійської піхоти потрапляли добровольці, які, як правило, до 17–18 років “навчались ледь не в парафіяльного дяка на мідні гроші” [17].

Домашня освіта, як правило, проходила без дотримання вимог, встановлених у навчальних програмах, що ставало причиною наявності різного рівня у підготовці дворян. Наставники готували своїх підопічних так, як дозволяв їм власний освітній рівень і як вони вважали за необхідне. Досить часто таке навчання не відповідає вимогам часу. Натомість у спеціальних військових навчальних закладах чи юнкерських училищах, створених при штабах армій, навчання проходило за спеціальними програмами. Зокрема, програма юнкерського училища при Гренадерському корпусі включала такі предмети: Закон Божий, арифметика, вищий математичний клас, граматики, французька та німецька мови. З військових предметів вивчали рекрутську школу, ротне, батальйонне навчання, розсипний стрій. Також вивчали поняття про бойові порядки та лінійні навчання, були заняття з артилерії та польової фортифікації [18]. Звісно, при підготовці за такою програмою, юнкери набували якщо не вміння, то принаймні певні знання та навички військової служби, чого були позбавлені дворяни, які отримували так звану домашню освіту. Так, О.Г.Щербатов, часи навчання якого відносились до другої половини XVIII ст., зазначав, що вітчизняних наставників майже не було і навчали юнаків іноземці, які в більшості своїй були французами, до того ж не з найкращими моральними якостями [19]. У першій половині XIX ст. серед наставників з'являються й співвітчизники, але це мало вплинуло на якість підготовки молодих дворян, які отримали домашню освіту, тому що, як і раніше, отримуючи офіцерський чин, вони не мали майже ніяких знань, що дало підставу командирів 4-го армійського корпусу генерал-ад'ютанту Вітовтову відзначити, що офіцери з юнкерів абсолютно не знають військових наук і взагалі мають дуже обмежені знання [20].

Маючи висловлювання двох генерал-ад'ютантів, Комаровського на початку правління Миколи I й Вітовта на початку правління Олександра II, ми можемо констатувати, що, незважаючи на всі заходи, які вживав уряд, рівень освіти офіцерів російської армії, які отримували військовий чин з нижніх чинів, залишався достатньо низьким. При цьому необхідно відмітити, що уряд зі свого боку намагався зробити все, щоб підвищити знання офіцерів. Зо-

крема, були встановлені экзамени для тих, хто бажав отримати офіцерський чин, пройшовши підготовку у військах.

Екзамени при присвоєнні офіцерського чину згадують багато сучасників. Однак одні лише констатують факт його складання, інші характеризують цю процедуру, зазначаючи, що екзамен зводився до простої формальності. Були й такі, які писали про відсутність будь-якого екзамену. Так, негативну характеристику дореформеній армії й рівню підготовки юнкерів і добровольців ми знаходимо у спогадах військового міністра Д.О.Мілютіна. Він відмічав, що більшість офіцерів – це люди, які не мали ні військової, ні цивільної освіти. Юнкери, на його думку, вступали до полку без будь-якої підготовки, прослуживши нарівні з солдатами певний час, після чого їм присвоювався офіцерський чин без екзаменів [21]. Але якщо Д.О.Мілютін говорить про відсутність екзаменів при присвоєнні офіцерського чину, то офіційні документи та інші сучасники свідчать про інше. Зокрема, М.Глиноєцький, аналізуючи законодавство того часу, вказував, що з 1829 р. було встановлено, щоб надання офіцерського чину нижнім чинам проводилось тільки після суворого випробування, проведеного найближчим начальством, а в сорокових роках вимоги збільшилися, і вже були встановлені екзамени за затвердженими програмами [22].

З цього часу встановлювалось і місце складання екзамену, яке визначалось тим командиром, у військах якого проходила служба кандидата в офіцери. Це могли бути офіцерські класи Артилерійського чи Інженерного училищ або кадетські корпуси. Інші сучасники також згадують, що перед наданням офіцерського чину вони складали екзамени. Наприклад, генерал-лейтенант В.І.Ден писав: "Нудно й одноманітно, хоча благополучно пройшли майже два роки, але я витримав офіцерський екзамен і мені був наданий офіцерський чин" [23].

Про екзамени, як було зазначено, йдеться не тільки у джерелах особистого походження, але й в офіційних документах. з яких, до речі, ми можемо дізнатись про об'єм знань, які вимагались від бажаючих отримати офіцерський чин. Так, наприклад, для надання офіцерських чинів в артилерії юнкерам і фейєрверкерам необхідні були знання з арифметики, тригонометрії, алгебри, креслення артилерійських знарядь, виробництва пороху й виготовлення снарядів, відомостей про лиття й про використання артилерійських знарядь [24]. Відповідно до положення 1844 р. добровольці, які всту-

пали до піхоти чи кавалерії, складали екзамен із семи, а в польовій артилерії – з дев'яти предметів.

Необхідно відзначити, що сучасники, говорячи про формальний підхід до прийняття екзамену, певною мірою лукавили, бо з офіційних джерел нам стає відомим, що уряд Миколи I підходив до цього питання досить серйозно. Зокрема, було не тільки передбачено складання екзамену, але й вірогідність того, що спроба скласти екзамен не буде успішною. Так, у Зводі військових постанов зазначалось, що дворяни, які не можуть скласти екзамен, мають право просити про прийняття їх на службу не в армію, а за вибором у навчальні карабінерні полки, навчальний саперний батальйон або у війська окремих корпусів: Кавказького, Оренбурзького, Сибірського та Фінляндського [25].

Незважаючи на різні знання, рівень підготовки, знатність походження, офіцери у другій чверті XIX ст. складали своєрідну корпорацію. Подібну характеристику ми знаходимо у спогадах Г.Д.Щербачова, який вступив на службу юнкером, прослужив до 70-х рр. XIX ст. і мав можливість порівняти взаємовідносини офіцерів у період до і після Великих реформ. Він відзначав: "Порівнюючи минуле з сучасним, не можна не сказати, що почуття товаришескості в гвардійській кінній артилерії в 40-50-х роках було більш розвинуте, ніж пізніше. Офіцери складали в той час згуртовану корпорацію, у якій начальство не раз знаходило потужну опозицію його свавільним діям" [26]. На нашу думку, почуття товаришескості добре впливало на військову корпоративність, сприяло підтримці на належній висоті моральності й честі військової корпорації, примушуючи кожного офіцера цінувати думку своїх товаришів і не протиставляти кардинально себе іншим. Взаєморозуміння і корпоративність, про які пише сучасник, існували і в інших армійських підрозділах, а не тільки у гвардії. Зокрема, про це згадує П.О.Степанов, говорячи про часи після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. і польського повстання, які, за його словами, дуже вплинули на взаємовідносини між офіцерами. За умови розмаїтості здібностей, доходів, знатності й, головне, що нас цікавить, освіти всі офіцери виступали згуртованим колективом, і якщо не були друзями між собою, то всі були братами, яких об'єднували одні думки й одні почуття" [27]. Так, ми бачимо, що суспільство в цілому і корпорація офіцерів зокрема, по-різному сприймали процеси, які проходили в армії. Якщо в суспільстві побутовала думка про те, що між офіцерами, які отримали спеці-

альну військову освіту, й тими, хто такої освіти не мав, була суттєва різниця, то у середовищі офіцерів, за спогадами сучасників, протиставлення одних іншим не було, що, в свою чергу, добре відбивалось на їхніх взаємовідносинах.

Таким чином, без упереджень можна сказати, що в другій чверті XIX ст. найбільш дієвим каналом поповнення армії офіцерськими кадрами були юнкери, добровольці та унтер-офіцери, які отримували офіцерський чин після вислуги нижніми чинами через встановлений законом час та в чітко визначеному порядку. Дворяни були зацікавлені вступати на військову службу безпосередньо, минаючи військові навчальні заклади внаслідок різних причин, а уряд був зацікавлений у прийомі таких бажаючих на службу. Тому, маючи потребу в поповненні офіцерського корпусу, з одного боку, уряд ішов на поступки у справі надання офіцерського чину представникам різних станів, а з іншого – розуміючи, що офіцери повинні мати відповідні своєму чину знання, поступово й постійно підвищував вимоги до бажаючих отримати офіцерський чин. І хоча уряд на певному етапі своєї діяльності намагався прийняти рішення про відмову дворянам у прийнятті на службу нижніми чинами з подальшою вислугою, але кількісний склад офіцерського корпусу показав неконструктивність такого рішення, оскільки у другій чверті XIX ст. військова служба для дворян залишалася чи не єдиною справою, яка надавала їм високого статусу у суспільстві.

Література

1. Зайончковский А.М. Восточная война 1853–1856 гг. в связи с современной ей политической обстановкой: В 2 т. – СПб., 1908.
2. Редигер А.Ф. Комплектование и устройство военной силы: В 2 ч. – СПб., 1913.
3. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал. – М., 1973. – 616 с.
4. Баграмов И. Краткий исторический обзор отбывания военной службы нашим дворянством и образование государственного ополчения // Военный сборник (далі – ВС). – 1899. – №11. – С. 174.
5. Историческое обозрение военно-сухопутного управления. 1825–1850 годы. – СПб., 1850. – С. 46.
6. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА), ф. 1289, оп. 3, спр. 50, арк. 3.

7. Російський державний історичний архів, ф. 1150, оп. 3, спр. 2, арк. 6.
8. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII до отмены крепостного права. – СПб., 1870. – С. 219.
9. Цит. по: Глиноецкий Н. Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чиновпроизводства в русской армии // ВС. – 1887. – №4. – С. 279.
10. Повне зібрання законів Російської імперії. II-ге зібрання (далі – ПЗЗ II). – Т. 19. – №17887.
11. Дондуков-Корсаков А.М. Мои воспоминания // Старина и новизна. – 1902. – №5. – С. 187.
12. Воспоминания из времен императора Николая I Д.И.Никифорова. – М., 1903. – С. 52.
13. Двадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М., 1890. – С. 5.
14. ПЗЗ II. – Т. 3. – №874.
15. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 442, оп. 82, спр. 648, арк. 4 зв.
16. Двадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М., 1890. – С. 8.
17. Юнкерские школы в армии // ВС. – 1861. – №6. – С. 378.
18. РДВІА, ф. 1196, оп. 1, спр. 85, арк. 1–4 зв.
19. РДАДА, ф. 1289, оп. 3, спр. 50, арк. 3.
20. Приказ по 4-му армейскому корпусу №106 от 1859 года.
21. Цит. по: Федоров А.В. Русская армия 50–70-х годов XIX века. – Л., 1959. – С. 176–177.
22. Глиноецкий Н. Исторический очерк развития офицерских чинов и системы чиновпроизводства в русской армии // ВС. – 1887. – №4. – С. 280.
23. Ден В.И. Записки генерал-лейтенанта Владимира Ивановича Дена // Русская старина. – 1890. – №1. – С. 68.
24. РДВІА, ф. 318, оп. 1, спр. 76, арк. 35.
25. Свод военных постановлений. – СПб., 1838. – Т. V. – Ст. 7.
26. Двадцать лет молодости. Воспоминания Григория Дмитриевича Щербачева. – М., 1890. – С. 43.
27. Степанов П.А. Двадцать пять лет лейб-гвардии в Егерском полку // ВС. – 1877. – №7. – С. 179.

Розвиток історичної освіти й академічної науки зарубіжних країн в оцінках вчених Ніжинської вищої школи в другій половині XIX – на початку XX ст.

У другій половині XIX ст. розпочинається новий етап розвитку історичної науки й освіти в Україні, для якого стало характерним розширення тематики досліджень з української, російської та зарубіжної історії, публікація невідомих і маловідомих документальних джерел, формування наукових шкіл і створення наукових товариств, заснування фахових часописів, відкриття нових вищих навчальних закладів, розширення міжнародних наукових зв'язків тощо. Значні зміни відбулися в університетській історичній освіті та науці, що було викликано наданням вищим навчальним закладам широкої автономії, заснуванням при університетах наукових товариств історико-філологічного спрямування, оновленням професорсько-викладацького складу. Разом з тим, як зазначає сучасний український історик Сергій Стельмах, "збільшення чисельності студентів, кількості кафедр на факультетах існуючих вузів, відкриття нових вищих навчальних закладів, природний процес заміни викладачів поставили перед урядом складну проблему підготовки висококваліфікованих професорсько-викладацьких кадрів". Єдиним шляхом виходу із цього скрутного становища було визнано відрядження за кордон кандидатів і магістрів для удосконалення з обраної спеціальності і ознайомлення з західноєвропейською університетською освітою [1]. Не залишились поза цим процесом і викладачі Ніжинської вищої школи (спочатку Ліцею, а з 1875 року – Історико-філологічного інституту).

Проблема дослідження розвитку західноєвропейської науки та освіти і їх впливу на становлення історичної науки у Російській імперії XIX – початку XX ст. вже неодноразово ставилась і досить успішно розв'язувалась у сучасній історіографії в дослідженнях М.А.Алпатова, В.Г.Могильницького, Л.М.Хмільова, Г.П.Мяккова, Р.Г.Еймонтової та ін. [2]. Ґрунтовний аналіз розвитку історичної думки в окремих країнах Західної Європи та її сприйняття науковими колами України та Росії здійснено відомими дослідниками Л.В.Таран, В.М.Даліним, М.І.Смоленським, Г.І.Звєревою та ін. [3]. Зв'язки українських вчених із західними університетами XIX ст.

знайшли своє відображення у працях С.Стельмаха. Г.Самойленка та ін. [4].

Для навчального закладу князя Безбородька в Ніжині, в цілому, були притаманні ті ж проблеми, що й для Київського, Харківського та Новоросійського університетів, але в ще більш глибокому виявленні. Це, насамперед, значна плінність кадрів; переважання серед викладацького складу випускників російських та зарубіжних університетів; нижча, ніж у професорів центральних університетів, заробітна плата і т.п. Але, незважаючи на ці складнощі, в середині XIX ст. у Юридичному Ліцеї князя Безбородька відбулося науково-педагогічне становлення цілої низки молодих талановитих вчених і викладачів, таких як М.Тулов, М.Бунге, І.Лашнюков, які згодом були запрошені до Університету Св. Володимира як добре підготовлені і визнані науковці. Процес їх становлення як майбутніх відомих вчених проходив саме в Ніжині. З Івана Васильовича Лашнюкова фактично розпочалося фахове викладання історії в безбородьківському Ліцеї. Він був випускником Київського університету, учнем П.В.Павлова і протягом 1853–1868 років викладав російську історію та статистику у Юридичному ліцеї в Ніжині. У 1861–1862 рр. І.Лашнюкова було направлено у відрядження до Австро-Угорщини з метою ознайомлення там з новими дослідженнями в історичній науці та досягненнями європейської освіти. Подорож сприяла утвердженню вже існуючих у вченого поглядів на значення для Росії західнослов'янської науки і культури, а також на перевагу рівня розвитку західнослов'янської історичної науки над російською. Це знайшло відображення як у досить великому звіті [5], так і низці публікацій, серед яких найбільший інтерес викликають "Письмо из Саксонии о Лужицком семинарии" [6], "Состояние исторической науки у западных славян – характер журналистики на Западе" [7], "Славянская идея и ее судьба" [8], "Чешские школы и педагогический институт для приготовления учителей народных школ в Праге" [9]. Особливою симпатією проникнувся молодий науковець до чеських істориків, у працях яких вбачав взірці дослідження вітчизняної історії. Знайомство з Франтишеком Палацьким (1798–1876), видатним чеським вченим, засновником і головним представником романтичної історіографії, головою Товариства Матиці чеської, редактором "Журналу Чеського музею" і секретарем Чеського товариства наук і студювання його праці ("Історії чеського народу в Чехії та Мо-

равії" (Прага. 1848–1876) – О.С.), принесло І.Лашнюкову, як зазначав він у своєму звіті, величезну користь: "Я зрозумів завдання слов'янської історії і усвідомив необґрунтованість наших поглядів на слов'янську і вітчизняну історію. Історія Палацького за повнотою, фактичністю змісту, за багатством історичного матеріалу, за глибиною критики і мистецтвом подання фактів стоїть вище відомих історій польських і російських. У праці Палацького не помітно доктринерства, яким відрізняється значна частина наших історичних досліджень; не видно в ній і вузьких національних тенденцій, у чому сильно грішать польські історики" [10]. Як послідовник романтизму, що панував у європейській історичній науці середини ХІХ ст. і зосереджувався на вивченні народної культури, побуту, пісень, фольклору, І.Лашнюков саме з цих позицій оцінював перевагу чеських істориків, які на цьому шляху просунулись значно далі, ніж інші слов'янські вчені. "Кращі праці західних істориків і дослідників присвячені всебічному вивченню старожитностей і народного життя за пам'ятками, переказами, піснями і легендами старовини. У нас лише недавно розпочалась ця праця. Ми приймали чужі погляди на історію і цілком прикладали їх до руської історії. Наша історична наука багата теоріями, поглядами і дуже бідна критичними дослідженнями" [11]. Не менш високої оцінки від Лашнюкова заслужила й чеська система освіти. "У Празі познайомився з відомими чеськими вченими, відвідував університет, школи, народні свята... Спостереження мої привели мене до того висновку, що чехи – найбільш розвинуте, обдароване і освітчене слов'янське плем'я, і що росіянин може багато чому навчитись у чехів" [12].

І.Лашнюков став однією з перших ластівок серед професорів Ніжина, який безпосередньо ознайомився із рівнем освіти і науки на Заході. Така можливість для ніжинських вчених з'явилась, коли був відкритий у 1875 р. Історико-філологічний інститут князя Безбородька. У 70–90-х рр. ХІХ ст. переважна більшість членів професорсько-викладацького складу інституту одержали відрядження з науковою або освітньою метою до європейських країн. Італію в різні роки відвідували П.І.Люперсольський, І.Г.Турцевич, Є.М.Щепкін, В.В.Качановський, Францію – В.К.Піскорський, І.Г.Турцевич, В.В.Качановський, Німеччину – В.В.Качановський, Г.Е.Зенгер, П.І.Люперсольський, І.Г.Турцевич, Г.А.Ільїнський і т.д. Вчені не лише працювали в архівах і бібліотеках, збираючи матеріал для

своїх наукових праць, але й відвідували лекції і семінарії, що ставали популярними у той час. У Берлінському університеті П.І.Люперольський протягом року слухав лекції відомих німецьких дослідників Л.Ранке, Т.Моммзена, Е.Курціуса, А.Кірхгофа; Г.Е.Зенгер – Т.Моммзена, Е.Курціуса, А.Кірхгофа, Е.Гюбнера, Г.Дройзена, Г.Ф.Трейчке. У цьому ж університеті відвідували заняття Є.М.Щепкін, П.О.Адріанов, А.О.Брок, Ф.Ф.Гельбеке, М.Я.Грот, Ф.В.Режабек. Із системою освіти Боннського університету мали можливість ознайомитись І.Г.Турцевич, П.О.Адріанов, А.О.Брок, а Лейпцизького – Р.Ф.Брандт, Б.Ф.Бурзі, Г.А.Ільїнський, А.М.Фогель і т.д. Незважаючи на те, що німецька історична наука, як і освіта, були домінуючими у XIX ст., все ж частина молодих дослідників віддавала перевагу університетам інших західноєвропейських країн. Так, В.К.Піскорський віддав перевагу Франції, ознайомившись у Парижі з методами дослідницької роботи і семінарськими методами навчання Г.Моно та А.Жирі, а М.Н.Сперанський, В.В.Качановський, Г.А.Ільїнський – Віденському університету, в якому блискуче викладав у той час І.В.Ягич. Без сумніву, близьке знайомство з європейською освітньою системою та досягненнями зарубіжної, в першу чергу німецької та французької історіографії, не пройшли безслідно. Молоді ніжинські вчені не лише запозичували все найкраще з побаченого за кордоном, але й ділились про це зі своїми колегами через публікації у часописах та звіти Міністерству народної освіти.

Кілька досить цікавих і важливих розвідок, з точки зору аналізу стану тогочасної європейської освіти й науки, належать перу відомого українського історика-іспаніста Володимира Костянтиновича Піскорського, який протягом 1898–1905 рр. був професором кафедри загальної історії в Ніжинському ІФІ. Він одноразово відвідував Західну Європу з науково-дослідною й освітньо-навчальною метою і, обравши напрямком свого дослідження середньовічну історію держав Піренейського півострова, ґрунтовно проаналізував досягнення європейської, в першу чергу іспанської, історіографії. Під час закордонного відрядження у 1896–1897 рр. дослідник ознайомився зі станом розвитку історичної науки в Іспанії, видавши досить аналітичний звіт про свою подорож в “Журналі Міністерства народного просвещения”. На думку вченого, “іспанська історична література вирізняється значним багатством і різноманітністю”, але головним її досягненням були патріотизм,

вишуканість та стрункість викладу, проте, в цілому, праці більшої іспанських істориків мало служать справі серйозної наукової розробки історії Іспанії [13]. Не заперечуючи наявності в Іспанії істориків, добре знайомих із сучасним рухом і вимогами європейської історіографії, які усвідомлювали всю важливість вивчення суспільних і політичних закладів країни в їх історичному розвитку і присвятили свої праці історії іспанського права та закладів, на погляд В.Піскорського, все ж лише в рідкісних випадках розробка вітчизняної історії у цьому напрямку приводила до позитивних результатів. Причини цього український вчений вбачав у наданні переваги іспанськими істориками дослідженню загальних питань на шкоду окремим, забуваючи, що ґрунтовне вивчення перших неможливе без попередньої розробки останніх. "Рясність творів загального характеру і мізерна кількість монографій – ось одна з характерних особливостей сучасної іспанської історіографії" [14]. Намагався В.Піскорський визначити й основні причини слабкості розвитку іспанської історичної науки, які, на його думку, полягали в недоліках університетської освіти; слабкому знанні іноземних мов; незадовільному виданні пам'яток вітчизняної історії; відсутності неупередженості і наукової незалежності іспанських істориків, які занадто віддавали себе політиці; слабкий рівень ознайомлення з тим, що зроблено попередниками, що призводило до дивної різнобарвності думок і позбавляло іспанську історіографію характеру послідовності розвитку і робило неможливим встановлення у неї визначених поглядів навіть на капітальні питання іспанської історії. Тому висновок, до якого прийшов дослідник, досить невтішний для іспанської історіографії XIX ст.: "Найбільш ґрунтовні праці з іспанської історії належать перу іноземних дослідників (Дозі, Дана, Мотлея, Прескотта, Тікнора)" [15]. Сюди слід додати і праці ніжинського вченого, заслуги якого в цьому плані були відзначені Іспанською академією наук.

Але не лише стан розвитку іспанської історичної науки цікавили В.Піскорського під час дворічного відрядження. "Друге півріччя 1896 року я провів у Парижі і присвятив його: 1) найближчому ознайомленню з ходом історичного викладання в Ecole des Hautes Etudes, Ecole Nationale des Chartes і College de France..." [16].

Своїми враженнями від французької системи освіти вчений поділився у листах до дружини. "Я писав тобі, у чому полягають мої заняття. Крім уже відомих тобі лекцій, я слухав Monod в

l'Ecole des Chartes, Levasseu ru Leroy в College de France. ...як ясно, просто і в той же час елегантно читають лекції свої французькі професори. College de France – цікавий заклад, у нас про такі заклади нічого не відомо. Тут читають лекції кращі французькі вчені, слухати їх може хто-завгодно без різниці національності, статі і віку, ніяких документів, дипломів тут не існує. College de France переймається завданням поширювати вищі знання серед усього суспільства, служить лише одній науці і для неї одної... Із почутих мною лекцій особливо мені сподобалась лекція Левассера про сучасне становище робітничого класу в Північно-Американських Сполучених Штатах... " [17].

У подальших листах В.Піскорський інформує дружину про відвідування лекцій професорів Леже, Жирі, Ріше, Бемонта, Мореля Татіо, Моно та ін. в різних навчальних закладах Парижа. "Взагалі, я отримав враження, що народна освіта тут організована чудово... у різних кінцях Парижа... для народу влаштовані вечірні безкоштовні курси з різних галузей знань, які читаються професорами. Словом, тут багато повчального, але не все відразу можливо вловити" [18]. Звичайно, знайомство молодого науковця з видатними французькими вченими мало позитивний вплив на методологію його майбутніх досліджень, на методику викладання курсів загальної історії в Ніжинському історико-філологічному інституті, до якого він перейшов після повернення із закордонного відрядження.

У подальшому, В.Піскорський ще неодноразово відвідував країни Західної Європи, продовжуючи стежити за розвитком їх історичної освіти та науки. У 1910 році, вже перебуваючи професором Казанського університету, вчений підготував і видав досить серйозну статтю, присвячену стану італійської освіти під назвою "Італійські університети". Аналізуючи ситуацію, що склалась з освітою в Італії наприкінці XIX ст., науковець зазначав, що в цей час викладання здійснювалось мало підготовленими людьми, лекції читались за зошитами, а професором стати було досить легко. Проте, завдяки втручанню уряду і проведенню університетських реформ, на початок XX ст. такий стан справ було покращено: введена складна система заміщення кафедр через конкурси, інститут приват-доцентів одержав значного розвитку, навчальні плани були сформовані за предметною системою і т.д.

Найбільший інтерес у дослідника викликало вивчення процесу викладання на філософсько-словесних факультетах італійських університетів, які відповідали історико-філологічним факультетам ВНЗ Російської імперії. Завдання цих факультетів полягало в тому, щоб підтримати і розширити філософську, історичну і літературну освіту нації шляхом викладання філософських, історичних і словесних наук і підготовки до вчених ступенів доктора філософських і словесних наук. Як підмітив В.Піскорський, "кидаються у вічі дві особливості: велика кількість філософських дисциплін і мала кількість історичних. Щодо останніх звертає на себе увагу відсутність прийнятого у нас поділу історичних курсів на т.зв. курси всесвітньої та національної історії; замість цього поділу встановлено інший: на курси давньої і нової історії, до складу яких входить і національна, до того ж поняття нової історії ширше, ніж у нас, оскільки до складу її входить і середньовіччя" [19]. Викладання полягає у читанні лекцій і проведенні практичних занять. За уставом передбачається 14 обов'язкових предметів викладання і ціла низка додаткових курсів. Вчений зазначає, що складання 15 іспитів з різних обов'язкових предметів ще не достатньо для отримання ступеня доктора, а це лише необхідна умова для допуску до докторського випробовування, й то не єдина. Для цього ще треба витримати напівкурсів випробовування, які складаються із перекладу грецького тексту на італійську мову, перекладу італійського тексту на латинську мову та із твору на тему прослуханих курсів, який обговорюється у присутності 3 членів факультетської комісії. Лише складання 15 обов'язкових іспитів та випробовувань дають аспіранту право приступити до іспиту на ступінь доктора, який складається із захисту дисертації та усних тез (не менше 2) [20]. В цілому, на думку В.Піскорського, філософсько-словесні факультети в Італії переслідують виключно наукову мету, новий устав ввів струнку, логічно зв'язану у своїх складових частинах предметну систему викладання, екзаменів і вчених ступенів.

Не залишилось поза увагою прогресивного вченого, який єдиний із ніжинських професорів підписав "Записку 342 учених", гостра для Російської імперії проблема академічної автономії. Зазначивши, що в італійських університетах початку ХХ ст. академічна автономія існує в досить обмежених розмірах у порівнянні з середньовіччям, В.Піскорський обґрунтував власне її бачення

і значення для навчальних закладів: "Без автономії – університет являв би собою арифметичне число індивідуумів, позбавлених корпоративного духу. Між тим, корпоративна основа, чужа замкнутості та винятковості, служить головним нервом університетського життя. Оскільки ступінь впливу університету на суспільство залежить не тільки від більшої або меншої наявності вчених сил і талантів, але й від того, наскільки великий простір діяльності тих корпорацій, з яких складається університет, що прагне найповніше по можливості представити всі галузі людського знання і як предмет викладання, і як предмет подальшої наукової розробки. Члени університетської сім'ї вступають у співробітництво або змагання один з одним на основі науково-педагогічної діяльності, але залишаються солідарними у захисті загальноуніверситетських інтересів: така, в крайньому разі, ідея університету в первинному його вигляді, така його соціальна функція в наш час. На основі цієї солідарності створюються академічні традиції і звичаї, що мають величезний виховний вплив і на молодь, і на все суспільство. Позбавте університет цих традицій – і він виродиться в бездушний, казармений заклад, розсадник буквоїдів і кар'єристів, але не суспільних діячів, які проникнуті свідомістю боргу та відповідальності. Традиції ж можливі лише за умови академічної автономії" [21]. В.Піскорський до кінця життя виступав за демократичні форми управління університетською освітою і за плюралізм думок на ниві наукового дослідження.

Закордонні відрядження, наукові та освітні стажування надали можливість ніжинським вченим познайомитись зі своїми визначними західними колегами, з новітною літературою у книгозібраннях провідних університетів, з музеями, архітектурними пам'ятниками, з політичним і суспільним життям, побутом народів Заходу, зібрати матеріали для своїх наукових праць, скласти особисте враження від системи вищої освіти в Західній Європі, що в цілому сприяло формуванню в Ніжинському історико-філологічному інституті вагомого осередку розвитку історичної науки й освіти в Україні.

Література

1. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С. 72.
2. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII – первая половина XIX в.). – М., 1985; Могильницький В.Г. Политические и методологические идеи русской либе-

ральной медиевистики середины 70-х – начала 900-х годов. – Томск, 1969; Хмылев Л.Н. Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца XIX – начала XX вв. – Томск, 1978; Мягков Г.П. "Русская историческая школа": Методологические и идейно-политические позиции. – Казань, 1988; Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. – М., 1985.

3. Таран Л.В. Развитие французской, русской и украинской исторической мысли. – К., 1991; її ж. Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. – К., 1994; Далин В.М. Историки Франции XIX–XX веков. – М., 1981; Смоленский Н.И. Политические категории немецкой буржуазной историографии (1848–1871). – Томск, 1982; Зверева Г.И. Организация исторической науки в Великобритании в новое и новейшее время. – М., 1986.

4. Стельмах С. Назв. праця; Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа у зв'язках із зарубіжжям // Сіверянський літопис. – 2000. – №5 (35). – С. 14–23

5. Отчет о занятиях профессора Лицея Лашнюкова во время заграничного его путешествия с научной целью. – Нежин, 1864. – 30 с.

6. Лашнюков И.В. Письмо из Саксонии о Лужицком семинарии // Вестник Юго-Западной России. – 1862. – №2. – С.148–150.

7. Лашнюков И.В. Состояние исторической науки у западных славян – характер журналистики на Западе // Черниговский листок. – 1863. – №1–2

8. Лашнюков И.В. Славянская идея и ее судьба // С-Петербургские ведомости. – 1867. – № 126, 129.

9. Лашнюков И.В. Чешские школы и педагогический институт для приготовления учителей народных школ в Праге // Черниговский листок. – 1863. – №4–6.

10. Лашнюков И.В. Отчет о занятиях профессора Лицея Лашнюкова во время заграничного его путешествия с научной целью. – Нежин, 1864. – С. 1–2.

11. Там само. – С. 2.

12. Там само. – С. 1.

13. Пискорский В.К. Отчет о заграничной командировке приват-доцента Университета Св.Владимира В.Пискорского за 1896 и 1897 гг. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – №12. – С. 28.

14. Там само. – С. 29.
15. Там само. – С. 29.
16. Там само. – С. 23.
17. Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Угор. О.О Новікова, І.С.Пічугіна. – К.: фонд "Відродження", 1997. – С. 255–256.
18. Там само. – С. 256.
19. Пискорский В.К. Итальянские университеты. (По поводу нового устава) // Ученые записки Казанского университета. – Кн.3. – Казань, 1910. – С. 6.
20. Там само. – С. 8–10.
21. Там само. – С. 11.

О.М.Сагач

До історії становлення земської медичної служби на Чернігівщині

Скасування кріпосного права у 1861 р. поклато початок низці реформ, в ході яких Російська імперія була перетворена упродовж 60–70 років XIX ст. на буржуазну монархію. Однією з найважливіших стала земська реформа 1864 р., яка започаткувала діяльність такої своєрідної форми місцевого самоуправління як земства. З самого початку уряд передбачав використовувати земські організації господарської діяльності на місцях оподаткування населення, попечительства тощо. І аж ніяк не передбачалося участі земств у державних справах та роботі серед широких народних мас. За це, свого часу, земства удостоїлися принизливої лєнінської характеристики як "п'ятого колеса у системі російського державного управління". Згодом така їх характеристика стала притаманною для всієї радянської історіографії. Тим не менше детальніше знайомство з діяльністю земств переконує у помилковості таких її оцінок. Навпаки, саме всупереч урядовим заборонам земці зробили надзвичайно багато для народних мас і в першу чергу для селянства в галузі народної освіти та медицини. В даній ситуації зроблено спробу зупинитися на одному з цих аспектів, а саме – на розвитку земської медицини конкретно в межах однієї Чернігівської губернії.

Земська медицина – своєрідна санітарно-лікарська організація, покликана піклуватися про здоров'я народу, переважно се-

лян. На початковій стадії її створення в кінці 60 – на поч. 70-х рр. XIX ст. гостро постало питання, якою ж вона повинна бути. Щодо цього існувала думка, що селянам достатньо і фельдшерської допомоги. Стосовно ж панів, то тут лікування мав здійснювати дипломований лікар. “Лікар – для пана, а фельдшер – для мужика”, – вважали земські діячі, але незабаром усвідомили і переконалися, що “фельдшеризм” фактично дискредитує земську медицину і основою її має бути земський лікар [9]. У перших проєктах надання медичної допомоги домінувала роз’їзна практика. Її зміст полягає в тому, що лікар протягом 4–5 днів мав об’їздити села своєї округи, а ще 2–3 дні відпочивати та приймати хворих вдома. Проте дуже швидко виявилась недосконалість такої моделі. Тому було створено принципово нову систему організованої медичної допомоги сільському населенню. Її зміст зводився до створення лікарської дільниці, в центрі якої перебувала дільнична лікарня з амбулаторією, окремим інфекційним відділенням, житлом для лікаря, одним чи декількома фельдшерськими пунктами. Зразковою вважалася лікарська дільниця з чисельністю населення в 10 тисяч мешканців та радіусом обслуговування в 17 верст. З часом кількість дільничних лікарень зростала, в тому числі й у Чернігівській губернії. Протягом 15 років (1865–1880 рр.) тут було створено 46 лікарських дільниць, де на кожного лікаря припадало 1180 кв верст та 40 тис. населення. 2 листопада 1865 р. Чернігівська земська управа прийняла від Приказу громадського опікування усі його справи та медичні установи і започаткувала земську медицину в Чернігівській губернії. Відсутність медичної допомоги у селах спонукала до будівництва лікарень. Для обслуговування сільського населення запрошувались кваліфіковані лікарі.

Перший дільничний земський лікар з’явився на Чернігівщині 1867 року у Ніжинському земстві, згодом – у Борзнянському (1868 р.) та Сосницькому (1868 р.). Перші дві дільничні лікарні з’явилися у 1868 р. у Козелецькому земстві, в 1869 р. – три лікарні в м. Острі, у 1871 р. – у Городнянському земстві [7].

У Борзнянському повіті діяла земська лікарня на 25 ліжок, при ній жили і працювали лікар Л.І.Камінський та один фельдшер. Повітовим лікарем працював А.П.Савойський. Йому були підвідомчі 10 дільничних фельдшерів по одному на волость. Фельдшер мав при собі невеличку аптечку, ліки для недостатньо імущих видавалися безкоштовно. В кожній волості був віспощепій. Щеплення робилися безкоштовно. У м. Козельці діяла міська лікарня на

30 ліжок, лікарем працював І.П.Іванов, якому підпорядковувався один фельдшер-наглядач. Повітова земська лікарня на 10 ліжок знаходилась у м. Новій Басані. Лікарем тут був А.Ф.Кулевич, також працював фельдшер. Як вказано вище, у Козелецькому земстві існували дві дільничні лікарні, оскільки Козелецький повіт поділявся на дві медичні та 7 фельдшерських дільниць. Перша дільнична лікарня знаходилась у Козельці. Очолював її лікар Ч.А.Амброжеєв. У складі лікарні працювали три фельдшери і 4 віспощепії. Ця дільниця надавала медичну допомогу чотирьом волостям: Новобасанська, Щастнівська, Вороньківська, Биківська. Друга дільнична лікарня знаходилась у с. Петрівка, очолював лікар Л.Ф.Кулевич. У складі лікарні працювало чотири фельдшери і 9 віспощепіїв. Ця дільниця обслуговувала 9 волостей: Козелецьку, Держанівську, Бобровицьку, Козарську, Чемерівську і Кобижчанську. У Ніжинському повіті лікарня була розташована у м. Ніжині. Очолював її лікар С.Ю.Олторжевський. У повіті працював лікар С.Г.Ковнер, у волостях працювали фельдшери. Крім того, працювали дві акушерки – Шредер та Зарудницька і віспощепії, які обиралися та утримувалися сільськими громадами [8]. У Остерському повіті функціонувала повітова лікарня на 25 ліжок, яка була розташована у м. Острі. Очолював цю лікарню лікар Ф.Й.Дворецький [10]. Дільничних лікарень було три. Першою керував лікар П.Дзвонкевич; другою – лікар Я.Годлувур, третьою – лікар А.Шахнович. При першій дільничній лікарні також працював фельдшер В.Михайлов. Як бачимо, вище мова йшла про медичну діяльність повітових земств.

Що стосується медичної допомоги в самому Чернігові, то ще до земської реформи в місті існували сирітський будинок для 40 дітей не старше семи років, дитячий будинок на 25 осіб і так зване "богоугодное заведение". До складу цього закладу входило 6 відділень: міське на 80 ліжок, відділення для військових на 50 ліжок, відділення для психічно хворих на 50 ліжок та богадільня, яка могла вмістити 50 чоловік. 2 листопада 1876 р. цей заклад, як і всі інші медичні заклади, був переданий у розпорядження Чернігівської земської управи. З акта передачі лікарні земству видно, що до її складу входять: відділення для військових хворих на 120 чоловік, міське для 80-ти чоловік та відділення для психіатричних хворих на 50 чоловік. Однак з часом кількість психіатричних хворих починає помітно зростати [8]. У середньому з 1865 по 1895 рр. кількість їх зросла на 368 чоловік. Ці хворі потребували не

тільки лікування, а й постійного пильного догляду. У зв'язку з великою їх кількістю виникла необхідність скорочення ліжок для соматичних хворих. 25 червня 1868 р. виконуючим обов'язки губернатора Чернігівської губернії була проведена перевірка психіатричного відділення. Він повідомив губернській управі про вкрай незадовільний стан, у якому воно знаходилося: затісне приміщення, велика скупченість хворих, відсутність системи їх розміщення, високий процент смертності [11]. У 1867 р. Губернське зібрання погодилося з тим, що перебування психіатричних хворих у приміщенні, в якому вони знаходилися, призводить не до вилікування, а до остаточного погіршення їх душевного стану. В цьому ж році було вирішено перевести психіатричне відділення у нове приміщення. На думку Чернігівської земської управи, на збудування цього приміщення потрібно було 60 тис. крб. Охорона здоров'я на той час підпорядковувалась Міністерству внутрішніх справ, до якого по грошову субсидію звернулась управа [6]. В цій субсидії було відмовлено [11]. Тільки у 1869 р. була створена комісія по розгляду перебудови відділення. На цю справу Міністерство асигнувало 15 тис. крб. Недостача у 25 тис. крб. повинна була покритись за рахунок оплати лікування хворих. Психіатричне відділення не мало лікарів-психіатрів. Завідував відділенням старший лікар. У 1885 р. був запрошений один лікар-психіатр, а з 1887 р. – два: один для жіночого і один для чоловічого відділення. Відділення було розділене на 2 частини: для душевно хворих, що потребували лікування, та для невиліковно хворих, які потребували опіки та догляду. З початку 80-х рр. таких хворих почали лікувати безкоштовно. Це викликало такий їх наплив, що земство вимушене було знову ввести оплату за утримання. У 1887 р. для огляду психіатричного відділення був запрошений професор Сікорський. Після огляду він представив на розгляд земської управи довідку про його реорганізацію. У цій довідці Сікорській радив розділити хворих з огляду на їх стан, звички, рівень освіти. Організувати окремі палати для привілейованих хворих. Щоб звільнити відділення від хронічно хворих, організувати спеціальну колонію [6]. У тому ж 1887 р. реорганізують саму Чернігівську губернську лікарню. Хворих розміщують по спеціальних відділеннях: психіатричне, хірургічне, гінекологічне, терапевтичне, венерологічне, офтальмологічне, інфекційне та сифілісне. Відділеннями завідують лікарі вузької спеціалізації [2]. З огляду на такі зміни, лікарня потребувала нових приміщень та ремонту старих, що було пов'язано з досить значними витратами. Був зроблений перерозрахунок при-

бутків та витрат губернського земства на загальну лікарню та її психіатричне відділення. З'ясувалося, що в період перед реорганізацією щорічні витрати складали 66 тис. карбованців (30 тис. на загальну лікарню, 36 тис. на психіатрію). Також було встановлено, що вартість щорічного утримання одного ліжка обходиться у 190 крб. (355 ліжок усього). З часом кількість ліжок збільшилась до 550 (420 ліжок психіатричне відділення, чоловіче та жіноче; 130 на всі інші відділення). При цьому кількість хворих завжди перевищувала кількість ліжок. Навесні їх було менше, а восени захворюваність зростала. Кількість психіатричних хворих збільшувалась незалежно від пори року. Зростали також строки їх перебування у лікарні. Це пояснюється тим, що кількість хронічно хворих, які знаходились у лікарні більше 5-ти років, перевищувала 25%. Таке довгострокове перебування впливало на вартість утримання, яка підвищувалась. Наприклад, в період з 1866 по 1876 рр. вартість утримання соматичного хворого обходилась у 16,73 крб. за день, а психіатричного – 84,83 крб. за день. З часом в період з 1887 по 1892 р. вартість утримання соматика була 16,95 крб. (майже така, як раніше), а вартість утримання психічного хворого зросла до 129,80 крб. за день [7].

На початку 90-х років Чернігівська губернська земська управа запропонувала передати соматичні відділення Чернігівському повіту як такі, що не мають загальногубернського значення. Психіатричне відділення залишилось на забезпеченні губернської управи. Ця пропозиція не раз обговорювалась на засіданнях губернських зборів, була передана на розгляд уряду. Але це прохання було відхилене. Губернська управа була вимушена шукати інші способи для поліпшення становища в лікарні і усунення недоліків, виявлених VI з'їздом лікарів у 1897 р. (велика скупченість хворих) [5]. Спеціальна комісія встановила, що кількість психічно хворих удвічі більша від тієї, на яку розраховані приміщення. Губернські земські збори, розглянувши висновки комісії, прийняли рішення про переведення частини хворих у Ніжин [8]. У 1898 р. в приміщенні Ніжинської богадільні відкрився відділення, яке вміщало 160 чоловік. Головний корпус богадільні переробили і пристосували для притулку 100 психічно хворих чоловіків і 60 жінок. У 1899 р. хворі були перевезені в Ніжин. Таким чином, за рахунок Губернського земства утримувалось відділення для психічно хворих у Чернігові на 420 чоловік та відділення у Ніжині на 160 чоловік. Для покриття витрат на утримання використовувались:

- а) заробітки самих хворих;

б) оплата по догляду за тими, хто мав на це кошти (для найбідніших плата 5 крб. за місяць);

в) кошти, що надходили від Приказу громадського опікування [11]

Реалізація прогресивних поглядів лікарів Чернігівського психіатричного відділення в той період була неможлива. За період існування земства Чернігівське психіатричне відділення перетворилось на величезну богадільню для душевнохворих, де поряд із хронічно хворими перебували щойно захворілі. Росла тіснота у приміщеннях та смертність від туберкульозу [8]. Стосовно інших 7 відділень губернської лікарні, то вони також розвивались досить планомірно. Першим завідувачем лікарні був лікар Лагода. Його змінив лікар Шеголдаєв, який проявив, як на той час, чималу хірургічну активність [3]. Наприклад, кількість операцій у 1894 р. – 322, 1895 р. – 462. Число хворих у хірургічному відділенні збільшувалось з року в рік. Уже в 1891 р. було 550 хворих, в 1893 р. – 620. Перше пологове (гінекологічне) відділення було відкрите у Чернігові у 1869 р., воно мало 5 ліжок і одну повивальну бабку. В усій губернії до 1880 р. було лише 11 акушерок. Першим акушером-гінекологом був лікар Воскресенський [1]. Гінекологічні операції в цей період майже не проводились [3]. Справжнім лихом для населення губернії була захворюваність на легеневий туберкульоз. Багато сил та енергії у боротьбі з туберкульозом віддав лікар В.А.Сукенніков, згодом професор. Протягом 20 років (1887–1906 рр.) організовуються хірургічні відділення в Козелецький, Сосницький та інших повітових лікарнях. Терапевтичним та інфекційними відділеннями завідував лікар А.М.Ковальський [4]. Сифілісним, венерологічним та офтальмологічним відділеннями завідував лікар І.В.Рашевський. У лікарні працювало також дванадцять фельдшерів.

Діяльність Чернігівської земської лікарні велася досить активно, а у 1914 р., з початком Першої світової війни, фактично припинилась. Взагалі, на Чернігівщині через мобілізацію до царської армії в 1916 році залишились вакантними 45 лікарських і 100 фельдшерських посад. Медичні установи зазнали занепаду, частина лікарських дільниць була ліквідована, інша частина перейшла під керування фельдшерів [8]. Великий внесок у розвиток земської медицини внесли лікарі, які працювали в Чернігівській губернії. Вони працювали в різний час, у різних лікарнях. Старожили м. Ніжина ще й тепер міську лікарню інколи називають галицькою, шануючи пам'ять земського лікаря М.П.Галицького, який віддав кращі свої

роки (1887–1923 рр.) Ніжинській земській лікарні. У Ріпках пам'ятають лікаря-земця Г.Є.Іваненка (1873–1956 рр.) – чуйного з енциклопедичними знаннями доктора-вчителя. По закінченню медично-хірургічної академії, 12 серпня 1881 р. прибув у село Кобилки (нині Бобровицького району) лікар Зеленін І.І., заснував тут лікарню, де працював протягом 40 років. Лікар С.С.Семенов закінчив у 1904 р. медичний факультет Київського університету. З 1907 р. працював у м. Борзні завідувачем лікарні. Не можна не згадати ще про одного лікаря-земця, нашого земляка С.Д.Носа. Народився він у с. Понорах, нині Талалаївського району в 1829 р. у старовинній козацькій родині. Це був народний лікар, громадський діяч, етнограф. Освіту здобув на медичному факультеті Київського університету. Ставши лікарем, в той же час був знавцем рідної історії та фольклору. З 1858 р. Ніс жив і працював у Чернігові, очолював гурток, який мав зв'язок з організацією "Земля і воля". Останні роки свого життя мешкав у м. Городні, де й помер у 1900 р. Там, у Городні, й знаходиться його могила. Степан Ніс залишив по собі науково-популярні праці з народної медицини, наприклад "Ліки своєрідні, з домашнього обиходу і в картинах життя", "У всякого роду своя природа", "О растении "багун", считающемся местным населением целебным", "Про хвороби й як їм запобігти" [8].

Література

1. Воскресенский М.А. Отчет о деятельности акушерско-гинекологического отделения Черниговской губернской земской больницы за 1889 г. // Земский врач. – Чернигов, 1890.
2. О губернской земской больнице г. Чернигова // ЗСЧГ. – 1888. – №3.
3. Обзор деятельности Черниговской губернской земской больницы за 5-ие с 1891 по 1895 // ЗСЧГ. – 1899. – №3.
4. Отчет по терапевтическому и инфекционному отделениям Черниговской губернской земской больницы за 1890 г. // ЗСЧГ. – 1892. – №2.
5. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т.1. – Чернигов, 1898–1899.
6. Розенель А. Отчет по мужскому отделению Черниговской губернской земской больницы за 1897 г. // ЗСЧГ. – 1898. – №10.
7. Соколов П.Я. Очерк истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1906. – №7.
8. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернівці, 1999.

9. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и Крыму. – Харьков, 1940.

10. Тарашкевич К.М. Воспоминания о состоянии здравоохранения в Остре Черниговской губернии в 1903–1916 гг. // ЖМЭИ. – 1955. – №7.

11. Тарасов Б.М., Слободская А.Г. К истории развития психиатрической службы Черниговщины. – Чернигов, 1968 // Архив областной психиатрической больницы.

В.М.Шевченко

Земля та її господарі на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Історія земельної власності на Чернігівщині взагалі, й у окреслений хронологічний період зокрема, має досить ґрунтовну історіографію, особливо у дорадянській період. Завдячувати цьому маємо надзвичайно плідній теоретичній і практичній діяльності тогочасних статистиків. Початок вивченню проблеми у післяреформений період поклав офіцер генерального штабу російської армії, полковник М.Домонтович [1], чиє дослідження містило надзвичайно цікавий фактичний матеріал з історії та географії краю, в тому числі й дані щодо розподілу земельної власності в межах губернії напередодні реформи 1861 р. Не менш цікавим у цьому відношенні є і статистично-етнографічне дослідження місцевого статистика К.Корвіна-Піотровського [2], здійснене на рубежі 70–80-х років XIX ст. Маючи, як і робота М.Домонтовича, різноплановий характер, воно, поряд з іншим матеріалом, містить дані про зміни у землеволодінні колишніх кріпосних селян Чернігівської губернії упродовж 1860–1880-х років. Слід, однак, зазначити, що при всій поінформованості та добросовісності згаданих вище та інших тогочасних авторів, наведені ними дані про земельну власність окремих категорій власників достовірними можна вважати лише умовно.

Адже до публікації матеріалів земельного перепису 1877 р., здійсненого оновленим Центральним статистичним комітетом МВС Російської імперії, ґрунтовних широкомасштабних статистичних даних про земельну власність просто не існувало. Тим ваго-

мішим є внесок у дослідження проблеми засновника чернігівської статистичної школи, званого етнографом і мовознавцем О.Русова. Видатний український вчений і громадський діяч, Олександр Олександрович глибоко проаналізував матеріали загальноросійських поземельних переписів 1877 і 1887 років і, органічно поєднавши їх з даними статистики чернігівського земства 1894 – 1895 рр., спромігся дати вичерпну і глибоко наукову характеристику стану та еволюції земельної власності в губернії у другій половині XIX століття [3]. Вже на початку XX ст. увага до проблеми з боку дослідників посилилась у зв'язку з подіями першої революції і особливо після публікації матеріалів третього загальноросійського земельного перепису 1905 року. Першим в Україні на його появу відгукнувся відомий історик М.Порш [4], у змістовній статті якого багато місця було відведено і Чернігівській губернії. В радянський період проблема висвітлювалась, головним чином, у контексті як загальноукраїнських [5], так і краєзнавчих досліджень [6], присвячених переважно подіям революції 1905 року, вивченню селянського руху та соціально-економічного розвитку. Вивчення її продовжується і у пострадянський період [7]. В цілому ж навіть побіжний історіографічний огляд хоча й засвідчує постійну увагу до проблеми з боку дослідників, тим не менше, переконує, що після ґрунтовних її досліджень другої половини XIX ст. практично не маємо конкретних студій про стан земельної власності у Чернігівській губернії, особливо після 1905 року. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, нижче спробуємо зупинитись на деяких її аспектах.

Земельна власність у тому вигляді, в якому вона дійшла до середини XIX ст., почала формуватись на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст., коли ці землі входили до складу козацької держави Гетьманщини. Її складовими були головним чином служилі землі, надалі гетьманами козацькій старшині за службу, а також займанщина (самовільно захоплені землі) та земля державного селянства і казни. За даними, які наводить М.Домонтович, із майже 3,2 млн. дес. різних угідь (присадибна і орна земля, сінокоси, ліс тощо) поміщикам, разом із землекористуванням належних їм кріпосних селян, належало понад 2,1 млн. дес., державним селянам – близько 765 тис. десятин. Ще майже 26,2 тис. дес. перебувало у спільній власності представників різних станів. Нарешті вільних казенних земель нараховувалось близько 227,8 тис. де-

сятин [8]. За уточненими даними, в ході здійснення реформи 1861 р. колишні поміщицькі селяни Чернігівської губернії отримали у вигляді повних і дарчих наділів близько 759,3 тисяч десятин землі [9]. Отже, землеволодіння дворян відповідно скоротилося приблизно до 1,4 млн. дес. Хоча реально у їхньому безпосередньому землекористуванні землі було набагато менше. Адже значна частина колишніх кріпосних селян, втративши за рахунок так званих "відрізків" понад 125 тис. дес. дореформеного землекористування (14,1% [10]), поповнювали нестачу землі за рахунок її оренди у своїх колишніх господарів. Для селян оренда землі, особливо у перші два десятиліття після реформи, була значно вигіднішою за її купівлю, бо обходилася їм дешевше. Так, середні купівельні ціни на землю в межах губернії постійно зростали (від 12,3 крб. у 1863–1867 рр. до 31,6 крб. у 1878–1882 рр. в середньому за десятину [11]). Тоді як орендна ціна десятини орної землі коливалась по губернії в середньому від 1,75 крб. до 5,0 крб., а сінокосу – від 1,5 крб. до 6,4 крб. Певний виняток становив Глухівський повіт, де середні ціни становили відповідно 5–10 і 6–8 карбованців за десятину [12]. До того ж через недосконалість та юридичну обтяжливість купівельних операцій в губернії нерідко практикувалась, так би мовити, "фіктивна оренда". Під час таких угод земля, орендована терміном на 10–12 років, як правило, переходила зрештою у власність орендатора "за давністю володіння" [13]. Фактично така оренда була нічим іншим, як прихованою купівлею землі та іншої нерухомості. Не дивно, що тривалий час оренда землі селянами за обсягом переважала її купівлю. За нашими підрахунками, зробленими на основі даних, наведених В.К.Корвінім-Піотровським [14], колишні поміщицькі селяни Чернігівської губернії упродовж 60–70-х років XIX ст. орендували додатково до отриманих під час реформи 1861 р. наділів ще близько 104 тисяч десятин. У той же час наведені О.Русовим дані земельного перепису 1877 р. [15] свідчать, що на час його проведення сільськими громадами з надільним землекористуванням, включаючи тимчасовозобов'язаних селян (всього – 2432 общини, в них – 244246 ревських душ селян), було куплено додатково до наділів усього 1072 дес. землі. Не набагато кращими були аналогічні показники й у переведених на викуп колишніх державних селян. Маючи 1710 общин і в них близько 3163 тисяч ревських душ, вони на час проведення перепису 1877 р. мали всього 1256 дес. купленої землі

[16]. Ситуація, проте, різко змінюється на початку 80-х років XIX ст. З утвердженням на селі капіталістичних відносин помітно зміцнілий прошарок куркульства починає активно втручатися в орендні відносини між поміщиками-дворянами і бідним та середнім селянством. Сплачуючи поміщикам готівкою за оптову оренду землі по 5,6 крб. за десятину, куркулі у роздріб віддавали її бідному селянству, беручи з нього по 15–17 крб. за десятину [17]. Водночас остаточне переведення всіх селян на викуп та інтенсивний розвиток земельного ринку, який також припав на початок 1880-х років, помітно активізували мобілізацію земельної власності на рубежі XIX–XX століть. Це засвідчив третій земельний перепис, проведений ЦСК у 1905 році. За його даними, протягом 1877–1905 рр. загальна площа земельних володінь приватних власників зросла майже на 193,3 тис. десятин, а площа надільного землеволодіння за рахунок переведення всіх селян на викуп – на 446,2 тисячі десятин [18]. Серед особистих приватних власників найбільші зміни відбувалися у дворянському та селянському землеволодінні. Зокрема, земельна власність дворян Чернігівської губернії за період з 1862 по 1905 рік скоротилась майже на 600 тис. дес. [19] і, за даними земельного перепису, 1905 року становила трохи менше 789,5 тис. дес. [20]. Відразу зазначимо, що ці показники у статистиці Центрального статистичного комітету суттєво відрізняються від даних статистики Міністерства фінансів, за якими площа дворянського землеволодіння на Чернігівщині складала у 1905 році 959,9 тис. десятин [21]. На таку невідповідність свого часу вже зверталась увага в одній із попередніх публікацій [22]. Причини цього явища слід шукати не тільки у спробах поміщиків приховати дійсний розмір своїх володінь, особливо після запровадження земельного податку [23], але й у недосконалості самих земельних переписів, про що неодноразово згадувалось в історичній літературі [24]. Тим не менше саме статистика землеволодіння, підготовлена ЦСК, незважаючи на всі її огрехи, є найповнішою і, головне, найдетальнішою при характеристиці володінь різних категорій земельних власників.

Отже, за 45 післяреформених років дворянське землеволодіння в межах Чернігівської губернії скоротилося майже на 44%. Про те, в чийх руках опинилась втрачена дворянами, а також духівництвом, купцями та почесними громадянами земля, певну уяву дають дані наведеної нижче таблиці [25]:

Еволюція особистої приватної земельної власності на Чернігівщині у 1877–1905 рр. за категоріями власників

Категорії власників	У них землі (у дес.)		Різниця (+) (-)
	1877	1905	
Дворяни	1351869	789439	– 562430
Духівництво	26445	20981	– 4536
Купці й почесні громадяни	146202	135380	– 10822
Міщани	42341	101507	+ 59166
Селяни-власники	52788	396607	+ 343819
Інші	976	22631	+ 21655
Іноземні піддані	4645	5687	+ 1042
Разом	1625257	1472232	– 153025

Вони засвідчують стабільну тенденцію переходу особистої земельної власності перш за все до рук селян-власників, а також міщан, іноземних підданих тощо. На жаль, практично неможливо розшифрувати категорію особистих власників під назвою "інші". Швидше за все, сюди включено відставних солдат, чиновників нижчих класів, які не належать до дворянського стану, сільських вчителів тощо. Привертає увагу й загальне скорочення площі особистого приватного землеволодіння, яке загалом склало за визначений період (-) 153025 дес. Як засвідчують дані земельного перепису 1905 р., ці землі, швидше за все, опинились у власності так званих колективних власників. За 1877–1905 рр. приватна земельна власність останніх зросла від 7,2 тис. до 353,4 тис. десятин [26], або майже у 50 разів! І знову ж таки найінтенсивніше зростала колективна приватна власність селянських громад і товариств, яка на 1905 рік становила разом близько 299,6 тисяч десятин [27], або 84,8 % усієї колективної приватної власності. Загалом же протягом 1877–1905 рр. у приватній власності селян, особистій і колективній, опинилося не менш як 643,4 тисячі десятин землі. Великою мірою активізації селянства на земельному ринку сприяло відкриття Селянського поземельного банку, який з 1883 року регулярно надавав селянам значні кредити на придбання землі. Не слід, однак, забувати й про те, що наведені вище показники приватної власності серед селянства є дещо завищеними. Пояснимо свою думку. Свого часу О.Русов звертав увагу на те, що у

земельному переписі 1877 р. до сільських громад із подвірним землеволодінням було віднесено і земельну власність козаків [28]. Оскільки у переписі 1905 р. козаки також окремо не виділені, слід думати, їхні показники об'єднані із селянськими і в цьому випадку. Скільки землі у приватну власність придбали за переписами 1877 і 1905 рр. козаки, сьогодні сказати практично неможливо. Однак, судячи з наявності відповідних джерел і зокрема земського перепису Чернігівської губернії за 1894 – 1895 рр. [29] та відповідних випусків статистики міністерства фінансів, це питання, зрештою, може бути вирішеним, ставши предметом спеціального дослідження. В даному ж випадку лише зазначимо, що аналіз джерел, які є в нашому розпорядженні, повністю підтверджує сталу тенденцію до втрати дворянами великих земельних ділянок, які переходять у власність селян, міщан, тих же козаків тощо, тобто до представників різних станів населення. Цей процес, який розпочався відразу після скасування кріпосного права, відомий у наукових колах як процес утворення безстанового або багатостанового землеволодіння, повністю відповідає законам розвитку ринкової економіки у післяреформений період. Про те, що його інтенсивність неухильно зростала по мірі розвитку і утвердження нових, товарно-грошових відносин у буржуазному суспільстві початку ХХ ст., неспростовно свідчать зроблені нами статистичні підрахунки про зміни у земельній власності по Чернігівській губернії за 1906 –1914 роки [30]. Вони у загальному вигляді мають такі наслідки:

**Зміни у земельній приватній
власності по Чернігівській губернії**

<i>Зміни (+) – (-) у тис. дес.</i>	
<i>Особисті приватні власники</i>	<i>Колективні приватні власники</i>
1	2
Дворяни, чиновники, офіцери (-) 169,0	Селянські товариства (+) 87,1
Духівництво (-) 2,2	Сільські громади (+) 5,2
Купці, почесні громадяни (-) 33,4	Торгово-промислові товариства (+) 2,0
Професійні звання без означення стану (-) 3,6	Інші юридичні особи (+) 15,0
Міщани (+) 10,0	Разом (+) 109,3
Селяни-власники (+) 62,7	

Продовження таблиці

1	2
Козаки, колоністи (+) 53,3	
Іноземні піддані (+) 6,0	
Інші (-) 1,7	
Разом (-) 89,9	

Як бачимо, протягом вказаного періоду за втраченою землею першість повністю належить дворянству. Помітно зросли також земельні втрати купців і почесних громадян. Водночас інтенсивно продовжує зростати особиста приватна власність на землю серед міщан, козаків і особливо серед селян-власників. Характерною рисою еволюції земельної власності продовжує залишатись стабільне і дедалі зростаюче приватне володіння колективних власників, особливо селянських товариств. Дуже важко передбачити, як би завершився цей складний і багатогранний процес якби він не був перерваний у 1917 році спочатку поваленням самодержавства, а потім політичною перемогою більшовиків.

Література

1. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. – СПб., 1865.
2. Корвин-Пиотровский К.В. Материалы по истории, этнографии и статистике Черниговской губернии. – Чернигов, 1887.
3. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 199–282.
4. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності в Україні від 1877 до 1905 р. // Україна. – 1907. – Т. 4. – С. 146–180.
5. Дубровский В. Селянські рухи на Україні 1861 року. – Одеса, 1828; Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905–1907 гг. // Исторические записки АН СССР – Вып. 49. – М., 1954. – С. 165–201; Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. – К., 1956; Иванов Л.М. Распределения землевладения на Украине накануне революции 1905–1907, гг. // Исторические записки. – Вып. 60. – М., 1957. – С. 176–214; Теплицький В.П. Ре-

форма 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959; Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905–1907 рр. – К., 1964; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973; Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі 1907–1913 рр. – К., 1976; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977; Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX – начало XX века): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1986.

6. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. – 1925. – №4 (14). – С. 9–63; Дроздов И.Г. Крестьянское движение и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905–1906 гг. – М.; Л., 1925; Олейник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 рр. – К., 1959; Дудко І. Ленин і Чернігівщина. – Харків, 1967 та інші.

7. Бойко В.М. Реформа державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001; Нікітін Ю.О. Зміни у становищі селянського і міського населення Київської та Чернігівської губернії після селянської та міської реформ 60–70 років XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2004; Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 45–50; його ж. Приватна власність на землю в межах Лівобережної України у 1906–1914 рр. (За результатами попередніх досліджень) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 99–101; його ж. Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX ст. (За нотаріальними даними Ніжинського окружного суду) // Література та культура Полісся. – Вип. 29. – Ніжин, 2005. – С. 94–101.

8. Домонтович М. Назв. праця. – С. 6.

9. Ледовская И.В. К истории крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украины. (Вопрос о характеристике изменений надельного землепользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинев, 1978. – С. 109.

10. Там само.

11. Глушко С. Назв. праця. – С. 22.

12. Дубровський В. Назв. праця. – С. 22.
13. Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області, ф. 358, оп. 1, спр. 38, арх. 22–23.
14. Корвін-Піотровський К.В. Назв. праця. – С. 92–124. Підрахунки наші (В.Ш.).
15. Русов А.А. Назв. праця. – С. 208.
16. Там само.
17. Російській державний історичний архів, ф. 1291, д. 4 – 1884, оп. 53, спр. 10, арк. 7.
18. Статистика землевладення 1905 г. – Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10–11.
19. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С. 290.
20. Статистика землевладення 1905 г. – Вып. 47. – С. 10.
21. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI. – СПб., 1912. – С. 62.
22. Шевченко В.М. Про достовірність статистичних даних земельного перепису 1905 р. // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 213–218.
23. Домонтович М. Назв. праця. – С. 6.
24. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року. – С. 12; Святловський В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1861–1908. – СПб., 1911. – С. 41; Панфилов А.М. Крупное помещичье хозяйство в Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1960. – С. 29; Источниковедение истории СССР / Под ред. И.Д.Ковальченко. – М., 1973. – С. 363.
25. Статистика землевладення 1905 г. – Вып. 47. – С. 10–13. Підрахунки автора.
26. Там само. Підрахунки автора
27. Там само. Підрахунки автора
28. Русов А.А. Назв. праця. – С. 210–211.
29. Там само. – С. 215.
30. Обчислено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI. – СПб., 1912; Вып. XXII. – СПб., 1913; Вып. XXIV. – СПб., 1917; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. // Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров. – М., 1988.

Із французького досвіду патріотичного виховання в ХІХ–ХХ ст.

Події 1870–1871 рр. були значним рубежем в історії Франції. Країна вийшла переможеною із франко-германської війни, підписавши принизливий франко-германський мир і витративши панівне становище в Європі. Французьке суспільство переживало величезне потрясіння, пов'язане із Паризькою комуною. Соціально-політична обстановка у країні характеризувалася нестабільністю республіканського режиму, який зазнавав нападів із боку монархістів, клерикалів та націоналістів. Аж до кінця століття передові сили вели боротьбу за зміцнення республіки.

Складність зовнішньо- та внутрішньополітичного становища змусила французьких істориків серйозно замислитися про місце історії як науки в системі національного виховання, про роль історії у відновленні могутності та престижу країни.

У 1872 р. відомий французький історик Фюстель де Куланж у статті "Про манеру писати історію у Франції та Німеччині", яка була рецензією на книжку Жюля Зеллера "Походження Німеччини та німецької імперії", висловив думку про те, що перемога Німеччини над Францією – це перемога, передусім, німецької історичної науки, "шкільного вчителя історії". В Німеччині історики, перш за все, патріоти, вони цінують свою країну і шанують усе німецьке. Зовсім по-іншому, вважав він, ставляться до історії своєї країни французькі вчені. Писати історію Франції для нас означає працювати для партії і боротися із противниками. Історія зробилась особливою формою перманентної громадянської війни. Вона навчила нас, передусім, ненавидіти один одного. Саме тому Німеччина виявилася сильною, а Франція ослабленою, а тому переможеною. У своїй книзі Ф. де Куланж закликав істориків чітко уявляти наслідки для національної свідомості ідей і висновків, які вони формулюють у своїх працях.

Так думав не він один. Крик герцога ОдіфFRE-Пак'є: "Хто виховав цих людей?!", що пролунав у парламенті навесні 1872 р., почула, повторювала і коментувала уся французька преса в роки після поразки.

Заклик Фюстеля де Куланжа був підтриманий відомими істориками Франції, такими як Сорель, Вандаль, Лавісе, які прагнули

перетворити національне виховання історією, позбавленою сно-видінь, більш близькою до неблаганної дійсності, ставилося завдання виховання мас в дусі національного єднання, на ґрунті ліберальних і республіканських цінностей за допомогою історії.

Важливим кроком на шляху його вирішення було заснування у 1876 р. історичного журналу "Історичний огляд", навколо якого об'єдналися найбільш відомі французькі історики. Серед 53 учених, які обіцяли журналу свою підтримку і співробітництво, ми знаходимо імена В.Дюрюї, Ф. де Куланжа, В.Лавісса, А.Рамбо, А.Сореля, І.Тена, В.Ренана та ін. Окремо треба сказати про Віктора Дюрюї. Відомий французький історик, міністр суспільної освіти ще в роки Другої імперії, він багато зробив для поліпшення освітянської системи у Франції. Долаючи постійний опір із боку клерикалів та уряду, В.Дюрюї намагався не лише розширити сітку навчальних закладів, але і змінити навчальні плани так, щоб основне місце в системі навчання посідала не Біблія, а історія. Заслугою В.Дюрюї було створення у 1868 р. Практичної школи вищих знань (її 4-та секція була секцією історичних та філологічних наук) із метою підготовки вчителів історії та істориків-дослідників. Ця школа стала першим навчальним закладом Франції, де істориків навчали методом семінарів, запозиченим у Німеччині. На кінець 80-х років вона вже мала 25 професорів, які вели більше 50-ти курсів із різних історичних дисциплін. Школа готувала істориків вищої кваліфікації. Її плідна діяльність продовжується і в наш час.

Заснування журналу "Історичний огляд" знаменувало заключний етап глибоких перетворень у французькій історіографії, розпочатих реорганізацією В.Дюрюї освітянської системи.

У передмові до першого номеру журналу його редактори – Г.Моно та Г.Фон'єз – виклали цілі нового видання: здійснювати публікації джерел з різних періодів історії, налагодити довідково-бібліографічну справу. Залишаючи за кожним із співробітників журналу свободу особистих переконань, редактори вважали необхідною умовою їхньої праці вивчення всіх періодів розвитку країни, навіть всіх її революцій, із тим, щоб усі французи відчули себе дітьми однієї раси, які не відкидають жодної частки батьківської спадщини, є синами старої Франції і в той же час громадянами нової Франції.

Редактори журналу ставили завдання переписати всю історію Франції з тим, щоб повернути країні моральну єдність і моральні сили.

Ураховуючи передовий на той час німецький досвід, Г.Моно і Г.Фан'єз ставили завдання відродження французьких університетів, які були у стані занепаду. Вони звертали увагу на те, що французькі історики "майже всі самоучки", які не мають учителів і не вчать учнів, не мають загального методу історичних досліджень, навичок колективної праці, загальної наукової дисципліни.

Важливою часткою програми була вимога оперти дослідження з історії на міцний документальний фундамент, ураховувати увесь комплекс документів із проблеми, яка досліджується.

Політичний клімат початку 70-х років сприяв розповсюдженню серед істориків методологічних настанов позитивістської філософії, сформульованих О.Контом.

Теоретико-методологічні концепції позитивізму лежали в основі праць професорів Сорбонни Ш.В.Ланглуа та Ш.Сеньобоса, присвячених проблемам джерелознавства, методики науково-дослідної роботи історика. Саме вони дали історії таке визначення: "Історія є не що інше, як вживання в діло документів". Були сформульовані завдання і методи джерелознавчого дослідження, розроблений комплекс правил практики джерел, багато з яких зберігають своє наукове значення до цього часу, оскільки сформувалися на основі досвіду, здорового глузду істориків-практиків. Принципи ж історичного синтезу були неспроможними в науковому відношенні. Ш.В.Ланглуа та Ш.Сеньобос запропонували "сортувати" добути з документів факти за ознакою однорідності у хронологічному порядку. Цю систему засновник "Анналів" Л.Февр назвав системою "старого бабусіного комоду", де в різних шухлядах лежать історія мистецтв, релігійна, воєнна, економічна історія, історія політичних установ, вишикувані від початкової дати до кінцевої. Вони не взаємодіють, не допомагають усвідомленню ані глибинного змісту кожної з них, ані історичного процесу в цілому. Історики-позитивісти відмовлялися від пізнання причин, закономірностей історії, заперечували наявність уроків історії. Це диктувалося "тримтячою" обережністю переможених у 1871 р.

Вони тим не менш створили широкі історичні полотна, ввели в обіг масиви історичних джерел. Їхні праці стали підготовчим етапом для подальшого розвитку історичної науки. А головною метою їхньої праці було зробити історію могутнім засобом національного виховання, виховувати маси в дусі патрі-

отизму, національного єднання на ґрунті ліберальних та республіканських цінностей.

У кінці XIX – на поч. XX ст. на французьку історіографію сильно вплинула діяльність позитивіста Е.Дюркгейма, який відчув вплив неокантіанства і пропагував необхідність створення єдиної соціальної науки: синтез результатів, усіх наук про людину, в тому числі й історії на основі міждисциплінарного методу, повинна була здійснювати соціологія. Е.Дюркгейм мав значний вплив на А.Берра, який боровся за "історичний синтез", синтез філософії і соціології на ґрунті історії. У 1929 р. послідовниками А.Берра Л.Февром та М.Блоком була заснована устала, наймогутніша в XX ст. школа "Аннали" та журнал "Аннали економічної і соціальної історії". Про теоретико-методологічні засади школи "Аннали" я багато писала. На цих сторінках лише зазначу, що у витоків двох великих відкриттів в історіографії XX ст. якими є вивчення ментальності та лінгвістичний поворот, стоїть школа "Аннали". Її засновники були палкими патріотами своєї країни. Після ганебної капітуляції Франції в 1940 р. Л.Февр і М.Блок стали учасниками руху Опору. В 1940 р. М.Блок пише книгу "Дивна поразка" (опублікована в 1946 році). М.Блок зазначає, що Франція була зраджена власним урядом, урядом Петена, він висловлює переконаність у відродженні країни, відновленні її незалежності. Немолода людина, батько шістьох дітей, єврей, французький патріот, із 1943 р. він був одним із керівників підпільного руху в Ліоні, членом регіональної Директорії Опору. М.Блока заарештувало гестапо в Ліоні. 16 червня 1944 р. його було розстріляно разом із товаришами по антифашистській боротьбі. Сорбонна здригнулася від цього акту вандалізму. Блок, відомий спеціаліст із проблем французького та європейського феодалізму, в 1941–1942 рр. писав свою усталу "Апологію історії". Коли Франція була окупована фашистами і багато істориків розгубилися перед "несподіваністю" французької поразки, почали сумніватися у практичній користі історії, М.Блок виступив на захист її як науки, оскільки палко вірив у майбутнє історичного значення. Праця М.Блока через його загибель залишилася незавершеною, її підготував до друку і видав в 1949 р. Л.Февр.

Третє покоління школи "Аннали", яке змінило блискучого Ф.Броделя, автора неперевершеної "Матеріальної цивілізації XVI–XVIII ст.", теж дало зразки того, як історики повинні розуміти свій громадський обов'язок і працювати на моральну

єдність нації. Після відомих подій 1968 р. нові директори "Аннали" – М.Ферро, Ж. Ле Гофф, Є.Леруа-Ладюрі – узяли ефірний і телевізійний час, почали виступати перед широкою аудиторією, започаткували серію "Ріє баіз-ґ'е" – "Що я знаю" – маленькі книжечки, які виходили великими тиражами. В популярній, доступній кожному читачеві й дітям формі вони розповідали про видатні події в історії Франції. Академічні історики, автори, уславлених у світі праць (книжка Є. Леруа Ладюрі "Мотайю" перекладена багатьма мовами світу і розійшлася мільйонними тиражами), вони не знехтували працею популяризації історичних знань, працею, потрібною для патріотичного виховання свого народу.

Але головне, французькі історики ХІХ–ХХ століть виконували і виконують перед своєю батьківщиною свій професійний обов'язок. Вони вивчили її політичну й економічну історію (А.Олар, А.Се та ін.), дипломатичну історію (А.Дебідур, А.Сорель та ін.), історію ментальності (М.Блок, Ж.Лефевр, Є.Леруа-Ладюрі та ін.), короткі і довгі цикли її економіки (Є.Лабрусс), історію її матеріальної цивілізації (Ф.Бродель), глибинні фактори міжнародних відносин (П.Ренувен, Ж.Б.Дюрозель), вони дали блискучі зразки вивчення регіональної історії (Ф.Бродель, Є.Ларуа-Ладюрі), вони вивчають людину в історії. У французькій історіографії найбільше в ХХ ст. виявився рух за пошуки критеріїв історичного синтезу.

Українські академічні історики у великому боргу перед українськими вчителями і школою взагалі. Поки що вони залишаються переважно або марксистами, або навіть позитивістами. А Міністерство освіти і науки України було змушене вводити у школах викладання народознавства, програми і посібники з якого містили суто етнографічний матеріал. Ті, хто його розробляв, посилалися на авторитет М.С.Грушевського. Він же – учений світового рівня – був не народознавцем, а неокантіанцем і соціологом.

Література

1. Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). – К., 1991.
2. Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России (70-е ХІХ – 40-е гг. ХХ вв.). – К., 1994.

Встановлення етнографічних кордонів України в добу УНР та Гетьманату (1917–1918 рр.)

Кордони – невід’ємна ознака суверенітету будь-якої держави. Вони є обов’язковим елементом, який сприяє формуванню єдиного державно-територіального організму. Без чітко визначених і добре захищених кордонів держава не може забезпечити своє суверенне право на організацію власної соціально-економічної системи.

Історія формування державних кордонів України тісно пов’язана, з одного боку, з етнічним розселенням українців, з іншого – із зародженням і становленням української державності.

Перша світова війна прискорила політичні зміни в Центральній та Східній Європі. Народи Російської та Австро-Угорської імперій заявили про своє бажання самостійно вирішувати свою долю. Це стосується й українського народу, який проживав на своїй віковичній етнічній території з давніх-давен. У результаті демократичного волевиявлення на теренах України постала Українська Народна Республіка, яку репрезентувала Центральна Рада та Українська Держава Павла Скоропадського та деякі інші державні утворення.

Після Лютневої революції в результаті демократичних перетворень український народ, вивільнивши величезну політичну енергію, сформував представницький орган політичних сил – Центральну Раду. Її підтримали станові з’їзди – селянські, військові, робітничі, посилаючи своїх представників до її складу. Довіру їй висловив і Український Національний Конгрес, який зібрав українців зі всіх земель, а також діаспори. Отже, Центральна Рада стала представницьким органом всього українського народу в його етнічних межах та поза ними. Одразу ж після утворення вона взяла курс на формування української державності у вигляді автономного утворення у складі федеративної оновленої Росії. Першим таким кроком стало створення крайового уряду – Генерального Секретаріату, що викликало занепокоєння Тимчасового уряду. Тимчасовий уряд погодився визнати автономний статус України в межах п’яти губерній: Волинської, Київської, Полтавської, Подільської і Чернігівської (без Мглинського, Стародубського, Суразь-

кого і Новозибківського повітів). Іншим українським губерніям надавалось право самостійно визначитися щодо приєднання до України.

Населення інших українських земель, що знаходилися поза юрисдикцією Центральної Ради, через свої земельні органи самоуправління масово виявляло бажання увійти до складу української автономії. Подальші події, пов'язані з більшовицьким державним переворотом, змусили Центральну Раду до активних дій. 13 листопада вона вирішила поширити свою владу на інші українські землі: Херсонщину, Катеринославщину, Холмщину, частину Курщини і Воронежчини. 19 листопада 1917 р., згідно з рішенням III Універсалу, відбулося проголошення Української Народної Республіки як держави у федеративному зв'язку з Росією. Наголошувалося, що "до території Української Народної Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму) [1]. Щодо інших етнічних територій за межами українських губерній, то питання мало бути вирішене згідно з волевиявленням народів, тобто референдумом. Намагаючись толерувати сусідні уряди, Центральна Рада в той же час рішуче не заявила про український характер Кубані, Холмщини, Підляшшя, Криму і частини Бессарабії, що мало пізніше негативні наслідки (були анексовані іншими державами). Всі інші питання внутрішнього устрою виносилися на рішення Установчих зборів, які планувалося скликати 27 грудня 1917 р. Таким чином, був зроблений реальний крок до практичної реалізації ідеї Голови Української Центральної Ради М.Грушевського про утворення національної державності соборної України.

22 січня 1918 р. IV Універсалом Україна проголошена самостійною державою, що дало поштовх до нового етапу державотворення. 2 березня 1918 р. встановлювався новий поділ державної території УНР на землі, які за площею мали бути чимось середнім між повітом і губернією. Межі земель визначалися і за історико-географічними, економічними і культурними принципами. Нові найбільші територіально-адміністративні одиниці (землі) охоплювали приблизно 3–4 попередні повіти і поділялись на волості. Ці зміни закріплювалися в Конституції УНР, прийнятій 29 квітня 1918 р.

Були визначені такі 30 земель: Київ з околицями, Древлянська земля, Волинь, Погорина, Болохівська земля, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністрів'я, Помор'я, Оде-

са, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Азовська земля, Половецька земля, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посем'я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків. Внаслідок такої реорганізації було намагання повернутися до історичних і етнографічних традицій. Така велика дробність передбачала зміцнення політичних та економічних позицій влади на місцях.

Захист державних інтересів і впорядкування внутрішніх кордонів вимагали нормалізації міжнародних відносин, перш за все припинення війни. Україна була представлена як рівноправний партнер на переговорах з країнами Четвірного союзу і Радянською Росією. В результаті успіху на переговорах, зокрема політичного визнання всіма сторонами УНР і підписання мирного договору, були визначені західні і північно-західні межі державної території України. 13 січня на пленарному засіданні з участю української делегації розглядалося питання про українські кордони. Мова йшла про Східну Галичину. Керівник делегації О.Севрюк заявив, що після утворення певної форми державного існування вони не можуть залишатися байдужими до цієї частини українського народу. "Ми лише висловлюємо бажання, – продовжував доповідач, – щоб принцип самовизначення, який ми ставимо на передній план, був реалізований населенням Східної Галичини" [2]. Відповідь глави німецької делегації Р.Кюльмана розчарувала українців. Підсумком переговорів, на його думку, повинен стати договір, що містив би в політичній частині визнання Української республіки, погодження кордонів, до яких вона прагне, а також спосіб погодження кордонів там, де з'являються протиріччя з намірами інших народів. 16 січня на засіданні української та німецько-австрійської делегацій знову розглядалося питання щодо Холмської губернії. М.Любинський доповідав міністру закордонних справ УНР О.Шульгину по телеграфу про те, що спір іде тільки про північну частину Холмської губернії. Генерал М.Гофман ніяк не погоджувався на самовизначення населення цієї частини Холмщини, вимагаючи статистичних даних та ознайомлення зі станом речей на цій території. Представник Австрійської делегації вважав, що Холмська губернія повинна належати Польщі.

18 січня представники української делегації О.Севрюк і В.Голубович звернули увагу на міжнародне значення етнічних територій під егідою Австро-Угорщини. Йшлося про українську частину Галичини та Буковини. Вони наголошували, що Австро-

Угорська монархія має спільні кордони з новоутвореною українською державою і в майбутньому необхідно встановити між ними дружні стосунки. Українську делегацію цікавило, в який спосіб уряд Австро-Угорщини гарантуватиме культурні і політичні права українського населення.

Граф Чернін вважав за необхідне добитися стану дружнього миру, який би задовольнив обидві сторони. Щодо українців, то уряд готовий був гарантувати таке становище, щоб це населення могло тривалий час залишатися у складі Австро-Угорської монархії. У розмові з головою закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів М.Залізником О.Чернін заявив: "Я можу обіцяти вам одно, я даю вам уповноваження передати це українській делегації, що я готовий на відділення Східної Галичини від решти польських земель і утворення з неї окремого коронного краю в рамках Австрійської монархії" [3].

19 січня на переговорах було домовлено, що Австро-Угорщина та Україна в майбутньому гарантуватимуть права національних меншин на своїх територіях. Щодо українців Східної Галичини, то їх вільний розвиток буде досягнуто шляхом створення зі Східної Галичини окремої провінції у складі Австрії. До того ж, Північна Буковина мала входити до складу цієї провінції.

У справі Холмщини північно-західні кордони було визначено згідно з інструкцією М.Грушевського на підставі етнографічного принципу. З цього приводу глава німецької делегації генерал М.Гофман заявив: "...для нього, безперечно, українською територією є землі далше від Бреста на південь по залізниці Брест-Пінськ на південь від неї" [4]. Щодо земель Мінської та Гродненської губерній, що лежали на північ від Бреста, то генерал М.Гофман наголосував, що в разі згоди з інших питань він не виключав самовизначення всієї Холмщини.

Стосовно північно-східних кордонів, то в українській делегації не було єдиної думки, про що доповідав О.Севрюк до Києва. Щодо форми двосторонньої угоди з цього питання, то 19 січня було домовлено надати документові таємного характеру, що підтвердив ще один договір, який мав назву "Тайний договір про Галичину та Буковину". Він укладався між УНР та Австро-Угорщиною. Суть цього договору зводилася до наступного: український уряд, який уже склав закони, що захищають права поляків, євреїв, німців в Україні, гарантує вільний національний і культурний розвиток цих національних меншин. Зі свого боку, цісарський коронний

уряд дає запоруку українській людині в Австрії ще більшого національного і культурного розвитку. Не пізніше 31 липня 1918 р. "австрійський уряд пропонує обом палатам державної ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край" [5]. Цей окремий коронний край, визначався як Королівство Галичина і Володимирія з всеводством Буковиною, складає в межах Австрійської імперії окрему державу. Цілісність і суверенність її гарантується наступними положеннями: "1) всі імператори повинні присягнути як королі Галичини і Володимирії; 2) державну конституцію виробляє державний сейм королівства Галичини... який складається на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права; 3) для управління королівством... королем призначається зі складу більшості державного сейму уряд, який відповідає перед... сеймом; 5) справи загальні для цілої держави австрійської, з одного боку, для Королівства Галичини і Володимирії, з іншого боку, ...будуть сформовані аналогічно взаємовідносинам між Австрією та Угорщиною; 6) крім загального Австро-Угорського війська... створюється крайова оборона Королівства Галичини і Володимирії з міністром, який буде входити до складу уряду; 7) крім справ, які регулюються п'ятим пунктом, уряд і парламент австрійської імперії не можуть мати ніякого ні законного, ні безпосереднього впливу на державні справи Королівства Галичини і Володимирії" [6].

Серед інших документів, що стосувалися вирішення територіальних проблем, слід назвати додатковий протокол між УНР та Австро-Угорщиною, який був підписаний 4 березня 1918 р. У документі зафіксовано: "Холмщина з Підляшшям має одійти до України. Не розв'язане остаточно тільки питання про сталі границі між Україною і Польщею в межах Холмщини. Ці границі має встановити спільна комісія, а підставою для встановлення границь мають бути етнографічні дані і бажання населення Холмщини" [7].

На засіданні Малої ради 13 березня 1918 р. голова української делегації О.Севрюк щодо цього питання зазначив: "У питанні про Холмщину потрібно було стояти на ґрунті реальних можливостей. Той польський уряд, який тепер засідає у Варшаві, не визнається і самими поляками; по всій Польщі йде великий тиск на населення. Українське населення Холмщини під час війни втекло звідти; відсутні на місці і солдати з Холмщини. За таких умов ре-

ферендум у Холмщині не був би вираженням волі народної. Але не можна було залишити Холмщину і екстериторіальною. Коли перед нами встала ця альтернатива, ми вибрали розрішенням не приєднання Холмщини до України, керуючись мотивами історичними і етнографічними. При відновленні нормальних умов населенню Холмщини буде забезпечена можливість виявлення своєї волі" [8].

Кордон УНР з Австро-Угорщиною проходив вздовж Збручу і старого російсько-австрійського кордону. А далі на північ і схід кордон проходив по лінії Тарноград–Білоград–Шебришин–Красностав–Пугачів–Радин–Межиріччя–Сарнаки–Високо-Литовськ–Пружани–Вигоновське озерою. Австро-Угорщина, віхливши, на її думку, зухвалу пропозицію про приєднання до України Галичини, Буковини і Підкарпаття, все ж взяла на себе зобов'язання виконати давню вимогу – створити з галицьких, буковинських і підкарпатських земель, населених переважно українцями, окремий коронний край. Проте під тиском польських кіл Австро-Угорщина заявила про потребу створити додаткову комісію щодо польсько-українського розмежування у Холмщині і Підляшші і на основі цього влітку 1918 р. в односторонньому порядку, не ратифікувавши таємний договір про Галичину та Буковину, анулювала його.

Після підписання Брестського миру при підтримці німців та австрійців Центральній Раді вдалося встановити контроль над більшістю території України. Австро-угорське військове командування отримало право зайняти південно-східну частину України від Волині аж до лінії Ковель–Дорозіно–Старо-Костянтинів, а також губернії – Подільську, Херсонську та Катеринославську. Для німецького війська відводились всі інші губернії України, тобто Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, частина Волині, а також Таврія і Крим.

Невдовзі після підписання мирного договору УНР приступила до практичного впровадження в життя таємного договору про Галичину та Буковину. Вже 15 лютого 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів розглядалися справи з улаштуванням української влади на Холмщині та Підляшші. Було ухвалено рішення: "Негайно приступити до заведення українського адміністративного і громадського урядування на даних територіях. З цією метою міністр внутрішніх справ має призначити комісара Холмщини і Підляшшя. Для улаштування адміністрації видати комісару 120 тис. крб." [9]. Комісаром було призначено П Скоропис-Йол-

тухівського, який у листі до заступника міністра закордонних справ М.Любинського писав: "Як тільки пошириться моя влада на Холмську окупацію, хоч би в тих розмірах, як на німецькій окупації, я зможу перепинити колонізацію краю в значній мірі. Бо школу візьмемо під український догляд, по змозі вилочу і винищу тайні організації. В кожну комендатуру буде поміщено тимчасово комісар з канцелярією та інструктором по комерції. Це буде поширене і на терен австрійської окупації, якщо австрійці признають ті права, які признають німці" [10].

У квітні 1918 р. комісар приступив до виконання своїх обов'язків. Становище Галичини було важке. Німецька та австрійська влади, особливо на Волині, порушували умови договору. Ставилося питання навіть про доцільність комісара на Холмщині. Так, 13 квітня 1918 р. на засіданні Ради Народних міністрів слухався його звіт про стан у Галичині. Було визнано, що влада комісара поширюється тільки на Холмщину і Підляшшя, а окуповані частини Волині – Ковельський і Володимирський повіти – залишаються цілком без українського заступництва. Що ж до становища краю, то в доповіді комісара зазначалося: "Весь край зруйнований, руїна особливо в австрійській частині, в селах лишилося по 5–7 коней; школа була розвилася; в німецькій частині було 118 українських шкіл... зараз є 70–80..." [11]. На цьому ж засіданні було прийнято рішення "під владу Холмського і Підляського комісаріату віддати Полісся і Західну Волинь в межах окупації" [12].

У квітні 1918 р. в Україні внаслідок державного перевороту до влади прийшов гетьманський уряд на чолі зі П.Скоропадським. Визнаючи умови Брестського мирного договору, гетьман твердо ставив питання про організацію державної території відповідно до етнічного розселення українців, намагався повернути територіальні втрати попередніх часів. Справи щодо Холмщини і Підляшшя не змінилися на краще, бо австро-угорські цивільні і військові власті не тільки не допустили комісара України до виконання його обов'язків, але й змінили адміністрацію в Холмщині на користь польських властей. Мешканці Холмщини не були повернені додому, а на їх місце переселили польське населення. Так, 5 червня 1918 р. на адресу гетьмана України надійшло зверення від представництва Холмських українських організацій та селян-хліборобів: "Просимо Вас 1) щоб Холмщина та Підляшшя, які зістаються донині під австрійською та німецькою окупацією, були

якнайскоріше прилучені до України; 2) щоб границя між Україною і Польщею позостала принципово та ж сама, як визначена в умовах Брестського миру; 3) ...коли трапиться яке місто чи село на схід од тої границі з виключно польським населенням, то така місцевість може бути прилучена до Польщі і навпаки: коли за границею... то до України; 4) щоб на Холмщину, яка знаходиться під австрійською окупацією, якнайскоріше дали дозвіл насильно евакуйованому населенню Холмщини вертатися на свої рідні місця; ... 8) щоб старостою Холмщини і Підляшшя призначений був Скоропис-Йолтухівський, який заслужив довір'я на окупованих територіях" [13]. 6 червня 1918 р. до МЗС надійшов лист від Холмського губернського виконавчого комітету, де зазначалося: "Польські шовіністи, мріючи про відбудування Польщі від моря до моря, першим кроком до досягнення цієї мети ставлять прилучення Холмщини до Королівства Польського. В тім напрямі роблять всякого роду заходи в вищих сферах Відня та Берліна, а на території Холмщини в австрійській окупації, за допомогою австро-польської окупаційної влади ведеться завзята колонізація позоставшого українського населення. ...Губернський Виконавчий Комітет просить: ... 3) щоб додаткова умова між Україною та Австро-Угорщиною не трактувалася як основа для домагань щодо прилучення Холмщини до Польщі, а лише як міжнародний акт для встановлення справедливих західних границь України в Холмщині відповідно до місцевого складу населення, з огляду на що границя може бути посунена на захід від лінії, визначеної в Брестському мирі" [14]. Всі прохання українського уряду щодо польського кордону та його розмежування згідно з Брестським миром не досягли успіху. В липні 1918 р. Австро-Угорщина взагалі анулювала в односторонньому порядку таємний договір про Галичину та Буковину.

Дипломатичними зусиллями до Української держави було прилучено: Гомельський повіт Могилівської губернії, Путивльський і Рильський повіти Курської губернії – до Чернігівщини, інші українські повіти Курщини (Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський), а також Валуйський повіт Воронежської губернії – до Харківської губернії України. Річицький, Пінський і Мозирський повіти Мінської губернії було з'єднано в окремий округ (староство) в складі Української держави [15].

Завдяки активній українській зовнішній політиці політичні кола Криму у вересні 1918 р. пішли назустріч волі української люд-

ності і виявили бажання увійти до складу Української держави на правах автономії. Через загострення політичної ситуації в країні де-факто включення Криму до України так і не відбулося.

Багатообіцяючим був початок українсько-румунських переговорів про долю українських земель Бесарабії (Акерманщини і Хотинщини), окупованих Румунією. Добитись успіхів у цьому напрямку через політичні обставини не вдалося. На користь Української держави розв'язувався і територіальний спір з Донським урядом. Старий кордон між Донською областю і українськими губерніями був зміщений таким чином, що до України відходив Маріуполь з околицями, при цьому до уваги бралися як етнічні, так і економічні особливості. На федеративних засадах планувалося включити до України і Кубань.

Найбільш дискусійною проблемою для Української держави було територіальне розмежування з Росією. Кордони між ними мала визначити спеціальна угода. Саме для її вироблення в Україну була направлена делегація на чолі з Х.Раковським та Д.Мануїльським. Українська делегація віддавала пріоритет етнічному принципу і враховувала економічні і стратегічні потреби України. Посилаючись на історичні факти, Україна домогалася визначення лінії кордону: Вигоновське озеро–р. Шара–Любашево–Круговичі–Локтиші–Чечелі–Погост–Уріччя–Пасіки–Слуцьк–Борова–Новий Степ–Жабин–Шепетович–р. Сож–р. Бесіда–Светське–Красний Ріг–р. Несура–р. Сава–р. Тара–Онишковичі–Орля–Амон–Сафронівка–р. Свана–Груньків–Лук'янівка–Старий Оскол–Петропавловське–Шатанівка–Коблино–р.Дон–Ліски–Масловка–Шестаново–Нижне Кисля–Козловка–Бутурліновка–Василівка–Балка і до кордону із землями Війська Донського [16].

З розвитком політичної ситуації на користь більшовиків їхні наміри змінилися. Тому непоступливість української делегації була використана російським радянським урядом як привід для зриву переговорів.

Подальші спроби Директорії вплинути на стабільність українських кордонів також не мали успіху

Отже, найважливішим було те, що уряди України – Генеральний Секретаріат Української Народної республіки та Гетьманат у 1917–1918 рр. вперше в історії України поставили проблему визначення етнічних меж української нації, враховуючи історичні, географічні, економічні інтереси, зробили певні кроки до наближення незалежної держави, першою ознакою якої є її історична територія.

Література

1. Дорошенко Д. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 179–181.
2. Несук М. Договір, спалений у присутності посла // Політика і час. – 1993. – №6. – С. 60.
3. Українська РСР на міжнародній арені (1917–1923). – К., 1966. – С. 85.
4. Центральний Державний Архів Вищих Органів Управління України (далі ЦДАВО), ф. 1063, оп. 3 спр. 9, арк. 3.
5. Копиленко О. "Сто днів Центральної Ради". – К., 1992. – С. 194.
6. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 90, арк. 3–4.
7. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 107, арк. 7.
8. Киевская мысль. – 1918. – 14 марта. – №25.
9. Там само, ф. 1063, оп. 1, спр. 7, арк. 6.
10. Там само, ф. 2592, оп. 1, спр. 82, арк. 1.
11. Там само, ф. 1063, оп. 2, спр. 3, арк. 8.
12. Вісник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – 27 квітня. – №27.
13. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 45.
14. Там само, арк. 47.
15. ЦДАВО України, ф. 2193, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
16. Дорошенко Д. Названа праця – С. 168–169.

Т.О.Шахрай

Суспільно-політична та громадська діяльність представників аристократичних кіл Волині в побудові української державності

Через домінування класового підходу у вивченні минулого радянська історична наука замовчувала значущість політичної та громадської діяльності людей, які належали до "експлуататорських класів", хоча цілком очевидно, що історія дворянства невіддільна від історії всього суспільства. Чимало славних волинських імен діячів науки, мистецтва, політики введено в енциклопедичні довідники, щоб ознайомити з ними сучасників. Проте окремі аспекти життя й діяльності представників аристократичних кіл українського суспільства – Д.Ф.Андро, Ф.Р.Штейнгеля – лише фрагментарно означені в новітній історичній літературі.

Так, у монографіях, спогадах Д.Дорошенка, Є.Чикаленка, статтях Р.Михайлової, М.Столярець, В.Соловйової наводяться окремі факти біографії Ф.Штейнгеля й розкриваються шляхи його політичного та професійного становлення [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. У науковому збірнику С.Шевчука "Жертовність для утвердження України" зібрані матеріали про наукову діяльність барона [9]. Життєвий шлях Д.Андро досліджують у своїй публікації О.Олексіна, Л.Степанков, Л.Степанова [10].

Отже, пропонована тема досі не була предметом спеціального розгляду, хоча тією чи іншою мірою привертала увагу дослідників.

Федір Рудольфович Штейнгель – нащадок російської вітки баронського роду. Вона відома діячами, що залишили помітний слід у політиці, культурі, науці. З родиною Штейнгелів у свій час був знайомий Т.Г.Шевченко. У його "Щоденнику" за 1858 р. значиться, що "відбулася зустріч з Володимиром Івановичем Штейнгелем (літ. псевдонім Камнесвятов, Тридечний)" [11], відомим в історії російським письменником, декабристом, який був засуджений на 20 років каторжних робіт.

Батько Ф.Штейнгеля барон Рудольф Васильович Штейнгель (статський радник, інженер) переїхав до Києва з Естляндії. 14 лютого 1878 року придбав маєток у Городку на Волині. Тут, у Городку, і виріс син барона Федір, 1870 року народження. Німець за походженням, барон фон Штейнгель був одружений з українкою, дочкою майора російської армії, Марією Федорівною Каменською, яка визнавала себе українкою й зберігала у своїй родині національні традиції [6, с. 366].

Отже, Ф.Штейнгель виховувався в душі любові до української культури, поваги до українського народу та його історії. Так, Є.Чикаленко у своїх спогадах зазначав, що хоч барон Ф.Штейнгель "не навчився говорити по-українському, але раз у раз стояв за вживання української мови серед українців" [3, с. 290]. На підтвердження своїх слів наводить як приклад наступну історію: "...коли одного разу ми, українці, зібралися у нього в помешканні на нараду про заснування Українського кооперативного банку і коли бувший на нараді професор М.Грушевський, зважаючи на господаря, почав свою промову по-московському, то Штейнгель перебив його, завваживши, що тут зібралися українці і тільки він один не вмів говорити по-українському, але все розуміє, а тому просить Грушевського говорити українською мовою, чим немало засоромив пана професора" [3, с. 290].

Слід зазначити й про активну участь барона Ф.Штейнгеля разом з іншими відомими громадськими діячами, як М.Грушевський, С.Єфремов, В.Леонтович, В.Лозинський, Ф.Матушевський, Є.Чикаленко, В.Шемет, І.Шраг у зібранні підписів до заяви-протесту на промови депутатів IV Державної Думи та голови Родзянко про недоцільність вивчення української мови в школі та "небажання українського народу нею розмовляти" [4, с. 279–280].

Д.Дорошенко, згадуючи про Федора Рудольфовича як представника аристократичних кіл українського суспільства, який проявив себе в громадській та культурній діяльності й засвідчив "свою прихильність українській національній справі" [12, с. 269], наголошував, що найбільшими його чеснотами були "ідеальна громадська чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього таку рідкісну, на жаль, у нас постать справжнього джентльмена" [12, с. 269]. Гетьман П.Скоропадський характеризував барона як "найчеснішого та найшляхетнішого українця" [13].

За політичними переконаннями барон Ф.Штейнгель належав до партії конституційних демократів, а пізніше вступив і до Української Демократично-Радикальної партії (УДРП) [3, с. 290]. У 1906 році Ф.Р.Штейнгель був обраний послом від м. Києва до I Державної Думи. Із заснуванням у Думі української фракції (Український парламентський клуб) пристав до неї одним із перших [3, с. 290]. Після заснування Товариства українських поступовців належав до київської громади цієї організації [2, с. 105].

Програмні положення УДРП йому були близькі по духу. Це стосувалось не лише політичних (був прихильником ідеї "вільної України у вільній Росії" і стояв на ґрунті автономії та федерації), а й економічних, освітніх програм тощо. Він повністю був згоден з постулатом, що соціалістичний лад найкраще забезпечить інтереси людей. Тому земля з усіма багатствами, а також всі фабрики й заводи з часом повинні стати спільною народною власністю. Теоретичні гасла він намагався втілити й у повсякденному житті. Так, після смерті батька Федір Рудольфович мав намір роздати всю землю селянам (маєтності склалися з 722 дес. землі). З цього питання зібрався навіть схід села. Але управитель маєтку підговорив та підкупив багатьох господарів, щоб вони застерегли барона від такого вчинку. Вони запевняли, що бідняки не вправляються навіть із тією землею, яка в них є. Земля так і не була роздана [7, с. 10].

Надзвичайно важливою була його діяльність під час війни як голови Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст. Комітет відігравав певну роль в об'єднанні українських сил і концентрації свідомих українських елементів у Києві та на фронті в Галичині.

Говорячи про передреволюційні часи на Україні, ніяк не можна обминути цієї установи. "Всеросійський Союз міст" виник з початком війни, поруч з таким же "Всеросійським Земським Союзом" задля медично-санітарної й технічної допомоги армії. Відповідно до військових фронтів Союз, маючи центральний комітет у Москві, поділявся на ряд автономних комітетів: Північного фронту, Західного і Південно-Західного. Кошти для діяльності надходили з військових фондів. Керівництво на місцях здійснювалось через виборних "уповноважених", які організовували інститути Союзу й керували ними, а також одночасно були членами центрального або фронтових комітетів. Як центральний, так і фронтові комітети поступово опинились у руках кадетів. Так, "Південно-Західний Комітет", на чолі якого стояв князь С. Урусов (колишній бесарабський губернатор), мав свій осередок у Львові, а з евакуацією Галичини був перенесений до Києва. Тут на місце князя Урусова головою комітету було обрано відомого українського діяча барона Ф. Штейнгеля. На той час це була маленька організація, яка опікувалась кількома санітарними та технічними відділами на фронті. Але, з огляду на безпорадність уряду супроти стихійних розмірів нещастя ним же самим викликаного, внаслідок евакуації Галичини, Західної Волині й Холмщини "Союзи" – міський та земський – змушені були взяти під свій контроль допомогу біженцям і взагалі населенню прифронтових земель.

Барон Штейнгель, виходячи з цілком справедливого положення, що діяльність на українських землях задля допомоги українському населенню найближча самим українцям, доклав зусиль, щоб до складу комітету увійшли українські громадські діячі. Таким чином членами комітету стали (в порядку їх вступу): А. В'злов, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський, В. Уляницький. Члени-росіяни помалу усунулись, перейшли до праці на інших фронтах, і комітет набув українського характеру [1, с. 38].

Робота комітету за короткий час розвинулась надзвичайно широко. Були створені величезні шпитали для поранених і хворих, різні санітарно-гігієнічні установи. Комітет надавав допомогу біженцям, годував населення окупованих повітів Галичини й Буко-

вини, відновив на цих територіях українські народні школи й допомагав матеріально українським гімназіям в Тернополі, Чорткові, Чернівцях. Бюджет комітету на 1916 рік становив 42 млн. крб. Для потреб українських народних шкіл у Галичині було привезено з російської України десятки тисяч українських шкільних підручників і книжок, закуплених на кошти Союзу. Також Союз всерйоз зайнявся складанням планів щодо відбудови прикордонних місцевостей після війни й тому розпочав налагодження близьких стосунків з міськими управами на Правобережжі [1, с. 38–39].

Київський Комітет впливав на Центральний Комітет у Москві в справі українського питання, і Центральний Комітет виносив різні ухвали на користь вирішення національного питання, підтверджував заходи в справі шкільництва і навіть видавав українською мовою брошури практичного змісту (наприклад, poradnik у справі пенсій і допомоги військовим інвалідам та їхнім родинам) [1, с. 39].

Отже, діяльність Союзу в умовах офіційного антиукраїнського курсу політики уряду часто імунізувала українців від утисків з боку російської адміністрації, а також допомагала їх згуртуванню, що стало в пригоді під час революції.

Перша звістка, яку отримав Київ про революцію в Петербурзі, – це була телеграма члена Державної Думи Бубликова від 13 березня (за новим стилем) до робітників залізниці. В ній зазначалось, що влада перейшла до Комітету Державної Думи і всім потрібно залишатись на своїх місцях і спокійно продовжувати свою роботу, яка необхідна для армії і всієї держави [1, с. 51].

17 березня в міській думі зійшлися представники громадських організацій і партій й обрали виконавчий комітет з 12 членів. До цього Комітету ввійшло п'ять українців: барон Ф.Штейнгель (як голова Союзу міст) був обраний головою Комітету, А.Ніковський – від українських організацій, обраний секретарем, С.Єфремов – від блоку народних соціалістів, М.Паламарчук – від українських робітників, М.Порш – від Союзу кооперативів. Перші три місяці під час революції, до приходу Центральної Ради, Комітету перейшла вся влада в місті та в цілому генерал-губернаторстві [1, с. 51].

Як відомо, Центральна Рада почала демонструвати свою недовіру до землевласників і тим самим фактично відштовхнула від участі у національному русі значний прошарок української аристократії, середніх і великих власників. Тому барон Ф.Штейнгель відхилив запрошення Д.Дорошенка ввійти до складу уряду з

огляду на неможливість порозумітися з новою владою. Через кілька днів і сам Д.Дорошенко відійшов від політичної діяльності через непорозуміння з М.Грушевським [1, с. 52–53].

За доби Української Держави дипломатичні стосунки України з Німеччиною та Австро-Угорщиною мали ключове значення для української зовнішньої політики. Тому призначення послом у Берліні Ф.Р Штейнгеля сприяло піднесенню авторитету України в Німеччині.

Д.Дорошенко згадує, що Штейнгель не без вагань прийняв пропозицію гетьманського уряду. “Він відверто заявив мені, що будучи по своїм переконанням федералістом, він не зважається зайняти пост, який вимагає оборони самостійності держави. Але згодившись в ім'я добра України взяти на себе предложені йому обов'язки, він прирік, що свої федералістичні симпатії заховає на глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу самостійній Українській Державі” [12, с. 269].

Ф.Штейнгель особисто сформував склад посольства, намагаючись залучити до роботи фахівців. При цьому він керувався принципом “належності людей до українства в державному розумінні, а не вузьконаціональному”, і тому запрошував на посади осіб, які “хоч досі в українських колах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але територіально походючи з України і визнаючи себе громадянами Української Держави, будуть добрими й корисними службовцями” [12, с. 270]. Отже, до складу посольства були запрошені: О.Іванов (радник), В.Ланін (секретар), М.Страдомський (торговий агент). Зі свого боку Д.Дорошенко, на правах міністра закордонних справ, старшим секретарем призначив І.Товстолиця [2, с. 105].

Але згодом Д.Дорошенко у своїх спогадах напише, що Ф.Штейнгель помилився щодо запрошених ним осіб: “Ці люди були лояльні хіба в тому розумінні, що совісно виконували формальні службові доручення й свою біжучу канцелярську роботу” [12, с. 271].

У Берліні для українського представництва був придбаний будинок з повним умеблюванням, на який гетьманський уряд асигнував 920 тис. крб. [2, с. 105]. По прибуттю на місце призначення Ф.Штейнгель зав'язав безпосередні контакти з міністром закордонних справ та канцлером Німеччини і зумів “придбати собі в очах німецьких правлячих сфер авторитет і повагу” [2, с. 95]. Також тісні дружні відносини налагодив з місцевим старшиною диплома-

тичного корпусу в Берліні іспанським послом маркізом де Бернабе та голландським послом, що значною мірою сприяло налагодженню дипломатичних стосунків із нейтральними країнами і відкривало перспективи для встановлення контактів з альянсами [2, с. 101–102].

Завдяки зусиллям Є.Лукаsevича (радник міністерства закордонних справ) і посла Української Держави в Німеччині Ф.Штейнгеля за посередництвом дипломатичних представників нейтральних держав (Іспанії та Голландії) вдалося зав'язати контакти з державними колами країн Антанти і з'ясувати можливість їх згоди на безпосередні переговори з українським урядом. У жовтні 1918 року з цією метою Д.Дорошенко виїхав до Швейцарії, яка на той час була загальноєвропейським дипломатичним центром. У Берліні останній спільно зі Ф.Штейнгелем провели серію зустрічей і фактично переконали німецький уряд у необхідності створення українських збройних сил, а також досягли його згоди залишити німецькі війська на території Української Держави до моменту створення української регулярної армії [12, с. 365–367].

Проте революція в Німеччині та повстання Директорії завадили реалізації цих планів. Новостворений у грудні 1918 року республіканський уряд замінив кадета Ф.Штейнгеля українським соціал-демократом М.Поршем.

Після відставки Ф.Штейнгель разом із сім'єю жив у своєму родовому маєтку на Волині. Від першого шлюбу мав сина Бориса, який за часів національно-визвольних змагань перейшов на бік більшовиків і невдовзі загинув під час бою. Двоє синів від другого шлюбу тривалий час мешкали у рідному селі і, за спогадами земляків, "були дуже простими в обиході – обоє разом із селянами працювали в полі" [7, с. 10].

З приходом радянської влади для сім'ї Штейнгеля настали не найкращі часи. Від репресій врятувала повага та любов односельців до барона. Так, на сході села селяни заявили політрукам, що "барон Штейнгель був для нас як рідний батько" [7, с. 12].

Взимку 1940 року, вже за часів радянської окупації західноукраїнських земель, Штейнгель разом з родиною емігрував до Німеччини. Як відомо, діяла домовленість між радянським та націонал-соціалістичним урядами про вільний виїзд німців на батьківщину. Помер Ф.Штейнгель у 1946 році у Дрездені [7, с. 12].

Отже, діяльність Ф.Штейнгеля на політичній ниві була надзвичайно важливою для Української держави. Оцінюючи роль

Ф.Штейнгеля як посла, Д.Дорошенко підкреслював, що виконуючи свої службові обов'язки "з властивою йому сумлінністю й совісністю", він "підніс престиж українського посольства в Німеччині й поставив його на відповідну висоту" [7, с. 70]. Він зумів засвідчити свою прихильність українській національній справі. Всі свої сили він віддавав на службу самостійній українській державі. Найбільшими його чеснотами були ідеальна громадська чесність, вірність обов'язку.

Ім'я Дмитра Федоровича Андро де Ланжерона давно забуде. Проте в складних і бурхливих подіях початку ХХ століття був визначною громадською і політичною особою на Волині. Микола II затвердив його Рівненським повітовим маршалком дворянства. Він виявився досить ліберальним і прогресивним громадським діячем. Від Волинської губернії був обраний до I Державної Думи [14; 15; 16; 17; 18]. Апогеєм його життя стала громадянська війна на Волині. Незважаючи на своє каліцтво (молодим офіцером зламав собі шию на бігах, і калікою все життя дихав через срібну трубку, прикриваючи її долонею, коли говорив), він став Волинським губернським старостою за призначенням гетьмана П.Скоропадського.

Боронячи право на народний добробут, у своєму розумінні, Д.Андро очолив на Волині, де й формувався Волинський корпус, військові частини, і рушив з Житомира на допомогу гетьману до Києва. Брав участь у запеклих боях під Фастовом. Після падіння Гетьманату не визнавав ні більшовицької влади, ні влади Директорії, в якій урядували українські соціал-демократи й українські есери. З залишками свого волинського війська подався на південь України, в Одесу, де висадився французький десант Атланти. Тут його було призначено генерал-губернатором краю.

Д.Андро брав активну участь у відомих переговорах французів з урядовою делегацією у Берлузі, вимагаючи, щоб з Директорії було усунуто соціалістів, внаслідок чого голова Директорії, український соціал-демократ В.Винниченко, зрікся своєї влади і виїхав закордон. Інший лідер есдеків, військовий міністр уряду С.Петлюра, вийшов з української соціал-демократичної партії [10, с. 196–198].

Свою громадську позицію волинський дворянин відстоював і в еміграції. Так, виїхавши з військами Антанти до Франції, він активно співробітничав з українською еміграцією гетьманського ґатунку. Одночасно відновив старі зв'язки з правою російською емі-

грацією. Ще задовго до викриття злочинів сталінізму прозорливо вказував на неминучий крах системи. Докладав зусиль щодо допомоги жертвам голодомору на Україні й засудження його суспільством Заходу як нечуваної ще злочинності перед своїм народом.

Отже, шляхетні волинські дворяни Д.Ф.Андро де Ланжерон та барон Ф.Р.Штейнгель у бурхливих подіях свого століття проявили себе як славетні сини українського народу. Вони засвідчили свою прихильність українській національній справі, віддавши всі свої сили на службу самостійній українській державі.

Література

1. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Доба Центральної Ради. – Т. I. – К., 2002. – 320 с.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Українська Гетьманська держава. 1918 р. – Т. II. – К., 2002. – 351 с.
3. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – 415 с.
4. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Т. I. – К., 2004. – 427 с.
5. Михайлова Р.Д. Федір Штейнгель: особистість і науковець // Культура України ХХІ століття: діяльність культурологічних закладів у сучасних ринкових умовах: Збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції. – К., 2001. – С. 80–84.
6. Михайлова Р.Д. Музей Ф.Штейнгеля та його традиції // Київ і кияни: Матеріали щорічної науково-практичної конференції. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 365–379.
7. Столярець М. Слово про Городок: Спогади краєзнавця. – Рівне, 2002. – С. 10–12.
8. Соловйова В.В. Український посол у Німеччині барон фон Штейнгель та його листи до Д.Дорошенка // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Історія, економіка, філософія". – Вип. 7–8. – К., 2003. – С. 108–119.
9. Шевчук С.І. Жертовність для утвердження України. – Рівне, 2002. – 100 с.
10. Олексіна О., Степанков Л., Степанова Л. Із життя Д.Ф.Андро де Ланжерона на Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р. – Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. – С. 195–198.
11. Шевченківський словник. – Т. II. – К., 1978. – С. 392.

12. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. – Мюнхен, 1969. – С. 269.

13. Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 266.

14. Первая Государственная Дума: алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М., 1906. – С. 114.

15. Памятная книжка Первой Государственной Думы. – Вып. 1–3. – СПб.: Гос. типография, 1906. – 52 с.

16. Состав Государственной Думы: подробная таблица депутатов с указанием возраста, национальности, сословия, партий и кратких биографических сведений. – М., 1906. – С. 16.

17. Малаховский Г.В. Биографии членов Государственной Думы. – СПб., 1906. – 104 с.

18. Первая Российская Государственная Дума / Под ред. Н. Пружанского. – СПб., 1906. – 154 с.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Г.В.Самойленко, С.Г.Самойленко

Розвиток освіти на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст.

У період утвердження Гетьманської держави на Лівобережжі України, яка була поділена адміністративно на полки, відчувалась потреба в освічених людях, особливо серед козацької старшини, бо, як стверджують у своїх працях О.І.Рігельман та О.М.Лазаревський, переважна більшість полковників і старшин була неграмотною. І це зрозуміло, бо в XVI–XVII ст. Україна ще була окупована Польщею, йшов процес ополячення, заборони вивчення рідної мови тощо. Керівники полків та сотень проявили свої здібності під час воєнних подій, пов'язаних з Національно-визвольною війною українського народу проти Польщі та Туреччини, і це дало їм право зайняти відповідні посади у державі.

В нових умовах вони відчували потребу в освіті, а тому підтримували відкриття шкіл у своїх адміністративно-військових підрозділах.

Парафіяльні школи

Однією з найпоширеніших форм навчання дітей у Гетьманській державі була початкова парафіяльна школа, яка існувала при храмах і носила його назву. Парафіяни, виділяючи землю притчу для будівництва храму, зобов'язували його "належну школу по-строити". В одній із відомостей, надісланих до комісії Генерально-го опису за 1768 р., подається характеристика такої школи: "Имеется школа ветхая рубленая к прожитию дячкам годная: с одной клетью в сенях перегороженною. В оной школе имеется дячки 1 Алексей Федоров уроженец полку Нежинского сотне Ивангородской села Белмачовки звания козачого лет 40" [1].

В описі майна Введенської церкви м. Трипілля Київського повіту за 1794 р. сказано про парафіяльну школу: "Изба при церкви называемая школа новая в ней окошек 4-ри, две лавки, пол, стол, ослон, дверей 2-е на железных завесах, при ней сенцы, и комора

рубленая, в оной коморе двери на деревяном бегунке, покрытая соломою одна" [2]. Така школа була типовою для того часу.

В школах проживали вчителі-дяки та учні-сироти. Інколи для школи зводився мурований будинок, як це було у сотенному містечку Мрин, але переважна більшість будівель все ж була дерев'яною

Парафіяльні школи, як вважають деякі дослідники [3], продовжували розвивати традиції давньоруських шкіл, які також відкривали при церквах: сюди дітей віддавали у тому ж віці, що і в XI–XII ст. і тут також вчили читати, писати, співати та рахувати.

Якщо говорити про кількість цих шкіл на Чернігівщині, то треба враховувати полкове управління Гетьманщини. На нинішній території Чернігівщини у XVII–XVIII ст. знаходилось 4 полки: Чернігівський, Ніжинський, Стародубський та Прилуцький. Згідно полковими ревізіями, кількість парафіяльних шкіл на території історичної Чернігівщини була такою:

	<i>30-ті рр.</i>	<i>40-ві рр.</i>
Ніжинський полк	194 школи	223 школи
Прилуцький полк	86 шкіл	69 шкіл
Стародубський полк	немає відомостей	234 школи
Чернігівський полк	157 шкіл	144 школи
Всього	437 (без 1 полку)	670 шкіл

У 10 полках (Гадяцькому, Київському, Лубенському, Миргородському, Ніжинському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому, Стародубському, Чернігівському) було у 30-х рр. – 943 школи (без Стародубського та Гадяцького), а у 40-х рр. – 1169 шкіл (без Київського полку). Незважаючи на окремі розрахункові пропуски, кількість шкіл з кожним роком у XVIII ст. зростала. Як свідчить сучасний дослідник Б.Біляшівський, який на основі матеріалів ревізій 30–40-х рр. XVIII ст. досліджував кількість парафіяльних шкіл, у 7 полках (Лубенському, Миргородському, Ніжинському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому, Чернігівському) було 910 шкіл, із них – 291 парафіяльна школа була у містах і містечках, 619 – у селах (відповідно у Ніжинському 54 і 140, Прилуцькому – 22 і 64, Чернігівському – 34 і 123). Це засвідчує, що школами була охоплена велика територія і в освітянському процесі були задіяні не тільки міста та містечка, а й села. Соціально-політичні та військові події впливали на розвиток шкіл. Так, у порівнянні з 30-ми роками XVIII ст. у 40-х роках у Чернігів-

ському полку зменшилось шкіл на 15,29%, а у Ніжинському – навпаки, збільшилось на 14,95%. Але це не змінювало загального напрямку освітянської політики.

Важливу роль у розвитку освіти відігравали полкові міста, у яких було по декілька парафіяльних шкіл. Так, наприклад, у Чернігові їх значиться 9 [4], у Ніжині – 10 (в центральній замковій частині – 7), у Прилуках – 1. Кожний приход мав свою школу. Проте треба пам'ятати, що у той час у містах, де було декілька храмів, парафії були невеликі, тому й учнів у цих школах значилось небагато. При деяких храмах таких шкіл не було зовсім. Якщо у Чернігові налічувалось 16 храмів, то шкіл значилось лише 9, у Ніжині – 17 храмів, шкіл – 10, у Прилуках – 3 храми, шкіл – 1 і т.п. І зростання їх було невеликим, про що свідчить кількість шкіл м. Чернігова. Якщо за ревізією 1739 р. в ньому було 9 шкіл, то ця ж кількість збереглася і в 1750–1751 рр. і лише у 1755 р. їх стало 10 [5].

У містечках і селах школи були при кожному храмі, бо їх було значно менше, ніж у полкових містах. Так, у Варві було 2 храми і 2 школи, у Грабівці – 1 храм і 1 школа, у Заньках – 1 храм і 1 школа, у Любечі – 3 храми і 3 школи і т.п.

Діти-сироти, які проживали у дяків, виконували різні доручення під час богослужіння. Разом з дяком брали участь у колядуванні, виконанні духовних гімнів, віршів тощо. Старший із них називався “піддячим”, тобто помічником дяка, інші – клиросниками, псаломщиками. Із них і набирались справжні дяки. Багатьом із них доводилось залишатись у званні “школьників и молодиків” до досить зрілого віку. Наприклад, у місті Прилуки у 1765 році було 4 парафіяльні школи, де навчалось 18 учнів. За віком вони розподілялися так: 6 чол. мали вік від 12 до 20 років, 4 – від 20 до 30, 8 – від 30 до 39 років. З цих переростків виходили не лише церковні служителі, а й канцеляристи. Інколи вони займались і викладацькою роботою, вчили інших дітей грамоти.

До затвердження у 1786 р. церковних штатів при церквах в Україні були тільки священики та дяки. Останні вибиралися громадою за хороший голос, за знання церковної служби і за вміння вести її “благолепно и благочинно”. До дяка громада пред'являла і педагогічні вимоги. У зв'язку з цим у деяких дослідників склалася думка, що парафіяльні школи у XVIII ст. втратили зв'язок з широкими масами населення, бо готували лише невеличку кількість учнів, які повинні були стати дяками. Насправді ж це не так. Статистика шкіл і учнів у них стверджує інше. Ці школи служили для

здобуття елементарної грамотності більшістю тогочасної молоді [6]. Саме тут отримували перші знання всі учні. Як свідчать документи духовної консисторії Чернігівщини (фонд 3, од. зб. 19260), у школах навчалися, в основному, хлопчики. Це були діти старшин, козаків, ремісників, міщан, духовенства. Основним вчителем у школах були дячки, які були зацікавлені у школярах, бо це давало їм додатковий прибуток. За навчання треба було платити. Всі заняття проходили в помешканнях дяків або ж спеціальних приміщень. Методика навчання була примітивною, хоча у кожного вчителя спостерігались індивідуальні підходи до роботи з учнями. Все це залежало від вчителя, його загальної освітньої підготовки. Документи залишили багато яскравих описів діяльності такого типу вчителів. Серед них було чимало і мало тямущих дяків, які часто прикривали своє незнання та невміння навчити суворістю та жорстокістю.

У XVIII ст. до навчання дітей у школах, крім дяків, залучалися й грамотні міщани. Так, за свідченням наглядча школ 80-х рр. XVIII ст. у ніжинських парафіяльних школах навчалось 121 учень (105 хлопців і 16 дівчат). Вони розподілялися так: "...у соборного дячка (тобто Миколаївського собору – Г, С. С.) – 30 учнів; у пономаря тієї ж церкви – 7, учениць – 5; у Преображенського дячка – 8; у міщанина – 16; у дячихи – 5, учениць – 6; у Богоявленського дячка – 22; у Воздвиженського дячка – 11; у Старовірського майстра – 6, учениць – 5" [7]. Як бачимо, школи існували як при церквах (Миколаївському соборі, Преображенській, Богоявленській та Христовоздвиженській церквах), так і у приватних осіб. У школах навчали дітей читати, писати і співати. Рахування довгий час не вважалося за науку, а тому деякі дяки навчали дітей рахувати лише в процесі практичної діяльності.

Основними підручниками для парафіяльних шкіл були буквар, часослов і Псалтир. Учні повинні були знати всі церковні пісні і обов'язково вісім гласів на "Господи воззвах" і вісім гласів на "Бог Господь и явися нам" і стільки ж гласів на ірмоси. Крім цього, треба було вивчити співання "самогласное", тобто ті ж самі псалми та ірмоси, але вже на особливий голос, й "подобное", тобто співання подвійного тексту на один і той же голос" [8]. Ця програма навчання була важливою для кожного учня, бо вона давала в перспективі можливість зайняти посаду дяка, а то й вислужитись у священники ("видряпаться і на попа").

Більш освіченні дяки використовували під час навчання підручники: граматику Лаврентія Зизанія "Наука ку читаню і разуме-

нію писма словенского", "Граматака словенська" (1596), Мелентія Смотрицького "Граматака словенския" (1618, 1619), Памви Беренди "Лексікон славенороскій..." (1627) та ін. [9].

Характерною ознакою парафіяльних шкіл були тілесні покарання, до яких вдавалися дяки і під час навчання і спеціально по суботах, коли учень карався за лінощі протягом усього тижня навчання.

Потяг українського народу до освіти був великим. І при будь-якій можливості люди намагалися здобути освіту. Наперекір насиллю та соціальним незгодам діти отримували знання рідною мовою, і це дуже важливо. Хоча тексти були написані у підручниках старослов'янською мовою, але пояснення до них дяк давав українською мовою.

Арабський архідиякон Павло Алеппський, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія по Україні у 1654 та 1655 роках, писав: "По всій козацькій землі дивний та гарний факт спостерігали ми: всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жінок та дочок уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по вулицях... А дітей у них більше, ніж трави, і всі діти вміють читати" [10]. Проте до цього свідчення, яке цитується в усіх підручниках та наукових працях, де йде мова про розвиток освіти у XVII ст., треба ставитися обережно, бо немає інших подібних підтверджень. Важко повірити в масовість освічених людей на Лівобережній Україні, яка раніше була окупована поляками, а також пережила війну. І все ж парафіяльні школи відіграли велику роль у розвитку початкової освіти. Ті, хто хотів отримати більшу освіту, йшли навчатися далі до Києва, Москви, Петербурга або в закордонні навчальні заклади. У XVIII ст. деякі дворянські багаті сім'ї уже наймали для своїх дітей вчителів-іноземців. Переважна ж більшість населення отримували освіту звичним шляхом – у парафіяльних школах. У містах у цих школах навчалися діти із сімей козацьких старшин. Так, у Ніжині таку початкову освіту у 1728 р. одержав син місцевого бургомистра Георгій Кониський (1717–1795), відомий український письменник, педагог, церковний і громадсько-культурний діяч, представник раннього просвітництва в Україні, який продовжив навчання у Київській академії, а пізніше (1751–1755) був її ректором, та його двоюрідні брати Матвій і Федір, діти писаря Ніжинської магістратури, в одному зі своїх віршів Г.Коминський писав: "Град Нежин – колыбель, а Киев – мой учитель". Таку ж школу у Ніжині закінчили

Іоан Максимович, майбутній архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, та його брати, а також архієпископ Андрій Зертис-Каменський, співак Максим Колюшкевич та ін. Документи свідчать, що на розвиток парафіяльних шкіл мали деякий вплив гетьмани та козацька старшина, хоч і не було ще розроблено чіткої системи відкриття шкіл і підготовки для них спеціально навчених учителів. Дослідники цих видів навчальних закладів також відзначають, що хоча це були і дуже скромні розсадники освіти, але і в цьому вигляді, у якому вони існували у XVII–XVIII ст., культурно-історична заслуга їх незаперечна.

Мандрівні дяки

Значну роль у розповсюдженні освіти на Лівобережній Україні відіграли мандрівні дяки. Це були колишні школярі, які не могли влаштуватися у себе вдома на посаду дяка і змушені були заробляти собі на хліб та шукати відповідного місця, а також студенти колегій та академій. Останні у порівнянні з першими мали кращі і багатогранніші знання, які вони використовували під час навчання дітей, заробляючи цим кошти на наступний навчальний рік того закладу, у якому вони перебували. Ця категорія мандрівних дяків ніби була посередниками між навчальними закладами, де вони вчилися, і народом. Специфіка роботи мандрівних дяків полягала в тому, що вони з'являлися у селах та містечках, домовлялися з батьками про оплату, навчали хлопчиків та дівчаток читати, писати, рахувати, отримували гроші і йшли далі в інший населений пункт. Так і бродили вони по всьому Лівобережжю, і зокрема, Чернігвщині. Проте треба зауважити, що учнями мандрівних дяків були юнаки та дівчата різного віку.

Крім навчання, мандрівні дяки проводили і культурну роботу. Вони організовували вистави, концерти (співи, гра на музичних інструментах) тощо. Деякі з дяків після таких мандрів не повертались до навчального закладу, осідали у якійсь місцевості чи продовжували мандрувати, передаючи свої знання сільським та міським дітям.

Мандрівні дяки використовували у своїй практичній діяльності не лише шкільні підручники, а й інші книжки, які виходили у той час. Так, відомий український письменник Кирило Транквіліон-Ставровецький у власній пересувній друкарні видав у Чернігові книгу "Перло многоценное", яку адресував студентам-мандрівним дякам, які могли "с той книги святой выбирать верши на свою потребу и творити з них орации rozmaityи часу потреби своем, хоч и на комедиях духовных" [11]. Часто подібні вірші давали можливість мандрівним дякам пояснювати учням окремі явища природи

і суспільного життя. Мандрівні дяки у своїй практичній діяльності не обмежувались лише навчальною релігійною літературою. У XVII–XVIII ст. видавались шкільні збірники, у яких було чимало псалмів навчального характеру, які використовували у той час у школах. А це сприяло тому, що у такій школі під керівництвом мандрівного дяка формувалася в учнів і більш широкий світогляд.

Учні заучували напам'ять і вірші навчального характеру, які проголошувались як вітальні напередодні чи під час свят: різдвяні вірші, пасхальні тощо. Як свідчать вчені, авторами таких віршів могли виступати і самі мандрівні дяки, а також школярі.

Навчання в таких школах носило демократичний характер як у самому процесі проведення занять, так і в підборі дидактичного матеріалу, який використовувався для пояснення правил. Над мандрівними дяками не тяжіла догматичність, перевірка знань учнів священиками. Вчили читати, писати, рахувати, закону Божого, але ніхто не визначав методів навчання. Це дещо розкріпачувало дітей, і вони краще засвоювали матеріал.

У XVIII ст. цариця Катерина II заборонила мандрувати дякам, їх ловили і відправляли на кораблі Чорноморського флоту. У Ніжинському архіві зберігаються матеріали допитів мандрівних дяків [12].

Полкові та сотенні школи

Поряд з парафіяльними школами та навчанням мандрівних дяків існували також полкові, сотенні та гарнізонні школи [13]. У гарнізонних (наказ Петра I 1721 р.) та полкових (наказ Анни Іоанівни 1736 р.) школах навчали дітей офіцерів, солдатів, козаків "грамоте і прочим наукам, хто к чому охоту возимеет, дабы оную (науку) твердо знали". Але ці укази торкалися лише російських військових формувань, які знаходились у фортецях. У середині XVIII ст. гарнізонні школи діяли у Ніжині, Чернігові та інших містах. Ці школи були закритого типу, бо вхід до гарнізону не був вільним.

Дещо інший характер мали козацькі полкові школи. Сприяв їх виникненню і утвердженню Лубенський полковник Іван Кулябка, який у 1758 р. звернувся до гетьмана України К.Розумовського з пропозицією про їх організацію [14].

Яка ж була причина в необхідності відкриття саме таких шкіл? Основною з них було те, що у війську не вистачало освічених людей. Старі кадри відходили і необхідно було провести заміну, а не було ким. "В деяких сотнях, – зауважував І.Кулябка, – не тільки осавулів і хорунжих не можна знайти грамотних, але навіть і на посаду сотенних отаманів не знаходиться таких" [15]. А тому

призначали неосвічених, які не могли виконувати свої обов'язки належним чином.

Гетьман К.Розумовський підтримав полковника і дав розпорядження організувати такі школи, у які записували хлопців від 12 до 15 років. Здібних юнаків до навчання після закінчення школи направляли у сотенні правління, полкову канцелярію, допускали до сотенних справ. А коли приходив досвід, їх ставили отаманами, писарями, осавулами, хорунжими сотень. Це були школи, випускники яких могли змінити стан у військових підрозділах, укріпити їх грамотними військовими, бо тут вчили не лише читати, писати, рахувати, а й знайомити з військовою справою.

Іван Кулябка висловив ще одну цікаву думку: хлопців не здібних до науки і "в летах перерослых" слід було навчати військової і артилерійської служби. І хоча ці заняття для них будуть важкими, зате коли прийде час їм іти на службу, то вони відчують їх користь.

Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей. Такий ордер отримали полковники Ніжинського, Чернігівського, Прилуцького, Стародубського та інших полків. У 1760 р. у Лубенському полку навчалось грамоти 1624 хлопці.

Розвернули роботу по організації полкових шкіл також Ніжинський полковник Петро Розумовський, Чернігівський полковник Петро Милорадович.

Численні документи свідчать, що у всіх полкових містах та сотенних містечках, а також деяких селах були відкриті козацькі школи. Так, у селі Берестовець школа розміщувалась у спеціальному будинку (три класні кімнати, кімната і квартира для вчителів). У сотенному містечку Ічні діяло 4 козацькі школи, а в Носівці – п'ять. У селі Ковчин працювала така школа при Георгіївській церкві, а в містечку Любечі козацька школа була при сотенній канцелярії. У Ніжині козацькі школи працювали при полковій та сотенній канцеляріях. Викладали тут навчальні предмети не один вчитель, як у парафіяльних школах, а декілька.

Спеціальні школи

Крім спільних навчальних закладів для всієї Гетьманщини, у деяких полкових містах були також школи, які мали профільне спрямування. Як вказує дослідник В.Ф.Іванов, у період існування Гетьманської держави були організовані і спеціальні музично-педагогічні заклади, для яких показовими були школи півчих у Запорізькій Січі XVII ст. Такі співацькі школи були відкриті у Глухові в 30-х рр. XVIII ст., при оркестрі Київського магістрату в пер-

шій чверті XVIII ст. Ці школи носили уже цілеспрямований освітньо-професійний характер.

Глухівська співацька школа була заснована з ініціативи гетьмана України Д.Апостола 1730 р. 14 вересня 1738 р. був виданий царський указ про функціонування в Глухові "Школи співу та інструментальної музики". В ньому зазначалося, що до цієї школи повинні були набирати учнів з усієї Малої Росії і церковників, а також із козацьких і міщанських дітей до 20 хлопців, які мають найкращі голоси, а регенту навчати їх київського та партесного співу, а також гри на скрипці, на гусях і бандурі за допомогою нот. "И с тех по все годы лутчих присылать ко двору ее императорско-го величества человек по десяти, а на те места паки вновь набирать, и пока те учителя тамо в школе обучать будут, давать им надлежащее жалование, а ученикам определить на пропитание и платье и обувь сколько потребно по разсуждению его майора Шипова из малороссийских доходов" [16]. На утримання школи держава виділяла кошти. Так, у 1736 р. витрачено 50 руб., 1737 р. – 100 руб., 1738 р. – 250 руб. З цих грошей по 3 коп. на день виділялось учням. шили одяг і взуття, а також платили регенту [17]. Тут готували професіоналів-музикантів та співаків, яких використовували для Гетьманського хору та театру, а також Придворної співацької капели у Петербурзі, яка в основному формувалася зі співаків українців.

У школі вчили не тільки співу, а й гри на скрипці, цимбалах, бандурі. Навчалось 20–30 хлопців. Так, у 1738 р. у школу набрали 33 чол., в тому числі 29 для навчання співу, а 4 – гри на музичних інструментах. Тут навчалися 1–2 роки. Учні брали участь у шкільному чотириголосному хорі, а також хорі Миколаївської церкви. Крім того, вони відвідували оперні, балетні та драматичні вистави, симфонічні концерти, що відбувалися у гетьманському палаці. Серед викладачів – відомий регент Ф.Ф.Яворський, Н.В.Шолупіні, О.П.Брежінський, К.Ф.Коченовський та ін. Випускниками були співаки А.Васильєв, Г.Данилов, Ю.Кричевський, П.Русанович та ін.

Глухівська співацька школа відіграла значну роль у становленні професійної освіти в Україні. У 80–90 рр. XVIII ст. центр набору малолітніх півчих було перенесено з Глухова до Новгород-Сіверського і доручено піклуватися ним надворному раднику А.А.Рачинському.

У XVII–XVIII ст. професійну підготовку молодь здійснювала і в ремісничих цехах. Тут майстри передавали свої професійні нави-

чки учням. Це були не лише їх діти, які сприяли формуванню ремісничих династій, а й сторонні особи. Так, поступово в цехах ковалів, теслярів, гончарів, різьбярів, золотарів тощо складалася система учнівства, яка у XVIII ст. набирала певних організаційних форм. Нехай це ще не було широким масовим явищем, але це вже були зачатки професійного навчання.

У XVII–XVIII ст. найбільшим цеховим містом був Ніжин. Високою майстерністю відзначались вироби багатьох цехів. У 70–80-х рр. XVIII ст. тут було 8 цехів, у яких працювало 657 майстрів. Найбільшими цехами були чоботарів та чинбарників – 164 майстра, кушнірів – 87, кравців – 82, гончарів – 35, столярів – 14, малярів та художників – 11, музикантів – 13. У кожному з цехів були підмайстри, які отримали відповідну освіту, та учні. Їх у цей час у цехах Ніжина було 380. Таким чином, ці професійні навчання створювали основи для формування нового виду навчальних закладів, які утвердяться трохи пізніше як ремісничі училища.

Національні школи

У кінці XVII ст. в Ніжині виникає поза межами українських та російських ще одна національна школа. Це була школа для дітей жителів грецької колонії. Грецькі купці, ремісники, поселившись у Ніжині, відкрили в церкві архангелів Михайла і Гаврила свою національну школу, яка була для них центром духовності грецького народу, бо тут воєдино переплітались мова, віра і традиції, визначались перспективи їх життєдіяльності. Біля початків стояв священик Христофор Димитрієв. Трохи пізніше було для неї збудоване спеціальне приміщення.

В школі грецького братства вивчали грецьку і російську мови, арифметику, малювання, закон Божий. Тут вчилися два роки. Уже перераховані предмети засвідчують, що грецька школа відрізнялась від парафіяльних шкіл, які існували тоді в Ніжині. Тут програма була значно ширша та й мета ставилась інша. Греків цікавили не дяківські посади, а майбутнє своєї молоді, яка отримувала б добру освіту і продовжила б справу батьків, далі розвивала торгівлю та ділові стосунки між партнерами. Тому знання арифметики, яким не приділялась достатня увага у парафіяльним школах, були на одному з перших місць. Крім рідної мови та письма, зверталась увага і на вивчення російської мови, без якої неможливо було спілкуватися. Як вказує дослідник грецької колонії в Ніжині академік К.Харлампович, серед вчителів цієї школи були не лише священики, а й ті греки, які тимчасово приїздили до

міста. Серед них брати Софроній та Іоанникій Лихуди, які прославились пізніше як викладачі Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, архімандрит Діонісій, доктор медицини Іван Комнін, професор Афанасій Скида, який служив вчителем грецької та латинської мови в Олександрівській Слов'яно-греко-латинській семінарії у С.-Петербурзі, тощо. Це додавало ніжинській грецькій школі авторитету. Цю школу К.Харлампович називає невід'ємною частиною релігійно-культурного життя греків, символом і засобом їхнього національного усвідомлення.

Крім дітей з грецької колонії, тут могли навчатися і діти ніжинських дворян та заможних козаків. Так, наприклад, у ній вчився М.М.Бантиш-Каменський, син дворянина, який став пізніше відомим українським істориком та археологом. Його праці містять багато цінних відомостей з історії Росії та України XV–XVII ст. Ним було використано чимало архівних джерел, в тому числі і ніжинських.

На відміну від інших навчальних закладів, грецька школа мала свою бібліотеку. Фундатором її був засновник грецького братства, священник Христофор Дмитрієв, який передав бібліотеці свої книги. Бібліотека була поповнена книгами з інших зібрань. Зберігалися ці книги в грецькій Михайлівській церкві, а пізніше були описані професором Київської духовної академії О.О.Дмитрієвським і частково передані в музей Київської духовної академії. Всього до музею надійшло 40 різних книг і рукописів. Про ці книги знаходимо окремі згадки у працях О.Шафонського, В.І.Григоровича, Н.К.Сторожевського, Філарета (Гумилевського) та інших дослідників.

Частина цих книг пізніше увійшла до фондів бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, з якої у 1934 р. було вилучено і відправлено до Києва до наукової бібліотеки Євангеліє грецькою мовою на пергаменті XI–XII століття, з власноручними примітками візантійського імператора Феодосія, уривки грецького Євангелія XIII–XIV ст., прекрасно оформлене золотом і кольоровими мініатюрами "молдовлахійське" Євангеліє XVI ст., рукописний "Октоїх" на крюкових нотах 1671 р., який належав Константинопольському патріарху Діонісію. На ньому знаходимо дарчий напис, який зробив патріарх "митрополиту руському" Стефану Яворському.

До речі, Діонісій, який був родом із грецького міста Яніни, близько 1669 р. вчителював у школі грецького братства і після призначення на посаду архімандрита Микільського Македон-

ського монастиря залишив ніжинській грецькій громаді понад 78 книжок та рукописів філософсько-богословського та світського змісту. Серед них були теологічні твори Феофіла Коридалева, поеми та гімни Гомера та ін. На полях багатьох книжок та рукописів Діонісія були помітки. Саме вони дали можливість вченим відтворити факти біографії цього визначного діяча пізнього еллінізму.

У грецькій бібліотеці знаходився також примірник Євангелія, подарованого гетьманом Іваном Мазепою, яке було видане ним арабською мовою в сирійському місті Алеппо з родовим гербом гетьмана. Серед книг був також нотний Стіхірар 1764 р., який подарований греком Олександром Костянтиновичем Іоніті. Тут були і два грецьких пергаментних Євангелія X та XI–XII ст., а також два пергаментних молдовлахійських Євангелія XVI ст.

Деякі книги пережили лихоліття воєн і бібліотечну агресію 20–30-х років XX ст. і нині знаходяться в фонді наукової бібліотеки Ніжинського університету імені Миколи Гоголя. Із 250 книг з філософії, релігії, історії, філології нині тут зберігається 157. Серед них "Твори" Платона, які були видані у Венеції в 1517 р., "Логіка" Аристотеля 1572 р. видання та інші. Цій проблемі присвячена окрема наша розвідка [18].

Греки дбайливо зберігали у спеціальному футлярі книгу "Прохірон, або Шостикнижжя", яка була складена в XIV столітті Костянтином Арменопулом і служила для ніжинських греків зводом законів, за яким вони організовували своє життя.

Крім книжкового зібрання, яке існувало при Михайлівській церкві, значна кількість книжок була також у приватних осіб. Дослідник історії Ніжинського грецького братства академік К.Харлампович вказує, що про наявність книжок у греків свідчать окремі документи XVIII ст. Частина цих книжок була пожертвована бібліотеці братства.

У Ніжині проживали грецькі церковні діячі, які мали книжкові зібрання. Значну їх частину передав до бібліотеки митрополит Філіпсійський та Драма Софроній, який жив у Ніжині в XVII ст. Серед них був збірник рукописів XVI–XVII ст., а також рукописний чин літургії Іоана Злотоуста.

27 різних грецьких книг та одна книга "Феотокія гречеськая", а також 3 книги "Ярмолойнія" залишилось після смерті ієромонаха Макарія, який працював дяком і регентом хору в грецькій церкві. 120 книжок надійшло від протоєрея Панагіота, який проживав у Ніжині близько 1780 р. і помер у 1812 р.

Священики грецьких храмів також зробили свій внесок до книжкового фонду бібліотеки. Так, від отця Костянтина надійшов Новий Завіт Базельського видання 1655 р., а від о.Миколая – лишнева Мінея 1730 р.

Як засвічує професор О.Дмитрієвський, рукописи і книги, що належали грецькій Михайлівській церковній бібліотеці, відзначалися давністю свого походження, важливістю у науковому і рідкісності в бібліографічному відношеннях. Крім цього, вони мали і досить показовий зовнішній вигляд.

Діти ніжинських греків продовжували навчання комерційній справі у Києві, Чернігові, Москві та Молдавії, а військовій – у Санкт-Петербурзі. Діти з окремих сімей продовжували навчання у Греції. Так, ніжинський грек Ян Вензеров відправив своїх дітей, сина Олександра і доньку Анастасію, до міста Яско, “отдаче их тамо во обочуние” [19].

Водночас ніжинські греки думали і про відкриття нового навчального закладу у місті. Так, брати Артино, один з яких мав гарбарню, у 1754 р. розробили проект семінарії, яку хотіли заснувати на власні кошти. Вони планували запрошувати з Греції вчителів для навчання греко-еллінської мови “бідних хлопців благочестивої віри”. Справа розглядалася в Синоді, який звернувся за думкою до митрополита київського Тимофія. На жаль, не маємо остаточних відомостей про наслідки цього клопотання.

У Гетьманській державі освіта не обмежувалась лише парафіяльними та козацькими школами. Сам час вимагав підняти її до рівня середньої та вищої освіти. Такі навчальні заклади відкривались у Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Переяславі. І в цьому велика заслуга релігійних діячів – митрополита Петра Могили, архієпископів Лазаря Барановича, Івана Максимовича та інших.

На початку XVIII ст. у митрополита Стефана Яворського, який збудував і відкрив у Ніжині Благовіщенський монастир, виник задум заснувати у місті “Колегію вчених монахів”, які б вчилися ораторському та проповідницькому мистецтву. Він хотів перетворити монастир на осередок освіти. З цією метою митрополит надсилав кошти для подальшого його благоустрою. Але під час перевірки виявилось, що в “монастирській казні” із присланих митрополитом 11055 крб. залишилось лише 4860 крб. Вся інша сума грошей “пошла в расточение и расхищение” “на своя бездельнія нужди, помпи, излишества, пирования, п'янства, карети, цуги, лись, блавати и прочіс суетства” першого архімандрита Благовіщенського

монастиря Людеста Ільницького. Довідавшись про це, Стефан Яворський змістив його з посади і тимчасово призначив монаха Симона Шостаковського. Як свідчать листи останнього, архімандрит довгий час не виконував вимог Стефана Яворського і лише навесні 1720 р. залишив монастир [20].

Спадкоємцем Ільницького був обраний ігумен Глухівського монастиря Єпіфаній Тихорський, який у травні 1720 р. відвідав у С.-Петербурзі Стефана Яворського і отримав не лише благословення, а й відповідні розпорядження відносно перетворення Благовіщенського монастиря на релігійний та культурний, в тому числі і освітній центр.

З цією метою Стефан Яворський у 1721 р. подарував власне книжкове зібрання Благовіщенському монастирю, щоб "в монастыре была своя библиотека для ученых иеромонахов" [21]. Це була одна з найбільших приватних бібліотек у тогочасній Російській імперії.

С. Яворський збирав її все життя, значно поповнивши бібліотеку за рахунок зібрання Палладія Роговського, привезеного з Риму [22].

Любов до книжок яскраво проявилась у відомій прощальній "Елегії" С.Яворського, зверненій до бібліотеки, в якій говориться, що книги прикрашали його життя, були його раєм, коханням, світлом, красою, багатством [23]. В іншому творі він називає бібліотеку "сокровищем своїм дражайшим".

С. Яворського хвилювала подальша доля його бібліотеки, і це видно із його тестаменту 1721 року. Переводячи книги в заснований ним монастир, Яворський вимагав, щоб для них були створені належні умови зберігання. За всім цим мав стежити спеціально визначений бібліотекар-чернець. На думку Яворського, ним міг бути Григорій Рогачевський або його небіж Сильвестр Шумський, один із синів Павла Яворського – першого архімандрита Благовіщенського монастиря.

Детальний опис книг бібліотеки С.Яворського опублікував у 1914 р. відомий літературознавець С.І.Маслов. За його даними, зібрання налічувало 609 книг. Звичайно, що переважна їх більшість була релігійного змісту. В основному це були друковані книги, рукописних нараховувалось лише 28. Більшість книг латинською мовою (близько 75%), решта – російською, слов'янською, польською, французькою. Серед книжок релігійного характеру багато богословської та проповідницької літератури. Серед них

твори "отців" церкви, західноєвропейських, українських та російських церковних діячів. Найбільш відомі з них: "Алфавит, рифмами сложенный" Іоанна Максимовича, "Обед душевный" та "Вечеря душевная" Симеона Полоцького, "Меч духовный" Лазаря Барановича, твори Димитрія Ростовського, патріарха Йоакима. Були тут і твори самого Стефана Яворського, зокрема "Камінь віри".

У бібліотеці присутні у великій кількості і книги світського характеру. Серед них найбільш широко представлена історична література: твори Йосипа Флавія, І.Зонара, Плутарха, Павзанія, Баронія, хроніки, історичні книги, надруковані російською мовою: "Синописис...", "История... о разорении... Иерусалима", "Введение в историю европейскую" Пуффендорфа та ін. З філософської літератури – твори Арістотеля, Сенеки, Юста Ліпсія, Макиавеллі, лекції з філософії, які слухав С.Яворський у Польщі. З природничої літератури, з географії ("География, или Краткое земного круга описание..."), медицини ("Сокращение медицинское", "Аптечка домовая"), твори Плінія; з художньої літератури – "Одісея" Гомера, трагедії Софокла, збірки байок та анекдотів, "Апофегмата" Еразма Роттердамського. Були деякі книжки, пов'язані з поточним політичним життям і світським законодавством [24]. Така багата і різноманітна бібліотека могла б послужити доброю основою для навчання і загального культурного та освітнього розвитку монахів. На жаль, керівництво монастиря не дооцінило і не зрозуміло справжньої цінності задуму Стефана Яворського. І шкода, що відомий церковний і культурний діяч Єпіфаній Тихорський через монастирські інтриги змушений був залишити Ніжин і переїхати до Белгорода, де він відкрив училище, яке потім перевели у Харків і перетворили на колегіум. Цілком ймовірно, що "школа освічених монахів" при Благовіщенському монастирі могла б перерости в середній навчальний заклад, оскільки і Стефан Яворський, і Єпіфаній Тихорський мали такі наміри.

Краще стояла справа в Новгороді-Сіверському та Чернігові. Видатний український церковний, громадський і культурний діяч письменник Лазар Баранович, який працював до переїзду у 1656 р. у Чернігів професором та ректором Києво-Могилянської колегії, відкрив у Новгороді-Сіверському у Спасо-Преображенському монастирі в 70-х роках XVII ст. слов'яно-латинську школу. Поштовхом для цього була велика пожежа, яка сталася у 1658 р. у Києво-Могилянській колегії, коли знищені були майже всі будівлі. та 1665 р., коли був зруйнований братський монастир. Треба було

не припиняти навчальний процес, і Лазар Баранович "потщася воздвигнути обучение", на що вказується у передмові до книги "Зерцало от писанія Божественного" (1705), відкрив у своїй Новгород-Сіверській резиденції слов'яно-латинську школу. На території монастиря було збудоване приміщення бурси, яке збереглося до нашого часу, де проходили заняття і де проживали учні школи.

У 1689 р. Лазар Баранович перевів із Новгорода-Сіверського слов'яно-латинську школу до Чернігова, мріючи перетворити її на колегію на зразок Києво-Могилянської. Архієпископ приділяв велику увагу цьому навчальному закладові. У 1700 р. на базі слов'яно-латинської школи був створений архієпископом Іоаном Максимовичем [25], послідовником Лазаря Барановича, Чернігівський колегіум. Навчання тут проходило спочатку 6, а пізніше 8 років. Тут викладали загальноосвітні предмети: граматику, історію, географію, математику, латинську і грецьку мови, філософію.

До кінця 20-х років XVIII ст. облік учнів не вівся. Прийом відбувався на демократичних основах. Вступали всі бажані, що визнавали східну християнську віру. Переважно це були молоді люди світського походження.

Як свідчить донесення у Священній Синод архієпископа чернігівського Іларіона Роголевського, у 1736 році тут навчалося 253 студенти, із них 73 чол. духовного звання, 76 чол. козаків, 30 – міщан і купців та 69 чол. посполитих. Кількість учнів тут доходила до 300 чол. Це були діти козацької старшини, духівництва, заможних міщан та козаків з усіх кінців України. Як свідчать документи, серед тих, хто тут навчався, було 15–20% вихідців з Правобережної України. Вони значаться як "виходці з Полци". Їх було у 1738 р. – 24, 1739 р. – 22, 1740 р. – 40, 1741 р. – 22, 1743 р. – 29 чоловік (без урахування духовних осіб) [26].

Проживали студенти на приватних квартирах за власні кошти ("на кошту отеческом") або ж "на инспекториах", тобто на кошти, зароблені під час репетиторства. Це були бідні, але здібні студенти старших класів – поетики і риторики. Окрема група проживала "на хлебе монастырском" "в бурсацьких домах". У 1736 р. "на кошту отеческом" було 116 учнів, "на инспекториах" – 33 (з них 29 із класу риторики і 4 із класу поетики), "на хлебе епархиальном" – 104. Бурса згідно з розпорядженням архієпископа Іродіона Журавковського (1722–1733) утримувалась на внески монастирів і храмів епархії. Церкви щорічно здавали для бурси по 54 руб. 27 коп.,

монастирі виділяли по 24 руб., а також продуктами: 24 четвертини житньої муки, 1 четвертину пшеничної, 6 четвертин гречаної, 7 четвертин крупів, 100 кварт олії і 9 пудів сала. Але ці норми змінювались.

Серед помітних викладачів Чернігівського колегіуму, крім Іоанна Максимовича були Антоній Стаховський, Іларіон Лежайський, Герман Кононович та ін. У 1736 та 1737 рр. профектом колегіуму і вчителем риторики був ієромонах Іоасаф Липяцький, поетики – монах Софроній Земенський, вчителем синтаксису і граматики – ієромонах Пафнутій Захаржевський, аналогії (фар) та інфім – ієродіакон Варнава Корогодський.

Викладачі поетики, риторики, філософії готували курс лекцій, які писались латинською мовою і диктувались студентам. Значна їх кількість знаходилась у фундаментальній бібліотеці Чернігівської семінарії.

На жаль, у 1776 р. Чернігівський колегіум реорганізували у духовну семінарію, яка складалася з 4-х загальноосвітніх та 2-х спеціальних богословських класів-відділень. З часом цей навчальний заклад втратив свою славу. О.Шафонський у своїй праці "Черниговского наместничества топографическое описание..." (1786) відмічав: "Відносно до справжніх наук, які на розум і душу впливають, як богословіє, арифметика, історія, географія, математика, фізика, природне право, практична філософія і етика і до інших наук, які філософському факультету належать, то про них не тільки учні, а й самі вчителі понять не мають" [27].

Чернігівська семінарія успадкувала від колегіуму бібліотеку, у якій у 1786 р. налічувалось до тисячі книжок, які надійшли від різних осіб, зокрема, єпископа Кирила Ляшевецького. У 1785 р. була утворена Новгород-Сіверсько-Глухівська єпархія. У зв'язку з цим була відкрита Новгород-Сіверська семінарія, в яку перевели частину учнів та викладачів з Переяславської духовної семінарії та Київської академії. У 1790 р. тут діяли класи граматики, піітики, риторики, філософії, богослов'я, в яких навчалось 470 учнів. Семінарія припинила свою діяльність у 1797 р.

У 1738 р. переяславський єпископ Арсеній Берло з дозволу імператриці Ганни Іоанівни відкрив славяно-латинську школу, яка стала семінарією. В цій школі, як і в Чернігівській, навчалися діти есаулів, сотників, старост, полковників, козаків, міщан тощо не тільки з Переяславського регіону, а й Чернігівського, особливо південної її частини (Ніжина, Сум. Конотопа. Гадяча, Глухова то-

що). Тут були хороші викладацькі кадри: О.Малиновський, П.Гошкевич, П.Покорський, Я.Мемлевич, І.Козловський, І.Левонда, А.Козачковський. У 1753 р. викладачем поетики працював Г.С.Сковорода.

Значну роль у підвищенні освітнього рівня відіграла і Києво-Могилянська колегія, яка була заснована митрополитом Петром Могилою у 1632 р. (з 1701 р. – Київська академія). Саме тут ішла підготовка кадрів для України та інших держав. У кращі часи тут навчалось близько тисячі студентів, у найгірші – 100. Майже всі визначні діячі культури України пройшли через цей навчальний заклад. Незважаючи на недоліки у самій системі навчання, Києво-Могилянська колегія-академія була тим духовним центром, без якого не могла б існувати Україна. Про це написано багато ґрунтовних праць [28]. Серед її випускників були діти Чернігівщини з родин Лизогубів, Забіл, Марковичів, Танських, Галаганів, Раковичів, Максимовичів, Туманських, Тарновських, Катериничів, Чернишів, Себастьяновичів та ін. У стінах Києво-Могилянської колегії-академії вчилися майбутні видатні вчені і державні, культурні та церковні діячі: Іван і Микола Бантиш-Каменські, Лазар Баранович, Олександр Безбородько, Іоан Максимович, Феофан Прокопович, Арсеній Мацеєвич, Дмитро Троцьанський, Стефан Яворський та ін. Але, крім відомих імен, тут навчалися також і менш відомі представники козацтва, духовенства, які після його завершення розходились по всій Україні, займаючи посади священників і дяконів, учителів у різних єпархіях для розповсюдження знань, ієромонахів і ієродіаконів у військових корпусах, капеланів у іноземних міністерствах, перекладачів різних мов. Деякі продовжували навчання у медико-хірургічних закладах та інших іноземних вищих школах.

Представники старшого покоління козацької старшини, навчені життям, добре розуміли роль освіти і намагалися дати її своїм дітям. І це можна підтвердити різними документами. Навіть у деяких заповітах згадується саме цей факт. Так, бунчуковий товариш Степан Бутович у своєму заповіті стверджує: "Приказую сину моему Петру, даби він ні в німецьке, ні в французьке навчання себе не віддавав, поки не вислухає риторики двох років" [29]. А генеральний суддя Олексій Турянський у своєму тестаменті просить потурбуватися про молодшого сина Дем'яна, "якій еще в школах латинских учится" [30]. Ніжинський полковник Іван Обидовський відправив свого сина Івана вчитися в ієзуїтський універ-

ситет до Вроцлави, де він знаходився з 1722 по 1724 рік. Тут же навчався і син Гадяцького протопопа Василь Стефанович. Вони обидва отримали диплом магістра "вольних наук і філософії" і працювали потім учителями риторики і філософії в "домашній гімназії" Феофана Прокоповича, який взяв їх під свою опіку [31].

Залучення цих освічених представників із України для роботи у російському навчальному закладі було типовим для того часу. Петро I для підняття культури й освіти в Росії залучив багато людей з України, серед них і Феофана Прокоповича, Стефана Яворського та інших. Академік К.Харлампович підкреслював: "Питання про культурний вплив малоросів на великоруське суспільство у XVII–XVIII ст. не підлягає сумніву" [32].

Відомий історик О.Я.Єфименко у своїй книзі "Історія українського народу" (1906) стверджувала, що козацька старшина турбувалась про освіту лише тому, що це їй забезпечувало можливість відділитись від низів і вести "шляхетське життя". Саме цим, вважала дослідниця, і пояснюється турбота гетьманів І.Мазепи, Д.Апостола та інших про отримання дітьми старшин освіти за кордоном, відкриття "латинських шкіл" в Україні тощо [33].

І все ж, як нам здається, це не було основним, хоча і воно відіграло певну роль в освітній політиці. Основне було в розумінні того, що час військової боротьби відходив і необхідно було не тільки шаблею відстоювати незалежність, а й розумом, освіченістю. Ось тоді вони і повернулись боком до освіти. І в цьому напрямку багато зробив гетьман Іван Мазепа, який сам був високоосвіченою людиною. Його підтримка навчальних закладів переконує нас у цьому.

Недостатня кількість навчальних закладів у містах наштовхнула деяких освічених людей на думку відкривати приватні школи. Так, у 1762 р. у Ніжині був відкритий пансіон, у якому навчалися діти дворян, духовенства, козацької знаті.

У 1789 р. було відкрито у Новгороді-Сіверському Головне народне училище.

Потреба у вищих навчальних закладах змусила останнього гетьмана України графа К.Г.Розумовського поставити питання про відкриття університету у Батурині. У 1760 р. його секретар Г.Теплов розробив проект, який розпочинався словами: "В склонности народа малороссийского к учению и наукам ни малого сомнения нет, потому что в Малой России от давнего времени заведенные школы, .. не только по сие время не ослабевают, но

еще по временам число учеников больше оказывается, и желающие понять свыше того, что в школах малороссийских преподается, добровольно, полага надежду на щедрость подателей, выходят в польские школы, немецкие университеты, а иногда и до Рима прохаживали". У Проекті підкреслювалось, що у Малоросії багато шкіл і у порівнянні з С.-Петербурзьким і Московським університетами не буде нестачі в абітурієнтах. "По состоянню епархіальних малороссийских школ. – йдеться у Проекті, – батуринський університет в числе студентів никакого недостатка иметь не может и перед с.-петербургским и московским университетами великой в том авантаж предвидится" [34].

У зв'язку з тим, що, на думку автора проекту, у Київській, Чернігівській та Переяславській школах "составляют знание в высших науках весьма малое..." пропонувалось ввести в університеті викладання таких предметів: "Гуманиора вся, т.е., чистота Латинского языка, Древности, Философия новая, Юриспруденция, История, География, также высокие науки, физика, теоретическая и экспериментальная, все части математики, Геодезия, Астрономия, Анатомия, Химия и Ботаника". І тут зазначалась, що відкриття університету в жодному разі не означає закриття вищеназваних шкіл. Навпаки, ці школи мають залишатися у попередньому стані, "принеся оному же университету вспоможение непосредственное".

Таким чином, новий університет за своїм енциклопедичним та природничо-географічним і спрямуванням мав відповідати просвітницькому духові XVIII ст. і бути повною протилежністю до богословсько-схоластичного напрямку Київської академії та Чернігівської і Переяславської семінарії [35].

На жаль, у зв'язку зі смертю імператриці Єлизавети і цей проект залишився не реалізованим. Проте задум щодо відкриття університету не полишав представників української козацької старшини. У 1764 р. ними було подано Катерині II "Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом – о возстановлении разных старинных прав Малороссии", в якому також висловлено прохання "за прикладом іноземних держав, у яких знаходяться університети і гімназії і з такими ж привілеями, завести і у Малій Росії два університети і декілька гімназій, перший університет, який складається із чотирьох факультетів, може бути у Києві, на тому ж місці, де нині Києво-Братський училищний монастир, із якого монахів повинні вивести, і на тому місці збуду-

вати будинки для викладачів і учнів... а другий у Батурині, який складається із трьох факультетів, крім богословського, а гімназії у тих містах, які ми на той час підберемо" [36]. Думка про відкриття університетів звучала і у деяких наказах шляхетства в законодавчу комісію 1767 р., зокрема київського, переяславського, чернігівського тощо [37].

"Любов до освіти, – засвідчує історик Микола Аркас, – у цю добу чим далі, то все більше почала ширитись, і хто може сказати, якого б розвитку вона дійшла, якби життя України йшло своїм природним шляхом і якби вищі верстви людної Української не одчагнулися були од свого народу, не поласились на те московське дворянство та осталися на віки вірними синами свого краю і народу. На жаль, ганяючись за особистою вигодою заради власної користі, вони на довгий час спинили той розвиток, але тільки спинили, а не вбили" [38].

Освіту кінця Гетьманщини новий правитель Малоросії граф П. Рум'яцев-Задунайський характеризує як таку, що потребує особливої уваги. У своїй доповідній записці Катерині II від 18 травня 1765 р. він вказував на необхідність підвищення рівня освіти серед нижчих верств населення. "К обучению юности, – говорить Рум'янецв, – во всех городах завестъ надлежит школы для обучения читать, писать, петь и арифметике, а где можно, и по большиим селам и деревням определить учителям известное жалованье из гражданских доходов умеренное, или дав им некоторые чины духовные при церквах с доходами, а впрочем предписать, что они в месяц и потому целый год с учеников имущих получать должны, а бедность без всякой заплаты. Содержаться же сии бедные могут из штрафных денег положенных на каковых либо невеж и пьяниц, взятых в неважных преступлениях, а в шумах и драках под караул. Сельские же школы должны быть содержаны владельцами и прихожанами, а обучаемы диаконами или дьячками за известныя, сверх обыкновенного их доходы. определенные награждения" [39]. Як бачимо, тут вже наявна система організації навчання, зокрема підготовки вчителів та забезпечення їх існування.

Катерина II передала вирішення цього питання до духовної комісії. Водночас у своєму листі від 22 вересня 1763 р., коли імператриця вперше ознайомилась із загальним проектом перебудови Малоросії, який запропонував гр. Рум'янецв, вона писала: "В

предприятти вашей для обучения тамошнего юношества, желаю вам доброго успеха" [40].

Наприкінці XVIII ст. в оточенні імператриці Катерини II виникла ідея стосовно організації університету у Чернігові. На той час у Російській імперії функціонував лише один університет – Московський. Чернігівський університет планувалося розмістити у будівлях Троїцько-Іллінського монастиря. Проте цій ідеї не судилося втілитися в життя. "Намір відкрити в Чернігові університет... по особливій дії Промислу Божого не відбувся. Головний винуватець цих намірів славетний князь Тавриди Потьомкін раптово помер у дорозі на шляху до міста Ясси. З його смертю померла й ідея про відкриття університету, якою він тішився" [41].

Отже, у період існування Гетьманщини, особливо у середині XVIII ст. наполегливо і всебічно обговорювалося питання про відкриття вищих навчальних закладів в Україні, вирішення якого вимагало саме життя. Проте царський уряд Катерини II не поспішав з його реалізацією, тим більш, що незадовго була ліквідована і сама Гетьманська держава.

Слід зазначити, що починаючи з 20-х років XVIII ст. в школах України здійснюється русифікація. Петро I своїм указом заборонив друкування книжок українською мовою. Цією ж мовою не могли користуватися і монахи під час створення літописів. Офіційні документи чітко визначали норми поведінки у монастирях: "Монахи в кельях никаковых писем писать власти не имеют, чернил и бумаги в кельях имети власти не будут, но в трапезе определенное место для писания будет, – и то с позволения начального" [42].

О. Шафонський, подаючи відомості про парафіяльні школи при церквах, зазначає: "При ней русская школа". Наприклад, у Чернігові із 6 шкіл всі були з російською мовою викладання. Процес русифікації з кожним роком поглиблювався. Всі підручники та навчальні посібники видавалися виключно російською мовою. Ще пройде багато часу, коли школи в Україні знову повернуться до нормального стану і в них буде звучати українська мова.

Розвиток освіти на Черніпвщині, широка сітка різних шкіл засвідчують, що в період існування Гетьманської держави іде інтенсивний пошук нових освітніх закладів, розширення сфери освіти не тільки для міських, але і сільських жителів. Грамотність населення була характерною ознакою України у другій пол. XVII – на початку XVIII ст. І це підняло український народ на більш високий

щабель навіть у порівнянні з Росією, яка використовувала у цей час кращих представників України для підняття своєї культури і формування своєї інтелігенції. На жаль, в силу історичних умов Україна поступово втратила в освітній сфері свою першість, а зі втратою державності і посиленням кріпацького поневолення простий народ позбувся того, що було уже напрацьоване в період існування Гетьманської держави.

Література та посилання

1. Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського, фонд 1, № 59162, арк. 1–1 зв. Далі: ІР НБУ.
2. Центральний державний історичний архів у Києві, фонд 127, спр. 6192, арк. 27. Далі: ЦДІАК.
3. Лавровський Н. О древнерусских училищах. – Харьков, 1854. – 185 с.
4. Парафіяльні школи у Чернігові були при церквах Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста, Чудотворця Миколи, Богоявлення Господнього, Стрітіння Господнього тощо.
5. Біляшівський Б. Чисельність парафіяльних шкіл Гетьманщини у XVIII ст. За матеріалами полкових ревізій // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 249
6. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства. – К., 1861. – №39. – С. 137; Коропов М. Южно-русский дьяк и приходская школа в XVII и в первой половине XVIII ст. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – Полтава, 1902. – №26. – С 1145–1146.
7. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией // Изв. Истор.-филолог. ин-та кн. Безбородко. – Т. XXIX. – Нежин, 1914. – С. 128.
8. Данилевский О. Харьковские народные школы. 1732–1863 // Украинская старина – 1864. – С. 297.
9. Крыжановский Е.М. Вказ. джерело. – С. 562.
10. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидьяконом Павлом Алеппским.
11. Транквилион-Ставровецкий К. Перло многоценное. – 1699. – Ч. 1. – С. 1.

12. Відділ Чернігівського обласного архіву у Ніжині, фонд 679, оп. 14, од. зб. 22.
13. ІР НБУ, фонд 2, №3419.
14. ЦДІАК, фонд 51, оп. 3, од. зб. 18371–19377. Матеріали полкових ревізій.
15. Там само.
16. Ефименко П. Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору // Киевская старина. – 1883. – Т. 6. – С. 171.
17. Там само. – С. 170.
18. Самойленко С.Г. Книжкові зібрання у Ніжині в XVII–XVIII ст. // Київська старовина. – 2002. – №2. – С. 65–69.
19. ІР НБУ, фонд 10, №6790, арк. 9.
20. ІР НБУ, фонд 23, №323. Список архімандрита Ніжинського Благовіщенського монастиря.
21. Хойнацкий А.Ф. Очерк истории нежинского Благовещенского монастиря. – Нежин, 1906. – С. 53.
22. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1914. – Кн. 24. – Вып. 2. – Отд. 2. – С. 113–119; Окреме вид. – К., 1914. – 66 с.
23. Детально про це: Самойленко С.Г. Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України і меценат // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1998. – Вип. 11. – С. 38–51.
24. Самойленко С.Г. Книжкові зібрання у Ніжині в XVII–XVIII ст. // Вказ. джерело. – С. 36–39.
25. Святитель Божий Иоанн Максимович – митрополит Тобольский и всея Сибири. – Чернигов, 1916. – 96 с.
26. Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Ч.: Сіверян. літопис, 2000. – 120 с.
27. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – К., 1851. – С. 282.
28. Голубев С. Очерки из истории Киевской духовной академии за XVIII столетие // Киевская старина. – 1889. – Кн. 4. – С. 1–26; Києво-Могилянська Академія у документах і рідкісних виданнях Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України: Видання XVIII – першої чверті ХХ ст. – Вип. 1. – К., 1995. – 186 с.
29. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Чернигов. губ. статистич. комитета. – Кн. 2. – Вып. 1–2. – Чернигов, 1868. – С. 118.

30. ІР НБУ, фонд І, №57532. Тестамент Олексія Туманського, 1716.

31. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2. Полк Нежинский. – К.: Тип. К.Н.Милевского, 1893. – С. 13.

32. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – С. 1.

33. Єфименко О.Я. Історія українського народу / Під. ред. акад. Д.І.Багалія. – Харків, 1922. – 167 с.

34. Проект к учреждению университета Батуринского // Чтения Московского Общества истории и древностей. – 1863. – Кн. 11. – С. 67.

35. Васильчиков О. Семейство Розумовских. – СПб., 1880. – Т. 1. – С. 132; Панашенко В. Кирило Розумовський // Дніпро. – 1991. – №11–12. – С. 232–236; Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. – №2. – С. 40–51; Бузун О. Батурин часів гетьманування К.Г.Розумовського // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С. 26–41.

36. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II // Киевская старина. – 1883. – Кн. 6. – С. 344.

37. Наказы малороссийского шляхетства // Сборник русского исторического общества. – Т. 68. – С. 150, 176, 193, 236

38. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса, 1994. – С. 334.

39. Максимович Г.А. Деятельность графа Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией // Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1914. – Т. 29. – С. 128.

40. Там само.

41. Картины церковной жизни Черниговской епархии из десяти веков ее истории. – К., 1911. – С. 132.

42. Цит. за: Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1958. – С. 159.

Розвиток декоративно-ужиткового мистецтва на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст.

Завершення національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького і ліквідація польської адміністрації на території Лівобережної України сприяли розвитку у полкових, сотенних містах і містечках, а також у деяких селах різних видів ремесел, з якими тісно пов'язане і декоративно-ужиткове мистецтво. На жаль, не так багато зразків цього унікального виду мистецтва дійшло до нашого часу. Але залишилося чимало різних свідчень про окремі його пам'ятки в актах, хроніках, де знаходимо їх описи. Частина предметів декоративно-ужиткового мистецтва збереглася в житлових будівлях, храмах, музеях тощо.

Функціонування декоративно-ужиткового мистецтва було тісно пов'язане з містами, де зосереджувались основні його творці, які створювали професійні об'єднання – цехи. Саме наявність тих чи інших цехів, кількості у них майстрів і характеризують стан розвитку певного різновиду цього мистецтва.

Дослідник "Переписних книг 1666 р." В.Романовський стверджує, що з 65 міст, опис яких зберігся в документах, 36 можна вважати "справжніми містами", головними ознаками яких є високий рівень розвитку торгівлі та ремесел.

У 1665 р. на Лівобережжі України було 90 міст, у яких значились цехи. Магістратських міст, де найбільше були розвинені цехи і ремесла, було 11: Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Погар, Мглин, Остер, Козелець, Полтава. Серед них значаться і 7 полкових міст.

Так, у 1742 р. у Києві нараховувалося 2574 ремісників [1], а в 1762 р. – 4338. Це ж характерно і для інших міст. У Стародубі у 1781 р. було 10 цехів із 344 ремісниками, а у Новгороді-Сіверському у 70–80-х роках XVIII ст. було 36 цехів, до складу яких входило 1601 ремісників.

Чернігові у 1783–1784 рр. налічувалось 7 цехів [2], у яких було 309 ремісників: ткацький цех – 11 чол., кравецько-кушнірсько-шапкарський – 54 чол., шевський – 106 чол., різницький – 29 чол., гончарний – 12 чол., хлібників – 56 чол., котлярсько-конвісарський – 41 [3; 4]. На право існування цехів гетьмани, полковники вида-

вали відповідні універсали та грамоти. Деякі цехи мали свої корогви, печатки, приміщення.

Найпоширенішими були цехи кравецький, кушнірський, шевський, ткацький, малярський, бондарський, ковальський, гончарний, різницький, музичний тощо, з переважною більшістю яких були пов'язані вироби предметів ужитково-декоративного мистецтва.

Одним із найбільших полкових міст, де розвивались ремесла та декоративно-ужиткове мистецтво, був Ніжин. Він був також відомим торговим центром на Лівобережжі. Три річні ярмарки – Троїцька, Покровська і Всеїдна – були відомими далеко за межами краю і притягували до себе купців із багатьох країн світу. Крім цього, Ніжин знаходився у досить зручному географічному положенні. Всі центральні дороги з півночі на південь, із заходу на схід вели через місто. Розвиткові ремесел та декоративно-ужиткового мистецтва у місті сприяло те, що Ніжин, як і інші полкові міста, користувався магдебурзьким правом.

Значну роль у цьому відігравали також грецькі купці, які оселилися в Ніжині та отримали від Богдана Хмельницького, а потім і інших гетьманів та царського двору універсали й укази про їх підтримку та привілеї. Ніжинські грецькі купці розгорнули широку торгівлю і були пов'язані з багатьма містами не тільки України, а й інших країн [5].

Дослідник Чернігівщини О.Шафонський у своїй праці зазначав, що Ніжин не тільки в Чернігівському намісництві, але й в усій Малій Росії – одне таке місто, яке можна назвати торговим і яке не поступається у торговому відношенні багатством великоросійським містам.

Дані 1666 р. свідчать, що у Ніжині із 642 податних дворів 184 було ремісничих: 47 чоботарів, по 13 кушнірів і м'ясників, 11 калачників, по 8 ткачів та гончарів, від 6 до 1 інших. Протягом другої половини XVII та XVIII століть збільшилася як кількість ремісників, так і різновидів ремесел. І якщо у 50–60-х роках XVIII ст. у 8 ремісничих цехах нараховувалось 480 чоловік, то у часи найвищого піднесення економіки міста – в 70–80-ті роки XVIII ст. – цехи об'єднували 657 майстрів та 380 підмайстрів кушнірського, різницького, гончарного, ткацького, ковальського, пекарського та музичного цехів, які виробляли й торгували своєю продукцією [6]. А у 1783 р. згідно з "Топографическим описанием города Нежина" у місті нараховувалося 728 ремісників різних професій, з них: "кравців 66, чоботарів 257, ковалів 69, котельників 7, слюсарів 8, сто-

лярів 58, ткачів 14, гончарів і пічників 48, овчинників 142, м'ясників 41, калачників 18" [7].

Ремісники виготовляли різний інвентар, посуд, музичні інструменти, шили взуття, одяг, робили прикраси зі срібла та золота, розписні поліхромні кахлі, відливали гармати та церковні дзвони.

Гончарство

Серед виробів декоративно-ужиткового мистецтва, яке було широко представлене в Україні, важливе місце посідає гончарство. Воно мало давні традиції. У XVII ст. гончарство спочатку розвивалося у Ніжині, Чернігові, а потім у Переяславі та Полтаві. Розширювалася і географія його розташування, закріплювався цей вид мистецтва за окремими містами і містечками (Мена, Ріпки, Короп, Городня, Кролевець, Новгород-Сіверський, Батурин, Глухів, Ічня), селами, бо саме там знаходилась відповідна глина для виготовлення посуду [8]. За один день гончар міг зробити близько 100 мисок або 200 чашок, до 130 горщиків, 100 штук кахлів, сформувати до 500 штук цегли і т.п. [9]. Хоча цих виробів у кінцевому результаті після просушування та опалення було значно менше, бо завжди був брак. Гончарі, зберігаючи традиційні форми, багато вносили свого, нового. Глиняний посуд був не лише в оселях простих людей, а побутовув у садибах гетьманів, представників полкової старшини, про що свідчить опис майна гетьмана Павла Полуботка [10], у якого було 152 керамічних виробів різного асортименту.

Вироби гончарів мали різноманітний асортимент. Крім горщиків, мисок, глечиків та іншого дрібного посуду, гончарі робили з глини і великі макітри, жбани для вина тощо, які були пов'язані з торгівлею. Вироби з глини у кожному місті мали свої особливості. Так, новгород-сіверський посуд, який виготовляли Яків Пугач, Савка Киян та інші майстри цеху, був покритий білими емаллями, з кольоровими прикрасами, зробленими по сирому, а також мав вишукані округлі форми і був схожий на фаянс. А посуд села Шатрище (Ямпільський р-н, Сум. обл.) оздоблювався відтисками орнаментального валика й коліщатка, а також рихтуванням та гладженням.

У XVII ст. в Чернігові ще утримуються традиції старослов'янської кераміки, яка відзначалась простотою орнаментики у формі хвилястої лінії або смужки, зроблених по сирому посуду.

У другій половині XVII ст., а особливо у XVIII ст., крім простих виробів з випаленої глини, покритої однокольоровою поливою, у побуті багатих козацьких сімей з'являється різнокольоровий полив'яний та розписаний кольоровими емалями (білими, зеленими, коричневими) посуд. У Чернігівському історичному музеї зберігся еліпсоподібний глечик, вкритий білою емаллю з туліголівської майстерні. Святковий посуд оздоблювали в традиціях народної рослинної орнаментики, хоча зустрічаються і зображення звірів, птахів, риб, а інколи і людей.

Відзначалось і батуринське гончарство. У 1750 р. гончарним цехом керував цехмістер – відомий майстер Федір Городецький (ЦДІА УРСР, ср. 269, оп.1., спр. 56, арк. 2–4), до якого входили Іван Дудка, Павло Гетьманенко, Грицько Артеменко, Дем'ян Лускан, Іван Коваль, Микита Тесленко та ін. Вони виготовляли столовий посуд, политий білими емалями. Деякі ці майстри були переведені гетьманом К.Розумовським до Глухова. У кінці XVIII ст. гончарні цехи почали робити фігурний глиняний посуд у вигляді баранів, левів, статуеток тощо. З'являлись також глиняні дитячі іграшки, зокрема свищики. Виготовляли глиняний посуд не тільки в містах, але і в селах. Це були неполив'яні вироби з кольоровими розписами, в основному коричневою глиною, вохрою або ж з "побілкою".

Поряд із кухонним посудом виготовляли на Чернігівщині і архітектурно-декоративну кераміку – цеглу, черепицю, пічні кахлі.

Бурхливий розвиток будівництва, торгівлі та ремесел у XVII–XVIII ст. на Лівобережжі України сприяв розвитку кахлів.

Кохлярство

Як свідчать археологічні розкопки та експонати музеїв, а також дослідження вчених та документи цього часу, цей вид декоративно-ужиткового мистецтва знаходив розповсюдження у багатьох місцях, в тому числі і на Чернігівщині, яка стала найбільшим виробником кахлів у Лівобережній Україні, про що свідчать щоденникові записи Я.Марковича та М.Ханенка, а також інші документи. Центрами їх виготовлення були Чернігів, Ніжин, Ічня, Новгород-Сіверський, Глухів, Батурин, Городня та інші міста, де знаходились відповідні ґатунки глини. Глиняні полив'яні з кольоровим розписом кахлі були відомі лише у Ніжині, Батурині, Києві та Переяславі, а у XVIII ст. і в Чернігові. Інколи вони були сюжетними ("Адам і Єва", "Самсон" та ін.) і вставлялися в центральні

частини грубки. Відомим їх майстром у Чернігові був Дедушкін (Шафонський).

Кахлі застосовувались для оздоблення печей, грубок і були характерним елементом інтер'єру будинку. Сам процес їх виготовлення пройшов складний шлях – від звичайних плиток, які використовувались для облицьовування стінок, до коробчастих кахлів із задньою румпо-стілкою, тобто з порожнечою, яка давала можливість краще закріплювати її під час кладки і утворювати повітряну подушку, яка довго затримувала тепло. У переважній більшості кахлі мали квадратну форму, саме використання її сприяло встановленню нового типу печі – камерного [11].

Козацька верхівка цікавилась пічками для парадних залів своїх будинків і охоче замовляла їх. У другій половині XVII і особливо у XVIII ст. кахляні різнокольорові печі були в усіх багатих будинках. Зустрічаються вони і в Чернігівському Єлецькому та Батуринському Крупицькому монастирях.

Розкопки Ніжина показали, що в багатьох заможних козаків та міщан були саме кахляні грубки, їх рештки та окремі фрагменти зустрічаються не тільки в центрі, а й на околицях міста та в його передмісті, що свідчить про їх використання і заможними селянами.

У XVIII ст. відбувається еволюція художньо-стилістичних рис ніжинських кахлів. Якщо раніше у так званих "панських" кахлях зображення були запозичені з європейського мистецтва, то тепер вони відповідали народному традиційному декоративному розпису з його умовними малюнками і українським національним колоритом.

У кожній місцевості був свій специфічний сюжет малюнку, який робив кахлі відмінними від інших. Так, наприклад, на одних ічнянських кахлях зображались вершники на конях, які гарцювали, на інших – музиканти, що грали. На третіх були намальовані птахи на фоні рослинного орнаменту. Це було характерно і для кахлів інших місць Чернігівщини. На кахлях Чернігова були намальовані кольоровими емаллями квіти на білому або жовтуватому тлі. Сюжетні малюнки виконувались на білій основі синьою фарбою.

Відома дослідниця українських кахлів Євгенія Спаська вказувала, що поряд із зображенням на кахлях людей – переважно чоловіків – музик, комедіантів, зустрічаємо також птахів (орла, півня), тварин (лева), хоча ці зображення не були масовими.

Інкили на кахлях, які виготовлялись, наприклад у Городні, були закарбовані сцени боротьби українського народу з кочівниками

та іноземними загарбниками ("Татарський вершник на коні з пістолетом у руці", "Татарин відрубав голову монаху", "Швед на коні з піднятою шаблею", "Козацький старшина на коні з булавою і шаблею в руках", "Вершник на коні топче чоловіка, що лежить на землі"). Зустрічались також портретні зображення ("Пан у жупані", "Пан у кунтуші", "Пані в роброні"), жанрові алегоричні сюжети ("Селянин сіє зерно – пташки клюють", "Повішеного вовка клюють птахи") та сюжети сатиричного змісту ("Міська пані з собачкою на прогулянці") [12]. І все ж переважали кахлі з квітковим оздобленням. Кахляр із Городні Сидір Перепілка малював на кахлях для пічок двоголових орлів, про що згадується в "Історії Русів". Як склалася його доля невідомо, а декого з покупців його печей притягнули до судової відповідальності.

Найулюбленішою і найпоширенішою була, наприклад, у Ніжині "ніжинська фіалка". Деякі дослідники вказують, що ніжинські майстри запозичили це від китайських чи західноєвропейських виробів. Може, це й так, якщо мати на увазі саму техніку виготовлення. Але якщо ж міркування наблизити до реалій життя, то можна знайти інше пояснення, чому весняна квіточка яскраво-фіолетового, синього, блідо-голубого кольору привернула увагу ніжинців. Це не було випадковістю. Саме вона масово росла на галявинах парків, а також у багатьох інших місцях. Тож, мабуть, фіалка і стала об'єктом зображення кахлярів і закріпила в декоративно-ужитковому мистецтві зразок ніжинського стилю.

Для будинків створювались комплекси лицьованих, кутових та карнизних кахлів, з яких робили печі та грубки. У другій половині XVIII ст. в Батурині був відкритий завод по виготовленню кахлів. Робили їх також і у Кролевіці.

Гончарство, кахлярство, які відносяться до творів української кераміки, засвідчили, що і цей різновид мистецтва у XVII–XVIII ст. розвивався і набирав самобутнього національного характеру і широко входив у повсякденне життя народу.

Традиції вироблення кахлів, а також посуду були використані гончарами і в XIX столітті.

Ювелірство

У XVII–XVIII ст. на Лівобережній Україні спостерігалось відродження ювелірного (золотарства, сріблярства). Після XII–XIII ст., коли татаро-монголи знищили майстерні, а самих золотарів забрали, а ті, що залишились, змушені були тікати на Во-

линь, то цей вид декоративно-ужиткового мистецтва занепав і не розвивався. І тільки в нових умовах періоду Гетьманщини він знову набув розвитку [13], в тому числі і на Чернігівщині, зокрема в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Глухові, Батурині, Ромнах, Козельці, Острі, Коропі, Березні, Конотопі та інших містах.

До виробів із золота та срібла причетні не тільки поодинокі майстри, а й цілі цехи. Так, у Ніжині існував золотарський цех. У Чернігівському історичному музеї зберігається "значок" (мала корогва) ніжинського золотарського цеху. Вздовж вузького боку прапора, який прилягає до древка, є напис, який свідчить про дату виготовлення цехового знаку та представників цеху: "Сооружень сей значикъ от управы сребренической Нежинской за управного старшины Федора Стефанова Шнурчевского и товарищей его Петра Карсакевича, Ивана Поливоды, також и гласного Иосифа Конвесарева и всею управною братнею коштом и старанием их 1786 году июня 6 числа" [14]. У музеї також збереглась і печатка з написом: "Печать управы сребренической нѣжинской" та зображенням знарядь виробництва і датою "1786" внизу. Подібні цехи були в Чернігові, Стародубі та інших містах. І все ж вироби із золота та срібла – це більше індивідуальна робота майстра. До нашого часу дійшли імена деяких із них.

Так, у Єлецькому монастирі у 1739–1752 рр. жив Степан Кучерявий, який займався прикрасами зброї, а також виготовляв срібні речі. У Чернігові у 1768 р. проживав Федор Золотар, який золотив шийні жіночі прикраси, дукати. Ювелірні роботи на замовлення виконував у 1786 р. Мирон Курбатов. Серед чернігівських ювелірів були і досить заможні, зокрема Іван Золотар та Семен Золотар, які у 1767 р. були серед делегатів від Чернігова в комісії з "Сочинения уложения" [15].

Деякі відомості збереглися і про ніжинців. Міська книга ніжинської ратуші 1682 р. засвідчує, що Іван Золотар жив у Ніжині на ратушній площі [16]. Давид Золотар у 1723 р. зробив для Воскресенського храму потир, який нині зберігається у Державному історичному музеї України в Києві (№5710). На ньому зроблений майстром напис: "Давидъ Золотаръ робив сию чашу року 1723 месяца ноеврия дня 1". Давид Золотар був ктиторм Воскресенської церкви в Носівці, про що свідчить срібна оправа на Євангеліє, яку він зробив безкоштовно у 1760 р. для цього храму.

Про майстрів ніжинського цеху срібників 1786 р. Осипа Конвесарева, Петра Корсакевича та Федора Шнурчевського доведу-

ємося з напису на цеховому прапорі [17]. Крім цього, зберігся потир, який був виготовлений Петром Корсакевичем 1786 р. з написом: "В граде Нежине сооружена сия чаша рабом божимъ Василиемъ съ женою Агафеевой сочади и родом Глушков за опущение греховъ 1795 года февраля 7 дня майстром Петром Корсакевичемъ" [18].

Як свідчить "Реєстр греків – ніжинських жителів" (1769 р.) та "Ведомость сполно под ведомством Греческого нежинского братства... сочиненная 1769 года апреля 3 дня", серед ремісників-греків було і декілька прізвищ золотарів: Ніколай Стаматєєв, Степан Удришев. Обидва народилися у Ніжині [19].

На виробках XVII–XVIII ст. стоять також прізвища Григорія Сафронова (1666) з Козельця, Мартиненка Золотаря (1666) з Сошниці, Ортюшка Радкова (1666) з Мени, Амвросія (1695), Івана Авдєєва (1757), Антіна Арцевського (1730) з Новгорода-Сіверського та ін.

Слід зауважити, що справою золотарства займалися цілі сім'ї або ж частина родини. Так, у Стародубського майстра Івана Золотаря у 1760 р. "злотниками" були вже два його середні сини: Андрій, двадцяти шести років, і Леонтій, дев'ятнадцяти років [20].

Деякі золотарі працювали за наймом "по чужих дворах". Така доля випала майстрам Ковбасі Данилу Наумовичу, Ковбасі Микиті Наумовичу, Корнюшеноку Денису Корнійовичу, Стефановичу Петру [21], Тонофу Івану Андрійовичу, які проживали в Стародубі у 1726 р.

Окремі золотарі знаходились на умовах підсудків у представників полкової старшини. Так, Василь Шилеревський разом із братом Андрієм, які були родом з Прилук, працювали у київського полкового судді С.Барановського. У майстра навчався учень з Прилук Василь Калишенко. Після закінчення навчання майстер видавав учневі посвідку, і він міг залишити вчителя або ж працювати разом підмайстром. Інколи учні не витримували тривалого навчання, непосильної фізичної праці. Як вказує дослідник М.З.Петренко [22], у 1779 р. від київського майстра Ф.Барановича пішли достроково учні Антін Шигура, Дмитро Якубовський, Микита Балковський і влаштувалися у Глухові. Сюди ж перебрався і Федір Терпилов, який утік від київського майстра І.Атаназевича. У цей час у Глухові працювали майстри Микита Басович і Остап Іванов.

У 1785 р. Катерина II у "Жалованій грамоті містам" вимагала від магістратів "герби вживати в усіх міських справах". Тому на

срібному стакані, хресті та інших речах, виготовлених у Чернігові, знаходимо міський знак – одноголового орла з хрестом у пазурах лівої ноги, що був на гербі Чернігова, затвердженому царським урядом у 1729 р.

Золотарство, сріблярство спочатку носило ужитковий, ярмарковий характер. Але поступово у кожного майстра вироблявся свій особливий стиль, напрацьовувались відповідні навички виготовлення певного виду виробів, розширювалося коло замовників.

Золотарство у XVII–XVIII ст. розвивалось у двох основних напрямках – світському та церковному.

Золотарі виготовляли та оздоблювали найрізноманітніші предмети: срібний столовий посуд, золоті і срібні предмети церковного вжитку, різні побутові прикраси, займалися оздобленням книг та зброї. У XVII ст. спостерігається не тільки виробництво із золота, а й позолота срібних речей, поширюється практика використання у золотих та срібних речах живописної емалі. Крім Києва, де золотарство набуло широкого розвитку, на Лівобережжі воно розвивалося у XVII ст. лише у Чернігові та Ніжині, а у XVIII ст. до них приєдналися Глухів та Стародуб.

Світське золотарство представлене посудом для торжеств, оздобленою зброєю і жіночими прикрасами.

Роботи виконувались у переважній більшості на замовлення. На виробах, наприклад, ніжинців переважав рослинний орнамент, сплетений у віночок і перев'язаний стрічкою. Найчастіше золотарі не були багатими людьми, а тому не мали змоги робити якісь вироби на свій смак, а потім виставляти їх на продаж. У переважній більшості до рук майстрів потрапляв метал від замовника або золоті, срібні предмети потрапляли з ярмарок, або були добуті іншим шляхом, і з них робили нову річ чи змінювали форму старої.

У зв'язку з тим, що на ніжинські ярмарки приїздили люди з різних репонів, то і ювелірні речі оброблялися чи виготовлялися відповідно до замовлення. Це були переважно прикраси костюмного та особистого вбрання: персні, сережки, нагрудні прикраси (канак), дукачі, броші тощо. Ніжинським майстрам замовляли коштовні речі і представники козацької старшини та духовенство. Так, деякі вироби ніжинських майстрів були зафіксовані російськими офіцерами під час перепису майна наказного гетьмана Павла Полуботка і його синів у 1724 році. Серед речей його сина Андрія Полуботка знаходився дукат "червоный небольшой, что носят на шее", а в майні Якова – "червоный большой, что носят

на шее" [23]. Крім цього, у ніжинського золотаря відібрали також замовлення Полуботка: "две петлицы золотых, золота дельного слиток, да два червонные"[24].

Одним із різновидів прикрас на Лівобережній Україні були дукачі. У колекції Ермітажу зберігаються їх ніжинські зразки. Ці переважно жіночі нагрудні прикраси були різного розміру у формі медальйону з вушком, інколи з металевим бантом на ланцюжку. Виготовлялись вони в техніці штампування кожного боку окремо. Інколи вони виливались. Дукач могли інкрестувати дорогоцінним камінням. Це був новий вид прикрас, який входив у життя у XVII ст. і вживався поруч із намистом, сережками та іншими елементами жіночих прикрас як складова частина одягу.

Дослідник цього виду декоративно-ужиткового мистецтва І.Г.Спаський, який був родом з Ніжина, закінчив Ніжинський історико-філологічний інститут і працював у Ермітажі завідувачем відділу нумізматики, у своїй книзі "Дукати і дукач України" [25] розглядав їх як нумізматичне явище, хоча дукати можна вивчати і як явище мистецтва, бо їх автори до кожного свого виробу підходили творчо як до оригінального, своєрідного його різновиду, бо у кожному дукаті відчутна інтерпретація змісту предмета, та помітна обробка в певній формі. Автори дукатів чітко бачили того, кому ця прикраса адресувалась. Світлини старих часів свідчать, що дукати носили жінки на шиї разом із намистом.

Дукати, крім Ніжина, де цей промисел розвивався найбільше, виготовляли в Батурині, Глухові, Козельці, Коропі, Березні, Новгороді-Сіверському, бо саме тут працювали майстри, які обслуговували гетьманів, козацьку старшину та церковних служителів. Описи їх майна підтверджують цю думку. Так, серед речей "гречанина" Миколи Торніота, які були описані у 1687 р., знаходимо "мониста жемчужная... с 7 дукатами золотыми червоными" [26].

Серед предметів, описаних у 1704 р. у фастівського полковника Семена Палія, було чимало і дукатів, нанизаних на намисто. Вони мають різну форму, величину і нагадують золоті десятки [27].

Подібних прикладів у літописній та документальній літературі знаходимо чимало. У щоденнику Я.Марковича у запису від 24 травня 1725 р. сказано, що під час заручин його брат Семен "подарил невесте дукат золотой в несколько червоных" [28]. У щоденнику М.Д.Ханенка теж декілька разів вказується на наявність дукатів у різних представників козацької старшини та духовенства. Так, серед майна померлого у 1771 р. в Ніжині священника

Успенської церкви Іоана Галанцова знаходився “большой всячий зовомый дукат” [29].

Дукати були зроблені із золота або срібла. Деякі з них оздоблювалися дорогоцінними каміннями. Так, в описаному у 1690 р. майні колишнього гетьмана Івана Самойловича зустрічаємо “3 золотые с камнем” дукати [30].

Сам процес виготовлення дукатів не був дуже складним. Дукач робили з двох кружків, вирізаних з листа. Вони відповідали ширині і висоті банта. Після певної обробки цих кружків (дифування, відпалювання) виконувалось штампування. Кружок накладався на штамп і вкривався свинцевою накладкою, яка під ударами молотка втискувала поверхню мідної пластинки в усі заглиблення штампа. В результаті цього на пластинці відбивалось зображення того, що було вирізане вглиб на штампі. Так само штампувався і бант, який золотили з одного боку. А потім два кружечки після обробки складали тильними боками і спаювали. Інколи золотарі вставляли всередину ще один кружечок для потовщення дукату.

Характерною деталлю ніжинських дукатів був бант. Описуючи ніжинські вироби, І.Г.Спаський зауважував: “Бант відповідає назві, оскільки він дійсно зображає стрічку, зав’язану бантом у чотири петлі, з двома скромними гілочками, що йдуть від центра; між верхніми петлями корона типу російської імперської; бант прикрашено одним-трьома кольоровими гранованими скельцями. Цю форму банта, єдину для Ніжина, де ще 30–40 років тому існувало виробництво таких дукатів, можна назвати ніжинською. Дукачі з такими бантами зустрічались у великій кількості у близьких і далеких від Ніжина селах і містечках. Ніжинський бант з’єднувався прямо з вушком медалі” [31]. Саме ця деталь, на яку звернув увагу дослідник, дає можливість відрізнити ніжинські дукати від чернігівських, полтавських та інших.

Слід вказати і на зображення, які були на дукатах. Ніжинські золотарі могли використовувати сюжети, які зустрічались на дукатах, завезених з інших країн. Проте це не було пряме наслідування. Інколи сюжети носили гібридний характер, тобто на одному дукаті використовувались сюжети різних виробів.

У процесі виготовлення дукатів вносились якісь зміни, з’являлись нові деталі. Тобто йшов творчий процес. Так, у Ніжині виготовляли дукати на сюжет Благовіщення. На лицьовому боці була зображена Матір Божа, яка стоїть на колінах перед розкритою

книгою, що лежить на столику-аналогі. Праворуч зображено ангела з піднятою правою рукою і лілією в лівій. На зворотному боці – сцена поклоніння пастирів. Біля простінка сидить Божа Матір, яка пряде. Одну руку вона простягає до немовляти, яке лежить поруч. Ліворуч сидить Йосип, за ним видно голови вола та осла. Праворуч – четверо пастухів, один із них присів. Поруч, біля ніг Богоматері лежить вівця із зав'язаними ногами [32].

Цей опис ніжинського дуката засвідчує, що процес виготовлення прикрас був технічно складним. Сюжетні дукати потребували особливої майстерності і художнього таланту.

До дукатів ніжинського походження належать позолочені, срібні та мідні з бантами медалі з зображенням Благовіщення та Воскресіння [33]. Сюжет на дукатах був досить складним і потребував чіткого зображення, яке можна було зробити на певній заготовці. Весь малюнок мав бути в уяві майстра.

Крім біблійних сюжетів, на дукатах зображались також російські царські особи. Це залежало від історичного часу. Зустрічаються портрети цариць Ганни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, Катерини II. На зворотному боці дукату міг залишатися один із раніше описаних сюжетів, хоча і тут спостерігалася своя закономірність. На дукатах із зображенням Катерини II (інколи Єлизавети), на зворотному боці зберігався сюжет Благовіщення. Він сприймався як релігійне освячення діяльності коронованої особи.

На жаль, не всі майстри ставили своє ім'я на виробі, тому збереглося лише декілька іменних. Це дукати XVII–XVIII ст. Амвросія із Новгород-Сіверського, роботи якого 1695 р. збереглися в Ніжині, Стефана Грека (Грекова) із Коропа, Фоки Сніжка із Козельця тощо. Золотив дукачі у 1768 р. і Федір Золотар із Чернігова.

Золотарі спеціалізувалися на різних виробках. Одні займалися виготовленням посуду, інші – оправ для книжок та окладів ікон, треті – прикрас. Як свідчать наведені приклади, у них уже були напрацьовані свої характерні особливості, свій стиль, притаманний саме цим майстрам.

Крім жіночих прикрас, золотарі Чернігова, Ніжина, Глухова та інших міст виготовляли також посуд, займалися оздобленням зброї тощо. До нашого часу дійшов набір чарок, кухлів, виготовлених для Чернігівського і Новгород-Сіверського архієпископа Лазара Барановича. У Чернігівському історичному музеї експонуються також інші побутові предмети: соусники, глеки тощо. Документи засвідчують, що стародубський майстер Альбрехт Іван Зо-

лотар у 1742 р. зробив для Олександра Корецького шість ложок і шість кубків, а для генерального хорунжого Миколи Ханенка опрацював сріблом янтарну табакерку. Золотар Антін зі Стародуба у 1733 р. зробив М.Ханенку срібний келих. Виготовляли для нього речі й інші стародубські майстри – Сергій Золотар, Іван Якович Сергун (1733). Антін Ярцевський у 1730 р. зробив для М.Ханенка 12 срібних гудзиків. У 1732 р. виконував для нього золотарські вироби і глухівський майстер Іванов Микита. Стародубський майстер Андрій оздобив золотом і сріблом йому шаблю. В Єлецькому монастирі у Чернігові жив майстер Стефан Кучерявий, який виготовляв срібний посуд, а також оздоблював золотом і сріблом зброю.

У XVII–XVIII ст. широко представлене *церковне золотарство та сріблярство* у таких їх основних видах: карбовані у високому рельєфі орнаменти царські врата іконостасів, гробниці на мощі, плащениці, шати для ікон, оправы для Євангелій тощо. Зразків подібних предметів збереглося чимало, і вони демонструють високу професійну майстерність їх творців.

До виготовлення оправ для книг [34] ставилися з особливою відповідальністю, бо оправы робили зі срібла та дорогоцінного каміння. На деяких оправах вказувався час їх виготовлення. Так, на одній із них читаємо: “Оправлено при царях Иоанне и Петре Алексеевиче, за гетмана Ивана Самойловича, 1682” [35].

В Києво-Печерському державному історико-культурному заповіднику зберігається Євангеліє з ніжинського Миколаївського собору, на нижній дошці якої вигравірувано дарчий напис: “Сие божественное евангелие украсил коштом своим раб божий Василий Ничиполевич Золотаренко до храма святыя Христа Церкви нежинской со женою за отпущения грехов своих и родителей во вечную себе память року божого 1658 месяца января дня 30”. Обидві дошки Євангелія були оббиті срібною бляхою. Посередині оздобленої дошки вибита арка, зверху якої знаходиться фронто́чик із самоцвітами. Такі ж прикраси знаходяться і всередині її. “В ніші зображено традиційне розп’яття, за колонками – статичні пози Богородиці і Магдаліни. Наріжники також відлиті, непропорційно великих розмірів, мають форму літери “Г”. На їх полях – складні сюжетні композиції. Тут, крім барельєфів євангелістів з їхніми символами, вперше зображено херувимів та серафимів” [36]. Кути наріжників прикрашені ажурними розетками з кольоровим камінням.

Дещо інше оформлення є у середника спідньої дошки, який має восьмигранну видовжену форму. Навколо нього розміщені овальні й круглі медальйони, в яких вигравірувані постаті святих. Такі ж зображення і в середнику. На кутах дошки знаходяться накладні чотири розетки, які обрамлені мережкою. Корінець оздоблено накладним ланцюжком із шести мережчатих медальйончиків.

І це не поодинокі приклади. Подібні оздоблення на книгах зустрічаємо і в інших колекціях музеїв.

Ніжинські майстри по оздобленню книжок виконували замовлення не тільки для храмів свого міста, а і для інших населених пунктів. У Чернігівському історичному та Ніжинському краєзнавчому музеях зберігаються досить цікаві примірники книжок. Так, оправу Євангелія для церкви Благовіщення в Чернігові (1683 р.) у ніжинців замовляв переяславський полковник Леонтій Полуботок, а для Спасо-Преображенського собору (1685 р.) – чернігівські полковники В. Дунін-Борковський та Яків Лизогуб (1688 р.). Серед замовників із духовенства – архієпископ Лазар Баранович (1674), архімандрит Новгород-Сіверський Михайло Лежайський та ін.

У церкві Різдва Богородиці у Седневі знаходилось Євангеліє у чудовому срібному з позолотою окладі, який був створений у 1692 р. на замовлення Якова Лизогуба, про що свідчить напис на ньому.

Євангеліє зберігається нині у Чернігівському історичному музеї. Воно має великі дошки (38x24,5 см), які оковані масивним окладом. У центрі передньої дошки у гірляндовому віночку вигравірувана сцена "Преображення". У медальйонах, які знаходяться по кутах, зображені євангелісти. Все поле дошки заповнене чеканим рослинним орнаментом. На нижній дошці в центрі розміщено "Роздество Богородиці", а на кутах у медальйонах три святителі – Василь Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст, а також святий Миколай.

Для оздоблення книги майстер використав як срібло, так і золото. Обличчя, руки, ноги всіх персонажів, а також хмари в сцені Преображення зроблені зі срібла, а одяг, волосся, а також фон – із золота. Ці сполучення золота і срібла дали можливість майстру передати світлотіні, кольорові відтінки. Весь оклад засвідчує, що його робив хороший професіонал.

Срібний оклад Євангеліє з ініціалами архімандрита Спаського монастиря у Новгороді-Сіверському Михайла Лежайського теж свідчить про високу майстерність його автора. Він зроблений піс-

ля 1670 р. Посередині передньої дошки вичекано Деїсуса, а по кутах – євангелістів. На зворотному боці – у вигляді геральдичного щита подано герб Лежайського. Вільні поля заповнені рослинним орнаментом, який схожий на заставку книги “Анфологіона” 1672 р. Тому вченими робиться припущення, що це робота одного і того ж художника.

Великий інтерес представляє також срібний позолочений оклад Євангелія 1674 року для Чернігівського і Новгород-Сіверського архієпископа Лазаря Барановича у ризницю Успенського собору. На лицевому боці окладу на кутових фігурних накладних пластинках відчеканені зображення євангелістів. Троє з них сидять за столиком із письмовими приладдями. В центрі – зображення Деїсуса-Христа, який сидить на троні, та Марії з Іоаном Предтечею. Зверху між боковими фігурними пластинами з євангелістами розміщене силуетне зображення розп'яття. Все поле окладу покрито прорізним орнаментом, який складається з тоненьких вигнутих гіллячок з листочками, а також квітками троянд і гвоздик, що нагадують малюнки на тканинах того часу. На нижній частині окладу на кутах прикріплені випуклі розетки – “пуклі”, на яких лягає Євангеліє. В центрі цього окладу в овалі розміщені зображення князів Володимира, Бориса і Гліба – перших святих на Русі. На пластинці зверху в сонячних променях подані зображення Богоматері Знамення, а знизу – святі архієпископи Амвросій і Лазар. А в мереживі композиційного фону вмонтовані святиельські атрибути з ініціалами Лазаря Барановича [37].

Оклад Євангелія Лазаря Барановича вважається перлиною ювелірного мистецтва XVII ст. Подібних прикладів можна наводити багато. І кожен із окладів засвідчує майстерність ювелірів із Чернігівщини.

У книзі “Історія українського мистецтва” [38] демонструється кольоровий оклад Євангелія з Благовіщенської церкви в Лохвиці 1707 р. роботи ніжинських майстрів. Це розкішно оздоблена оправа з силуетом храму у нижній частині, а в центрі – Богоматері з немовлям на руках. Обрамлення – суцільний вінок, до якого з двох боків приєднуються гіллячки та листочки з однаковим заокругленням, в середину яких вмонтовані по п'ять з кожного боку фігурок святих. У кожному кутку чотиріпелюсткові квіточки, з яких видніються фігурки святих. Біля силуету храму зображені ще дві фігури святих: один з лопатою в руках, інший – з лійкою.

Чернігівські майстри для виготовлення оправ застосовували техніку карбування. В оформленні середників та наріжників, а також клейм із сюжетними композиціями вони використовували орнаменти, сформовані із рослин місцевої флори. Серед них помітні й плоди винограду та листя дуба. Всі рослинні плетива перев'язані стрічкою. Простір між сюжетами заповнений травами та бутонами квітів. У Чернігівському історичному музеї зберігаються також оригінальні срібні книжкові оправы невідомих золотарів другої половини XVII ст.

У цих карбованих срібних оправах цікаве не лише оформлення, а й середники, про що свідчить оправа Євангелія львівського друку 1690 р.

Для оформлення книжок застосовувалась різна техніка. Так, у Києво-Печерському історико-культурному заповіднику зберігається оправа Євангелія 1686 р., зроблена для грецької Михайлівської церкви, в якій використана емаль. Оригінальність цього оформлення полягає в тому, що тут немає середників та наріжників. У центрі обох дощок зображено хрест, який викладено з самоцвітів. Простір оздоблений суцільним густим рослинним орнаментом, виконаним із різнокольорових шматочків емалі [39]. На бардюрі напис: "Лета 7194 (1686—г.с.) года марта в 20 день построено сие святое Евангелие при державе великихъ государей и великихъ князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всея великия и малыя и белыя России самодержцевъ. И сия Евангелие строил смиреній попъ Христофоръ в церкви соборъ Архистратега Михайла в Нижъни и при великом господине светлейшемъ Иоакиме Патриархе Московском и всея Росіи і благочестивого и вельможняго Іоанна Самойловича гетмана его царского преосвятыяго величества запорожского".

Як бачимо, і чернігівські, і ніжинські майстри проявляли художню винахідливість. використовували різноманітну техніку багатосюжетного оздоблення книжок.

Золотарі робили також шати для ікон. На одній із них, що знаходилася в іконостасі Троїцької церкви, був напис: "...оклад сделан – Пахомием Витвецким 1750 году" [40]. Це був майстер із Ніжина.

Велику карбовану срібну шату для ікони Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові подарував гетьман І.Мазепа.

Шати робив і новгород-сіверський майстер Іван Авдєєв. На одній із них знаходиться напис: "1754 года сентября 30 дня соо-

ружися сия шата тцаніянь сея церкви священніка Василья Пригары и прихожан Марка Гусака, Ивана Зимака и Прокопа... делал сию шату иконы Авдеевъ Золотар Погарский, житель Новгородский". А на шаті, яка знаходиться в Успенському соборі у Новгороді-Сіверському, написано: "1748 г. оправлено за презвитера Игнатія Томиловского коштом церковным; делалъ Иван Авдеев Погарский" [41].

Вражає своєю художньою витонченістю "Печерська ікона Божої Матері" із ніжинського Введенського монастиря. Майстерно, досить тонко, до дрібниць подано одяг Марії та Ісуса. До деталей був розписаний плащ Божої Матері. Незвичний і божественний ореол над головами. Він зроблений у вигляді променів Сонця. Крім цього, зверху знаходяться символічна велика корона, яка лише доторкається до голови Божої Матері.

Щоб завершити характеристику роботи ювелірів, слід згадати царські врата іконостасу із Борисоглібського собору кінця XVII ст. Під час ремонтних робіт у Борисоглібському монастирі у 1700–1702 рр., коли будувались дзвіниця та приміщення колегіуму, була знайдена фігура срібного ідола. За розпорядженням гетьмана І.Мазепи він був розпиляний. З нього у місті Данциг виготовили за малюнком чернігівського майстра царські врата, які являють собою визначний зразок ювелірного мистецтва. Кожна частинка їх має складну композицію. В нижній частині дверей зображені пророк Ієсей (зліва) і цар Давид (справа). Від цих фігур симетрично піднімаються завитки з листків, які паралельно утворюють заокруглення, куди вмонтовані рельєфи з зображенням Благовіщення та чотирьох апостолів, які виконані дуже майстерно, про що свідчать і обличчя, і одяг Ієсея, Давида, Марії, архангела Гавриїла, апостолів, а також орнаментовка деталей.

Особливе місце у золотарстві складають предмети з розряду дарохранительниць, які виготовлялись на замовлення окремих людей і дарувались у храми чи окремим особам. Часто це мініатюрні споруди храмів, дзвіниць чи інших пам'ятних місць. До предметів, які дарувались у храмі, слід віднести: хрести, блюда, свічники, келихи, а також потири. У фондах Чернігівського історичного музею зберігається декілька майстерно виконаних потирів чеканної роботи, серед них і потир 1795 р. роботи ніжинського майстра Петра Корсакевича.

У 1723 р. виготовив два срібних потири для Воскресенського храму ніжинський майстер Давид Золотар [КДІМ, №5710]. Кепнін

Карл Якович у 1760 р. у Глухові на замовлення отамана Запорізької Січі виготовив срібне панікадило вагою 4,5 пуда [42], а майстер Матяш (Матвій) Золотар з цього ж міста для Я.Марковича у 1737 р. зробив "Всенощик сребрянний", який був переданий у чернігівський Спасо-Преображенський собор. Срібляр Семен Полуянов з Березни оковав дерев'яний хрест для Воздвиженської церкви у Глухові [43].

До спадщини золотарів та сріблярів належать і деякі предмети ковалів, які володіли кованою залізною обробкою виробів (поковка дверей, віконниць, парканів, воріт), а також виготовленням мідних виробів (різні види посуду, свічники, канделябри, люстри, панікадила).

У Троїцькому соборі XVII ст. в Чернігові на одних із дверей, що вели до ризниці, збереглась давня оковка. Вона виконана в кращих традиціях ювелірного мистецтва і нагадує орнамент книжкових окладів і може служити зразком ковальського мистецтва XVII ст.

У другій половині XVII–XVIII ст. набуває розвитку металеве ливарне виробництво дзвонів, гармат, яке технічно і художньо удосконалювалося в Києві, Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверському, Глухові, Чернігові, Борзні, Ніжині. Відлиття гармат здійснювалося на замовлення гетьманів та полковників.

До яскравих прикладів цього мистецтва відносяться гармати глухівських майстрів Йосипа та його сина Карпа Балашевичів, які були відлиті у 90-х роках XVII ст.

У 1720 р. глухівський ливарник Олексій Іванович відлив дзвін на замовлення майбутнього гетьмана Павла Полуботка. Гармати і дзвони оздоблювалися орнаментальним рельєфом та написами. Творчість ливарників розвивалась у національних традиціях, хоча використовувалися і художні прийоми російських майстрів.

У 60–70-х рр. XVII ст. в Ніжині працював майстер Олександр, який близько 1667 р. відлив три невеликі дзвони для ніжинського собору. Пізніше цей вид діяльності набув у місті промислового характеру. Ніжинський мідноливарний завод братів Чернових, який відомий з 1791 р., залучив місцевих майстрів для виплавки церковних дзвонів, в тому числі і великої ваги. Так, для Миколаївського собору в Ніжині був відлитий дзвін вагою 400 пудів (1798 р.), для Преображенської церкви – 99 пудів (1791) тощо [44]. Подібні дзвони виготовляли не лише для Ніжина, а й для храмів інших населених пунктів.

Ткацтво

У XV–XVI ст. на Лівобережній Україні починає набувати розвитку ткацтво. Воно сприймалося як один із видів народної художньої творчості. Особливо широкого розмаху ткацтво набуло у XVII–XVIII ст. Тисячі ткачів працювали у містах і селах. Найвідомішими центрами ткацтва були Батурин, Глухів, Ніжин, Козелець.

Матеріалом для ткачів була бавовна, вовна, шовк. Майже до кінця XVIII ст. ткацтво здійснювалось вручну на спеціальних верстаках.

Відзначались високими мистецькими якостями виробу Батуринської суконної мануфактури, яка була заснована останнім гетьманом України графом К.Г.Розумовським у 1756 р. Працювало спочатку тут 12 ткацьких верстатів, у XIX ст. їх кількість зростає. Вони розміщувались у спеціальних будинках. У селі Великий Самбур було збудовано два флігелі, у яких працювали сто прядильниць та розципників вовни, які займались постачанням її для мануфактур.

Головна сукновальня знаходилася на річці у вигляді машинного водяного млина на три колеса. Робота велася влітку та восени. В інші місяці працювали три невеликі сукновальні на ставках. Керували виробництвом два іноземних майстри – по сукну і по фарбуванню. Виготовляли до 27 тис. аршин сукна в рік в кінці XVIII ст.

Батуринська фабрика ткала кольорове сукно для одягу козаків, а також вовняні, шовкові та лляні тканини.

Розвивається ткацтво і в Ніжині. Книга ніжинського цеху, яка збереглася і проаналізована А Єршовим [45], засвідчує, що ткацький цех існував уже в 1634 р. Спочатку в цеху було 14 ткачів. а потім 21.

Особливо інтенсивно ткацтво розвивається у другій половині XVIII ст. З 1767 р. у Ніжині діяла фабрика бавовняних тканин Б.Іванова, на якій виготовлялися тканини для одягу, а потім коштовні тканини – поплін і саржа.

У 1769 р. купець першої гільдії Максим Алісов відкрив у власному будинку у Ніжині ткацьку фабрику по виробництву шовкових і бавовняних тканин, тут ткали шовкові козацькі пояси, дівочі квітчасті хустки, різноколірні тафти й кумач [46]. Одночасно на таких фабриках працювало до дев'яти станків. У роботі застосовувалася традиційна набивна техніка у два-три кольори з дерев'яних дощок і мідних гравірованих валиків.

Ніжинські хустки зі стилізованими тканими шовком айстрами на матовому зеленому фоні тонкого полотна завойовували популярність у багатьох місцях. Широко відомими були також хустки, прикрашені букетами чи окремими квітками айстр, півонії, троянд, георгін, хмелю, чорнобривців та листям м'яти.

Слід згадати і про ніжинські войлочні шляпи "магерки", з широкими полями і закругленими наголовниками (туліями) [47], які виготовлялися у передмісті Ніжина з такою ж назвою – Магерки. На жаль, про їх існування сьогодні свідчать лише спогади старожилів з цієї місцевості. В той час вони були у складі одягу поруч із солом'яними брилями.

У 70-ті роки XVIII ст. одним із найбільших і найяскравіших осередків українського народного художнього ткацтва стало місто Кролевець. І до нашого часу відомі їх червоні рушники, які чарують нас своєю красою і майстерністю.

Вишивка

Одним із поширених видів декоративно-ужиткового мистецтва була вишивка. Нею займалися як у містах, так і селах, монастирях. Вона мала давню традицію. Вирізняють літургійне образотворче шитво (плащениці, епітрахілі, воздухи, покрівці, палиці, ризи тощо) [48], а також повсякденне, яке використовувалось у побуті населення. У повсякденному житті практикувалось орнаментальне шиття, яким прикрашались нижній та святковий верхній одяг. Різні шви застосовували і під час вишивання рушників, скатертин тощо. І в цьому проявлялося своєрідне українське мистецтво вишивання.

У XVII ст. була вже відома вишивка як із рослинним орнаментом, так і геометричними узорами. Вишивку використовували при оздобленні жіночого і чоловічого одягу: сорочки, кожухи, свитки, спідниці, головні убори, предмети хатнього вжитку: рушники, скатертини, простирадла тощо. Переважали червоні і білі нитки, а також сині, пізніше чорні. Характерними видами техніки були хрестик, гладь, качалочка, мережка, набирання (човникова техніка), вирізування з лиштвою, штапівка (степнівка). На одному предметі могли використовувати не один вид вишивки, а декілька.

У кінці XVIII ст. у поміщицьких садибах створювались майстерні вишивальниць, зокрема у Тарновських у Качанівці. Саме тут почали вишивати бісером чохла для спинок диванів. Вишивки з садиби Тарновських йшли не тільки для оздоблення приміщень

палацу, а й на продаж за кордон. Пізніше вони демонструвалися на виставках у Парижі.

У кожному регіоні вишивка мала свої специфічні особливості. У ніжинської вишивки були оригінальна, неповторна композиція та світотіневі ефекти традиційної вишивки без канви гладдю, білим по білому. Саме ця вишивка була характерною для місцевості, створювала неповторний колорит цього виду мистецтва. На білому полотні видніються ніжні білі узори то великих, а то маленьких квадратів з різною насиченістю ниток, що надавало зображенню своєрідного колориту. На деяких таких вишивках для відтінення квадратів використовувалась червона нитка. Але це вже змінювало характер і оригінальність вишивки [49].

Поруч із цією своєрідною вишивкою “білим по білому” існувала і традиційна вишивка хрестиком із використанням червоних і чорних ниток. “Робота вишивок, – пише етнограф Н.Степовой про типові ніжинські прикраси, – тонка і красива. Узори своєрідні малоросійські, які складаються головним чином із прямих ліній. Рукав біля плеча за звичаєм вишивався попереку... інколи... вишиваються розкидані по рукаву малюнки, переважно квітів. ягід і таке інше” [50].

Різьблення

До декоративно-ужиткового мистецтва відноситься також різьблення, яке у XVII–XVIII ст. набуло широкого вжитку. На Чернігівщині різьблення частіше використовувалося по дереву, хоча зустрічаються і на камені та кістках, особливо на рогах, які в цей час використовувалися як порохівниці.

Тригранно-виїмчасте та профільоване вирізування по дереву використовували для прикрас хатнього начиння: столів, скринь, мисників, полиць, божниць, а також віконниць, наличників, дверних прорізів, сволоків у вигляді геометричних узорів та рослинних мотивів, хрестів, свічників, ставників для храмів.

Застосовували різьблення і для оформлення деяких предметів хатнього вжитку: сільнички, миски, блюда, ковшики, коряки для пиття води тощо. Проте найяскравіше майстерність різьбярів розкрилась під час спорудження в храмах іконостасів, що були важливою частиною інтер'єру українського православного храму доби бароко, в яких поєднувались різні види мистецтва: архітектура, скульптура, іконопис, різьблення по дереву. Образна та композиційна єдність, узгодженість у масштабі пропорцій, ритма.

спільність участі в художній організації простору – все це надавало іконостасу багатоплановості розвитку головної ідеї та справляло на людей емоційно насичений вплив.

Висока художня якість іконостасів пояснюється тим, що в XVII–XVIII ст. на Лівобережжі було багато мистецьких осередків із добре налагодженим виробництвом. Одним із таких значних художніх центрів різьбярства в Україні був Ніжин [51]. У багатьох містах та селах височіли споруди з першокласними пам'ятками різьблення. До них належать, зокрема, іконостаси в Борзні, Березні, Лохвиці, Козельці, Полтаві та інших містах, до яких були причетні ніжинські майстри, які продовжували розробляти художні принципи митців Галичини, бо у Ніжині в XVII ст. було багато українців-втікачів із західних земель. Ніжинські майстри-різьбярі Савва Волощенко та Степан Білопольський споруджували іконостас для Спаського собору в Чернігові, а іконостаси собору Хресто-Воздвиженського монастиря та Миколаївського собору в Ніжині зробив Василь Реклінський. Існує також точка зору, що зодчий П.Шолудько був автором іконостасу у збудованій ним Вознесенській церкві в Березні [52].

Серед ніжинських різьбярів відоме й ім'я скульптора Кіндрата Орловського [53], який зробив чимало скульптур для оформлення іконостасів та оздоблення храмів, монастирів, маєтків та садиб.

У порівнянні з кінцем XVI – поч. XVII ст. в наступні роки іконостаси збільшуються за розміром (яруси виростають переважно вгору, рідше в ширину), в одній церкві їх могло бути декілька, змінюється художнє значення передвітарної огорожі, взаємовідношення між конструкцією та оздобою. Ці тенденції простежуються і в київських та чернігівських храмах, де вони були наслідком поповнення бокових каплиць-вівтарів окремими іконостасами.

Можливість відходити від старої канонізованої схеми – робити не один, головний, а і бокові іконостаси – заохочувала художників до самостійного розв'язування композиції всієї споруди. Послаблення цілісності побудови іконостаса поступово привело до використання його окремих елементів в оформленні споруд, зокрема карнизів, які часто робили великими за розмірами, вигинали й заломлювали не тільки в горизонтальному напрямку за рельєфом усєї стіни, а й у вертикальному. Таких іконостасів є чимало, наприклад, у Густині, Ніжині та інших храмах.

Змінилося розуміння й самого характеру іконостаса як вівтарної стіни. Іконостас певною мірою перетворився на чисто деко-

ративну композицію, яка захоплювала розмірами, багатством оформлення й витонченістю виконання за рахунок монументальності. Посилення декоративності іконостаса виявилось, насамперед, у висуненні на перший план різьблення, якому архітектори деякою мірою підпорядковували й живопис. Так поступово від старого типу іконостаса з чіткою конструктивною схемою і виразним розмежуванням усіх елементів через послідовне збільшення ролі скульптури аж до певного її панування над конструкцією, відбувався процес стирання меж між конструктивними і декоративними елементами іконостаса. Перетворення іконостаса на суто декоративну споруду, художній образ якої визначало передусім різьблення, полягало у втраті живописом характеру самостійного елементу складної загальної композиції. Це досягалося усуненням рами і тла ікони, що немов би випинала з різьбленого рослинного орнаменту як його складова частина. Прикладом цього може служити шестиярусний іконостас Миколаївського собору в Ніжині [54], найдовершеніший взірець іконостасів Гетьманської доби.

У другій третині XVIII ст. різьблення в іконостасах Придніпров'я стало своєрідним, оригінальним, високомистецьким виявом стилю українського бароко. За своїм характером воно було чисто декоративним, з абсолютною перевагою рослинних та геометричних мотивів. Стихією декоративного різьблення в цей час залишався рослинний орнамент (його досить чітко видно на фотографії іконостаса Миколаївського собору, вміщеній у книзі Г. Логвина "По Україні"), в доборі якого майстри виявили велику винахідливість і оригінальність. Всі рослинні мотиви трактувалися реалістично, й завдяки цьому "різьблені стовпи, колони, каркази, обрамлення схожі не стільки на конструктивні елементи, скільки на букети або снопи на тлі квітучих луків, із яких вириваються квіти й листя, що ніби вільно хитаються на своїх стеблах" [55]. Такому враженню сприяла майстерна техніка виконання.

У другій половині XVIII ст. іконостас перетворився на суцільну стіну, в якій основним елементом були великі площини. Такий іконостас вражав присутніх у храмі своєю монументальністю.

У Миколаївському соборі був різний золочений іконостас, прекрасно виконаний вже згадуваним ніжинським майстром Василем Реклінським у 1734 р. Про це свідчить напис на одній з ікон: "Списася іконостас сей Васи́лием Реклинским року 1734 м-ца іюня 10 дня". Інший напис свідчить про те, що іконостас віднов-

лено київськими майстрами братами Григорієм та Іваном Шатровими 28 серпня 1888 року [56].

Іконостас Миколаївського собору початку XVIII ст. займав всю площину нави і двох рамен і по висоті піднімався до арки підбанника. Для нього характерне соковите об'ємне різьблення колон, консолей і простори між іконами, а також трилопатеве завершення отвору царських врат, яке повторене вище, а також форми верхняків зі скошеними верхніми кутами. "Пластичної виразності загальній композиції додають карбовані металеві шати ікон намісного ярусу" [57].

На думку мистецтвознавця Г.Логвина, іконостас у Миколаївському соборі був одним із кращих іконостасів на Лівобережній Україні. Він займав ширину всього храму ременами і мав акцент по осі не тільки сильно виявленим вертикальним членуванням із царськими вратами в першому ярусі та "Молінням" у третьому, але і тим, що горизонтальні членування іконостаса в бічних раменах, дійшовши середньої частини храму, круто ламались і піднімались вгору. Різьба, надзвичайно густа і соковита, нагадує орнаменти іконостасів у Сорочинцях (1732) та Гамаліївці (1735). Г.Логвин вважає, що ці іконостаси разом із густинськими вийшли з однієї ніжинської майстерні [58].

Деякі цікаві відомості про іконостас у ніжинському соборі подає дослідник П.Мусієнко [59]. Він теж висловив думку, що іконостас Миколаївського собору був взірцем для багатьох мурованих храмів Лівобережної України. В абрисі рисунка іконостаса була взята композиція подвійної триумфальної арки, типової для старого іконостаса Кирилівської церкви в Києві. Намісний нижній ряд у плані не прямолінійний, а вигнутий біля дияконських дверей. У другому ярусі ікони "празників" (свят) були вкомпоновані у восьмигранне обрамлення, що відповідає українській арці з ламаних ліній. Композиційним центром третього ярусу був Христос на троні "Деїсус", обрамлений з двох боків різьбленими колонами, які зверху з'єднані чотириступчатими гранчастими склепіннями. Різьба з аканту та листя винограду дещо здрібнена і сприймається загальною масою декорації. Ажурні півколони були поставлені на консолі, вертикально підкреслені більше у третьому апостольському ряду. Завершувався іконостас різьбленим фронтоном із статуарної скульптури.

Велику художню цінність мав і грандіозний за своїми розмірами і водночас чудовий за майстерністю виконання семиярусний

іконостас Благовіщенського собору в Ніжині, що представляв собою монументально-декоративну стіну. Багатством орнаменту і розміщенням деталей він нагадував і ні в чому не поступався іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври [60].

Можна тільки з гіркотою стверджувати про те, що загинув прекрасний іконостас Спаської (Спасо-Преображенської) церкви в Ніжині. Гинули іконостаси не тільки у Ніжині, а і в інших населених пунктах, де у ХХ ст. закривались храми, а величні пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва, в яких проявлялась своєрідна, неповторна майстерність українських митців, знищувались. Тому судити про характер іконостасів XVII–XVIII ст. можна лише за перебудованими їх залишками або за світлинами, які були зроблені дослідниками на початку ХХ ст.

Одним із цікавих, майстерно зроблених і найстаріших іконостасів був у Успенському соборі Єлецького монастиря, споруджений у 1669–1679 р. при безпосередньому керівництві архімандрита Іоанікія Галятовського. Призначаючи його на посаду, архієпископ Лазар Баранович наказав, щоб він, “оставаясь около строения его, имел вседушное попечение об украшении... и дабы при его правлении пустынное то место процветало яко красен крин” [61]. Реконструкції зазнав іконостас лише у 1860 р., а також після пожежі 1869 р., коли треба було перемальовувати попсовані ікони апостольського ряду.

Іконостас Успенського собору був високий і досягав, як стверджує С.Таранущенко, який відтворив його первісний вигляд [62], склепіння. Він був поділений на чотири основні яруси, кожний із яких відділявся один від одного пишними різьбленими прямими, а в деяких місцях ламаними карнизами. Напівколонки разом із царськими вратами визначили і центральну частину іконостаса. Іконостас був зроблений у стилі українського бароко і насичений майстерно виконаним різьбленням. Напівколонки, стовпчики, площини навколо ікон празникового та апостольського рядів, царські врата засвідчували, що соковите різьблення виконував чудовий майстер

Цікавим був і іконостас Введенської церкви Троїцького монастиря (1677 р.), який подарував Іван Мазепа, прикрасивши його своїм гербом [63]. Але пізніше цей іконостас був перероблений.

У 1731–1734 рр. був зведений великий іконостас Троїцького собору, для якого характерні всі основні елементи подібних пам'яток мистецтва XVII–XVIII ст. На початку ХІХ ст. іконостас був перебудований.

Різьблені іконостаси, які були і є невід'ємною частиною всіх храмів, у XVII–XVIII ст. виконувались у різній стильовій манері. Так, у Спасо-Преображенському соборі XVII ст. у Глухові п'ятиярусний іконостас, який високо піднімався до самого склепіння, увібрав у себе основні риси українських і російських творинь. І все ж композиція цього іконостаса відрізняється від тих, які розглядалися нами вище. У ньому горизонтальні і вертикальні колонки утворюють прямокутну однорідну сітку. Лише посередині більші різьблені колонки відділяють ширші простори, які відповідають розміру царських врат. Як вказують дослідники, для іконостаса Спасо-Преображенського собору був взятий російський зразок, а українські майстри внесли в нього свої елементи різби. Це помітно в царських і бокових вратах, зокрема у пройомах із зрізаними кутами. В колонках і рамах різьблена виноградна лоза й інші орнаментні прикраси теж зроблені за українським зразком.

У 1774 р. у стилі рококо був створений п'ятиярусний, з цокольними композиціями іконостас для Іллінської церкви, який зберігся у первісному вигляді до нашого часу. Він завеликий для такого храму. У зв'язку з тим, що іконостас має троє врат і відповідну кількість ікон у рядах, його зробили зигзагоподібним. За архітектурною структурою він двоповерховий. Відповідний поясок розділяє його горизонтально на дві рівномірні половини. Зигзагоподібність чітко визначає вертикально сім основних частин. А це характерна риса традиційних українських іконостасів. В Іллінському іконостасі помітні запозичення, взяті від класицизму, від італійських та французьких гравюр [64]. Це відчувається і в композиції коринфського ордера, і в позолоті рокайльних рам та різьбленні царських врат. Вони особливо виділяються на червоному фоні.

Протягом п'яти років (1793–1798) йшла робота над різним іконостасом для Спаського собору у Чернігові. За рік він був зведений за проектом калузького архітектора І. Яснигіна ніжинськими майстрами Савою Волощенком і Степаном Білопольським. Іконописну та позолотну роботу в наступні роки здійснив священик із Борзни Тимофій Мизко.

За композицією іконостас відрізняється від інших. Він більше нагадує триумфальну браму. Центральна частина – двоярусна, а бокові – однаюрисні. У нижньому ярусі розміщені ікони, які відділяються одна від одної коринфськими колонами. Другий ярус, в центрі якого розміщені ікони, а по боках архітектурні декорації, завершується трикутним фронтоном.

Дослідник В.Пущко вважає, що іконостас Спаського собору – це зразок стилю ампіру [65], про що свідчать різноманітні за формою та розмірами композиції, "одягнені" у пишні рами. Мистецтвознавець Г.Логвин вказує, що в цьому іконостасі відчутна строгість класицизму, якій заважають декоративні деталі, зроблені у стилі бароко, які для мистецтва кінця XVIII ст. були вже анахронізмом [66].

Наведені вище факти засвідчують, що в кінці XVIII ст. майже нанівець сходять барокова форма створення іконостасів на Чернігівщині. Іконостас XVII–XVIII ст. залишається в історії культури як неповторне яскраве явище декоративного мистецтва, свідченням таланту українського народу.

Скульптура

У XVII–XVIII ст. набувають розвитку і скульптурні зображення. Народні майстри статуї виготовляли для парків, садиб, а також для оздоблення іконостасів та приміщень храмів. Вони використовували для цього не тільки об'ємні, а і рельєфні зображення. Прикладом останнього може бути оформлення Чернігівського колегіуму. На башті-дзвіниці колегіуму розміщені рельєфні скульптури Богоматері та Спаса. Тут відчувається вплив дерев'яної різьбленої скульптури. Як вважають дослідники, уже з другої половини XVI ст. під впливом антифеодальних гуманістичних ідей поживається інтерес до реалістичного зображення людини. до передачі у пластичі її краси [67]. Проходить заміна плескатої різьбленні на пластичне ліплення. І це досить яскраво помітно саме на зображенні Богоматері та Спаса Нерукотворного. І голова, і волосся, і одяг виконані тонко, з високою майстерністю. Хоча деякі вчені говорять, що це робота двох майстрів.

У 1670 р. після поновлення Успенського собору в Єлецькому монастирі у Чернігові теж було вмонтоване рельєфне зображення Богоматері. Подібні рельєфи зустрічаємо і на баштах Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському, який будувався у 1670–1690-х рр.

На Чернігівщині скульптур з того далекого часу залишилось мало. В основному це рельєфні зображення в храмі чи на приміщеннях будинків. Проте скульптура XVII ст. "Христос в темниці" в путивльській церкві Різдва Богородиці, яка нині зберігається в міському краєзнавчому музеї, засвідчує, що не тільки в західному регіоні України, в храмах якого цей вид мистецтва був широко

представлений, але і на Лівобережжі зустрічаються зразки дерев'яної скульптури.

Майстер зобразив Ісуса страждальцем. Про це говорять і терновий вінок, який притиснутий до лоба, і закриті повіки очей, і стиснуті губи, і зосереджений весь його вигляд. Він сидить зовсім голий, тільки шматок матерії лежить на його колінах. І ця оголеність тіла Бога ще більше підтверджує його страдницький характер. Піднята права рука ніби наготові захиститись від ударів, ліва – лежить між грудьми і животом і прикриває частину тіла. Деякі дослідники (Г.Логвин) стверджують, що зображення Христа більше нагадує людину російського походження, про що свідчать і скуласте обличчя, і роздвоєна невелика борідка. І вся скульптура нагадує кріпака. Але майстер мав за мету наблизити Бога до людей, зробити його близьким народним масам.

Ніжинські скульптори здебільшого працювали як різьбярі іконостасів, хоча виготовляли статуї, які були близькі до іконостасних декоративних творів того часу. Відоме ім'я лише одного ніжинського скульптора Кіндрата Орловського, який працював, в основному, за межами свого міста. Творчість народних майстрів, взагалі, мало досліджена, хоча їх творчими зусиллями зроблено чимало скульптур для оздоблення церков, монастирів, маєтків та садиб. Переважно це були твори декоративної рельєфної пластики, органічно пов'язані з архітектурою будівель.

Крім виготовлення іконостасів, скульптур, різьблення використовувалося і в повсякденному житті. На Чернігівщині багато лісів, не скрізь були відповідні глини для виготовлення посуду, тому в лісистих місцях посуд вирізали з дерева. Виготовляли не лише дрібні предмети, а й великі – скрині, ночви, шафи, мисники, жбани для зберігання зерна тощо. І ці предмети часто художньо оформлювалися. І хоча всі ці вироби не відносяться до мистецтва, проте вони залишаються яскравим прикладом матеріальної культури.

Декоративно-ужиткове мистецтво Чернігівщини було невід'ємною частиною повсякденного життя людей у всі історичні періоди, у тому числі і в XVII–XVIII ст., і було найпоширенішим серед інших видів мистецтва. Воно відзначалося багатоплановістю видів і носило не лише практичний ужитковий характер, а й художньо-мистецький, бо використовувалося не тільки для практичних потреб, а і для прикрас, для створення святковості. Гончарство, кахлярство, золотарство, сріблярство, декоративне ковальство, ливарство, ткацтво, вишивка тощо – ось далеко неповний

перелік видів декоративно-ужиткового мистецтва, яке набуло у XVII–XVIII ст. широкого розвитку.

У зв'язку з тим, що переважна більшість предметів цих видів декоративно-ужиткового мистецтва використовувалась постійно у повсякденному житті, то воно не обростало ореолом винятковості і часто залишалося непоміченим, хоча кожний з них удосконалювався, змінювався, набирав різних форм, збагачувався окрасою, ставав зручним для вживання. В силу повсякденного використання майже ніхто не зберігав ці вироби, щоб потім прослідкувати за їх еволюцією, бо у кожного виду декоративно-ужиткового мистецтва був свій шлях розвитку, спостерігались і зовнішні впливи та оригінальні, індивідуальні прояви майстрів.

Декоративно-ужиткове мистецтво Чернігівщини поруч із подібним мистецтвом інших регіонів дає уявлення про його широту і багатогранність, самобутність і художню неповторність.

Література

1. М. В. – Б. Население города Киева в 1742 г. // Киевская старина. – 1888. – XXI. – Кн. 4. – Документы, известия и заметки. – С. 7–8.

2. Інститут рукопису НБ України ім. В.Вернадського, фонд 804, №36–37. Опис майна Чернігівського магістрату, жителів, цехів 1754–1769 рр.

3. Таблиця створена на основі даних О.Шафонського. Див.: Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником Афанасием Шафонским с четырьмя географическими картами. В Чернигове 1786 года. – К., 1851. – С. 297–302.

4. Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 11. Описание Черниговского наместничества. – Чернигов, 1866. – С. 5.

5. Ніжин і Ніжинщина у ст.: Історико-краєзнавчі матеріали. – Вип. 2. – Ніжин, 1997. – С. 18.

6. Там само. – С. 16.

7. Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (Рукописи 1783). – Чернигов, 1903. – С. 176. Див. також: Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вип. 4. – Чернигов, 1902. – С. 137–222.

8. Інститут рукописів НБ України ім. В.Вернадського, фонд 2, №1525.

9. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С. 102.

10. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских. – М., 1862. – Кн. 3. – С. 2–4.

11. Заїка І. Орнаментация кахлів верхньосалтівського поселення // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 9. – К., 2000. – С. 40.

12. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – 298 с.

13. Інститут рукописів НБ України ім. В.Вернадського, фонд 278, №6229. Тарануценко С. Перелік гравюр українських граверів XVII–XVIII ст. з колекції.

14. Каталог музея. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. – Чернигов, 1915. – №705; Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове / Под ред. Л.М.Добровольского. – Чернигов, 1908. – Исторический отдел. – С. 10–11.

15. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 139.

16. Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 127.

17. Чернігівський державний історичний музей, №2714.

18. Київський державний історичний музей, №5703.

19. Інститут рукопису НБ України ім. В.Вернадського, фонд 10, №18313, арк. 11–12. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні.

20. Центральний державний історичний архів, фонд 57, оп. 1, спр. 71, 1760 р., арк. 93; Інститут рукописів НБ України ім. В.Вернадського, фонд 2, №18622–18625, арк. 336.

21. Соловій О. До історії українського живопису на початку XVIII віку // Україна. – 1917. – Кн. I–II. – С. 110.

22. Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 30.

23. Книга пожитким бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова // Чтения в Император-

ском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1862. – Т. 3. – С. 21, 38.

24. Там само. – С. 90.

25. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України: Історико-нумізматичне дослідження. – К., 1970.

26. Оглоблин Н. Из архивных мелочей о Киеве XVII в.: Богатый киевлянин конца XVII в. // Киевская старина. – 1889. – Кн. 5–6. – С. 584.

27. Спаський І.Г. Вказ. джерело. – С. 55.

28. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича: В 2 ч. – М., 1859. – Ч. 1. – 520 с.; Ч. 2. – 414 с.

29. Дневник Генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727–1753. – К., 1887. – С. 148.

30. Русская историческая библиотека. издаваемая Императорскою археологическою комиссиею. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 968.

31. Спаський І.Г. Вказ. джерело. – С. 22.

32. Там само. – С. 81–82.

33. Там само. – С. 83–84.

34. Інститут рукописів НБ України ім. В.Вернадського, фонд 160, №599. Опис майна Благовіщенського монастиря, 1746 р.

35. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 467.

36. Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – С. 76.

37. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 96.

38. Історія українського мистецтва: В 6 т. / М.П.Бажан (гол. ред.) – К.: УРЕ, 1966–1968. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – 1968. – С. 343.

39. Петренко М.З. Вказ. джерело. – С. 93.

40. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України. – С. 55.

41. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 6. – С. 6.

42. Скальський А. // Киевская старина. – 1882. – Декабрь. – С. 535.

43. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 5. – Чернигов. 1873–1874. – С. 30.

44. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / Під ред. А.В.Кудрицького. – К.: УРЕ, 1990. – С. 520.

45. Ершов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 315–318.

46. Центральний державний історичний архів України, фонд 57. оп. 1, кн. 39, арк. 789. Про фабрику Максима Алісова.
47. Степовый Н. Малорусская народная одежда: Нежинский уезд // Киевская старина. – 1893. – Кн. 5. – С. 280.
48. Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст.: Іконографія, типологія, стилістика. – Львів, 1996.
49. Зразок вишивки “білим по білому” демонструється в кн.: Пляшко Л.А. Город, писатель, время: Нежинский период жизни Н.В.Гоголя. – К., 1985. – С. 73.
50. Степовый Н. Вказ. джерело. – С. 281.
51. Історія українського мистецтва: В 6 т. – Т. 4, кн. 1. – С. 51.
52. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7. – 1874. – С. 373–374.
53. Історія українського мистецтва: В 6 т. Т. 4, кн. 1. – С. 55.
54. Там само. – Т. 3. – С. 388.
55. Там само. – Т. 4, кн. 1. – С. 151.
56. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 7. – С. 373.
57. Вечерський В. Архітектурна і містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкивархітектура – НДІТІАМ. – 2001. – С. 139.
58. Логвин Г.Н. По Україні. – К., 1968. – С. 141
59. Мусієнко П.Н. Подих давнини глибокої. – К., 1972. – С. 69–70.
60. Хойнацкий А.Ф. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1906. – С. 58.
61. Архиеп. Лазарь Баранович. Письма. – Чернигов, 1866. – №71.
62. Таранущенко С. Український іконостас // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 227. – С. 141–164.
63. Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий монастырь. – Чернигов, 1911. – С. 49.
64. Гаркуша А.В. Іконостас Іллінської церкви // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 133–135.
65. Пуцко Василь. Чернігівські іконостаси XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 1996 – №2–3. – С. 87–91.
66. Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль – С. 51.
67. Там само. – С. 78.

Простір і час садибної культури України XIX сторіччя (на матеріалі Полтавщини і Чернігівщини)

Сільська дворянська садиба як факт матеріальної та духовної культури України за останні кілька десятиріч років не раз ставала об'єктом дослідження різних наукових галузей: історії, мистецтвознавства, етнології, політології, краєзнавства. Це обумовлено як синтетичним характером самого явища, яке є результатом господарчої, соціальної, художньо-естетичної діяльності людини, так і намаганням дослідників ґрунтовно вивчати різні аспекти суспільно-політичного і духовного життя України у XIX сторіччі, коли, будучи суб'єктом Російської імперії, українські землі демонстрували оригінальне виявлення процесів, характерних для держави загалом.

Довгий час українська сільська садиба не виділялася окремим питанням із загальних досліджень явища як "феномена російської культури", традиція вивчення якого була закладена ще на початку XX сторіччя у працях М.М.Врангеля, Г.К. і В.К.Лукомських, П.П.Вейнера, С.Д.Шереметьєва, у публікаціях часописів для знавців старовини та мистецтва. Навіть у змістовних дослідженнях останньої третини минулого сторіччя, коли проблема садибної культури всебічно аналізувалася у працях Ю.М.Лотмана, С.Д.Ліхачова, Т.П.Каждан, Г.Ю.Стернина, Л.І.Іванової із застосуванням понятійного апарату історії мистецтва, семіотики, історичної антропології, вивчалися лише ті маєтки Лівобережної України, які легко монтувалися у культурну історію Росії, насамперед останні великі резиденції кінця XVIII – початку XIX сторіч у Диканьці, Яготині, Вишеньках, Батурині, славнозвісна Качанівка.

У поле зору вітчизняних науковців дворянська садиба потрапила лише з середини 90-х років XX сторіччя, хоча тут вже є вагомий напрацювання (роботи І.Родічкіна та О.Родічкіної, О.Михайлишин, А.Кривенко, Л.Крищенко, Л.Шевченко, В.Кучеренка, В.Шапаренко, Т.Ткаченко та інших). Українські маєтки, особливо на землях Полтавської та Чернігівської губерній (за територіальним діленням XIX сторіччя), розглядалися як невід'ємна частина української історії, з якою тісно пов'язані професійне мистецтво і народна творчість, розвиток політичних рухів, різноманітних форм культурної роботи.

Саме багатокomпонентність даного явища дозволяє зробити садибу предметом культурологічного дослідження передусім в аспекті творчої активності власників садиб. Незалежно від типологічної визначеності (велика аристократична, та, що належала досить заможним власникам, володіння дворян середнього достатку, господарство дрібних власників) [5, с. 12], садиба стала територією, що концентрувала велику кількість розмаїтих форм діяльності, тобто територією "окультуреною", яка визначалася певними утилітарними і символічними функціями і входила до загального соціокультурного контексту епохи.

Тому цікавим і продуктивним є вивчення панської сільської садиби в Україні ХІХ сторіччя як факту культури, який мав тільки йому притаманне матеріальне втілення, існував у чітко окреслених конкретно-історичних видах та визначених часових і просторових координатах, тобто характеризувався головними ознаками культурної форми [23]. Це уможлиблює вивчення українських садиб як культуротворчих осередків, простеження їх еволюції від розкішних резиденцій аристократів або господарчих маєтків до "культурних гнізд", у яких знання та творча енергія господарів спрямовувалися на створення художніх цінностей, пропаганду національної історії, збереження і вивчення старожитностей, на освітню діяльність серед народу.

Найбільш придатним для такого напрямку наукового аналізу є діяльнісний підхід, тому що існування садиби було зумовлено як активністю окремих власників, так і роботою суспільного середовища в цілому.

Саме таке трактування садиби – як культурної форми і як об'єкта культурологічного аналізу – уможлиблює дослідження питання просторово-часового континууму садибного життя, визначальні прикмети якого є водночас оригінальними рисами даного явища як історико-культурного феномена.

Говорячи про час і простір як універсальну, цілісну (континуальну) форму організації всього розмаїття нескінченного світу, треба відзначити той факт, що ці категорії співвідносяться між собою як найзагальніші форми сталості (простір) і розвитку (час). Разом з тим вони є як первинними орієнтирами, на яких будується будь-яка відома картина світу (тому гранично абстрактні), так і найважливішими формами спілкування та діяльності людей, детермінантами розвитку особистості (тут виступають як конкретні

втілення буття) [15, с. 90]. Багатозаровий зміст категорій дозволяє виділити в них певні змістовні понятійні пласти, серед яких, зважаючи на тему дослідження, найбільш цікавими є соціальний, історичний, психологічний, філософський.

У просторово-часовому континуумі садибної культури передусім треба бачити поєднання і співіснування реального (природного, конкретно-історичного) та культурного (історико-філософського, психологічного, художнього) планів [22, с. 77].

Як історично сформоване явище українська сільська садиба розвивалася у чітко окреслених часових координатах, виступаючи, особливо у першій половині сторіччя, носієм дворянської соціальності. Історія садиби невід'ємна від становлення імперського дворянства, процесу, що в Україні відбувався на основі досить різних соціальних груп – польсько-українського шляхетства Правобережжя та козацької старшини Лівобережжя – в останній третині XVIII сторіччя.

На землях Полтавської та Чернігівської губерній, утворення яких було задекларовано 14 березня 1801р., нащадки української старшини, отримавши права російського дворянства від 1785 року, стали на шлях соціального просування в імперському суспільстві, зав'язували тісні контакти з імперським урядом, прагнули близькості до петербурзьких придворних кіл. Але водночас вони визнавали українську мову національною, користуючись нею у побуті, захоплювалися збиранням і публікацією історичних першоджерел, етнографічних матеріалів, брали участь у соціальних рухах свого часу. Сімейні володіння слугували для власників місцем втілення їх духовних уподобань, професійних інтересів, політичних симпатій. Такі маєтки, на відміну від репрезентативних резиденцій середини – другої половини XVIII ст. (К.Розумовського у Батурині, П.Рум'янцева-Задунайського у Вишеньках і Черешеньках, П.Завадовського у Ляличах, родини Кочубеїв у Диканьці), функціонували як "культурні гнізда", історія яких створювалася зусиллями однієї особи або кількох поколінь.

Серед них назвемо садиби державного діяча Д.Трощинського (1754–1829) у селі Кибинці, поета і опозиціонера В.Капніста (1758–1823) в селі Велика Обухівка, письменника-просвітника, батька декабристів І.Муравйова-Апостола (1770–1851) у селі Хомутець, родини Галаганів у Сокиринцях і Дігтярях, сім'ї Маркевичів-Марковичів у Сварковому, Васьківцях, Турівці, де Бальменів у селі Линовиці, трьох поколінь Тарновських у славетній Качанівці,

Закревських у Березовій Рудці, Райзерів-Скаржинських-Кирьякових у Постав-Муках – Круглику – Гінцях, Волконських – Кочубеїв у Вороньках і Вейсбахівці (Білорічці).

Культурна біографія цих осередків охоплювала все ХІХ ст., окремі її сторінки слугували ілюстрацією до побутування політичних ідей з початку до кінця сторіччя: зародження українського консерватизму в діях В.Капніста, Д.Трошинського, М.Репніна-Волконського (1778–1845) на межі епох, поширення масонських ідей і декабристського руху у 1820-ті роки, спалах національного ентузіазму у зв'язку з діяльністю Т.Шевченка у 1840-і роки, зародження народницької ідеології та формування плеяди земських діячів у пореформений період [13, с. 82].

Зміцнення впливу садибних “культурних гнізд” на духовне життя свого часу обумовлювалося і таким фактором, як поява національної інтелігенції, наукової і творчої, що для суспільства, котре внаслідок драматизму історичного шляху втратило власну еліту [18, с. 282], стало доленосною подією.

Садиби, найчастіше невеликі, не досить успішні в господарському плані, що були притулком для людей творчої праці, вже фактом свого існування сприяли формуванню творчої атмосфери в суспільстві. На початку ХІХ ст. до таких осередків належали садиба Гоголів-Яновських (Яновщина), тепер с. Гоголеве Миргородського р-ну Полтавської обл., маєток П.Білецького-Носенка (1774–1856) на околиці Прилук (тепер Чернігівська обл.), хутір Убіжище (Гребінчин Яр), зараз у складі села Мар'янівка Гребінківського р-ну Полтавської обл., “родове гніздо” Є.Гребінки (1812–1848). З середини ХІХ ст. питома вага та суспільне значення таких садиб, “де природа, мистецтво, спілкування однодумців... з'єднувалася у дещо цілісне...” [7, с. 381], зросли. Поступове знищення соціальних розбіжностей між дворянською та різночинною інтелігенцією, зростання інтересу до інтелектуальної діяльності, прагнення до усамітнення з метою присвятити себе творчій праці – ці та інші фактори обумовили значущість таких родинних помешкань, як Мотронівка (тепер Борзнянський р-н Чернігівської обл.) в житті П.Куліша (1819–1897) та Г.Барвінок (1828–1911), маєток Киселів у Дідівцях (тепер Прилуцький р-н Чернігівської обл.), пов'язаний з останніми роками життя М.Костомарова (1817–1889), хутір Іванівський (тепер с. Шевченка Бахмацького р-ну Чернігівської обл.), де плідно працював М.Ге (1831–1894).

Як бачимо, історичний час є одним з головних факторів еволюційного розвитку садиб. Водночас ним обумовлені види і напрямки культуротворчої діяльності їх власників. У першій половині XIX сторіччя це були, передусім, такі її різновиди, як театральна справа, зайняття літературою та живописом, примноження родинних колекцій, створення в маєтках атмосфери сільського художньо-музичного салону, тому що господарями садиб даного періоду були представники тієї частини дворянства, менталітет якої формувався у лоні аристократичної культури, де переважали гуманістичні уподобання. Можна згадати садибний театр у Кибицях Д.Трощинського, керівником якого був В.Гоголь-Яновський, оркестри, створені П.Галаганом у Дігтярях, Т.Волховською у Мосівці, Г.Тарновським у Качанівці, літературні та малярські спроби Я. де Бальмена, одного з власників маєтку в Линовиці.

З середини і до кінця XIX сторіччя визначальні риси культурної роботи в садибах зазнали змін внаслідок розпаду традиційного садибного способу життя, формування нового історичного мислення. Тепер пріоритетними стали етнографічні та фольклорні дослідження, розвідки у сфері народного побуту, архітектури, колекціонування старожитностей. Ці форми діяльності були притаманні власникам садиб Лівобережжя вже у першій половині сторіччя, прикладом чого може бути діяльність М.А.Маркевича (1806–1860), нащадка стародавнього роду Маркевичів-Марковичів, власника Турівки (тепер Київська область), історика, етнографа, письменника, збирача неоціненної колекції документів з історії України XVII–XVIII століть, автора п'ятитомної "Історії Малоросії" та етнографічного дослідження "Звичаї, повір'я, кухня та напої сучасних малоросіян".

У 2-й половині сторіччя приватне колекціонування, це традиційне явище садибної культури, поступово перетворювалося на зайняття музейною справою, що сприяло поширенню форм культурної роботи за межі замкненого досі світу садиви. Унікальним фактом в історії музейної справи України стало функціонування першого приватного музею археології, етнографії, старожитностей у маєтку Круглик під Лубнами, ініціатором створення якого стала К.М.Скаржинська (1852(?)–1932), що походила зі старовинного роду Райзерів, відомого в Україні з початку XVIII сторіччя [19, с. 141]. Музей у Круглику був розташований у спеціально обладнаному приміщенні, мав свій статут [21], інвентарний і каталожний описи, науковий і поточний архіви, був відкритий для відвідувачів,

його експонати неодноразово виставлялися, в його створенні брали участь вчені-професіонали Ф.І.Камінський, С.К.Кулжинський [1]. Все це вигідно відрізняє творіння К.Скаржинської від багатьох та різнопланової, але замкненої у межах маєтку і недоступної для широкого загалу колекції В.В.Тарновського-молодшого (1837–1899) у Качанівці.

Але існування сільської садиби у чітко визначених координатах історичного часу не виключало, а навпаки, забезпечувало створення своєрідного часу культури, що ґрунтувався на особистісному усвідомленні і залежав від змісту психологічних вражень [22, с. 78].

Говорячи про культурний час садиби, виділимо такі його риси, як усталеність, консервативність, буттєвість. Самі будинки, парки навколо них, побутові предмети та меблювання кімнат – ось та сфера, де історія перехрещувалася з індивідуальним “я”, минуле перетікало у сьогодення [8, с. 143].

Консервативність садибного світу, занурення у минуле власного роду, відчуття кровного та історичного зв'язку з предками у реальних умовах оберталися консерватизмом ідеології українського панства як необхідною складовою національної свідомості [12, с. 36]. Недаремно Г.П.Галаган, нащадок давнього козацько-старшинського роду, навколо якого гуртувалися виразники ідей поновлення Гетьманату у складі Російської імперії, у своїй суспільній та культурно-просвітницькій діяльності завжди відчував себе спадкоємцем духовної історії власної родини, уособленням якої для цього українського дідича був маєток у Сокиринцях. Вивчення історії цілого народу, як зазначав Галаган у сімейній хроніці “Під дубами”, неможливо без відчуття близькості до родинного гнізда: “...у кого є ця наближеність до рідного, милого місця, тому не тільки дозволено, але навіть корисно говорити про минуле...” [2, А-1 оберн.].

Консервативність садибного життя безпосередньо пов'язана з його буттєвістю, що можна визначити як наявність постійного набору якісних ознак, які ніби призупиляли час, підкоряючи його ідеї вічного існування. За словами відомого історика мистецтва, культуролога Г.Стернина, буттєвість можна назвати “змістовним фокусом” садибної культури, її орієнтацією в суспільно-філософських проблемах особистості [16, с. 187]. Ця ознака культурного часу садиби набула визначеності до кінця ХІХ сторіччя, коли вона ніби втілювала у собі зусилля культурної свідомості епохи проти-

стояти у своїй власній сфері процесу руйнування садибного світу. Такі процеси відбувалися передусім у російській літературі вже з середини XIX сторіччя, коли у прозі С.Т.Аксакова, Л.Н.Толстого, І.С.Тургенєва, І.О.Гончарова, ліриці О.О.Фета, О.К.Толстого тема садиби ставала об'єктом напружених поетичних медитацій. Для українського красном письменництва, вочевидь у силу різночинного походження та демократичного спрямування його, світ дворянської садиби залишався чужим і навіть дещо ворожим, що, можливо, зумовлювалося ще й традиціями, закладеними Т.Г.Шевченком, який створив образ негідника Арновського у повісті "Музика" і досить зверхньо згадував про нащадка прилуцького полковника, сучасника Мазепи, маючи на увазі власника Дігтярів П.Галагана [26, с. 206].

Але на межі XIX–XX сторіч історико-культурний досвід садибного життя став основою для творчого натхнення митців, котрі йшли шляхом створення "українського національного стилю" у мистецтві. Тут, безперечно, треба згадати Г.І.Нарбута, який, перебуваючи в Україні впродовж 1914–1916, відкрив для себе, за словами мистецтвознавця П.О.Білецького, що одним із перших вказав на цей факт у творчій біографії митця, "мертву пишність" садиб [4, с. 21]. Під перебування влітку 1916 року на хуторі Круглик К.М.Скаржинської, у селі Гінці, де були залишки колись великого маєтку Кирьякових (з родинами Райзерів–Скаржинських–Кирьякових художник був пов'язаний через дружину, В.Кирьякову), у маєтку де Бальменів на околиці села Линовиці (все – Полтавщина) надихнуло майстра на створення архітектурних фантазій, у яких мотиви класицистичних руїн об'єдналися з образами українського народного будівництва. Реальний простір старовинних садиб став для Нарбута місцем збереження і накопичення певних історико-культурних асоціацій, пов'язаних з національною духовною традицією.

Часові координати садибного життя набували чинності у визначених просторових формах. Реально окреслений простір садиби мав чітку композиційну будову (в'їзні ворота, центральна алея, головний будинок, церква, служби, парки, природні або штучні водоймища, оранжереї і т.п.), яка в цілому зберігалася впродовж сторіччя. Але як факт культури він існував на підставі взаємодії двох планів – природного і власне культурного. Мова іде, за словами В.Топорова, "...про вміння побачити їх у поєднан-

ні, що є результатом... паралельної роботи природи та культури..." [20, с. 200].

Насамперед це стосується такого явища, як садибні парки, які є красномовним прикладом взаємодії природи і творчої діяльності людини. Можна зазначити, використовуючи вислів Д.С.Ліхачова, що в садово-парковому просторі відкривалася "часова перспектива": "Парки мають цінність не тільки тому, що в них є, але і тим, що в них було" [9, с. 36].

В садибах Полтавщини й Чернігівщини завжди привертали увагу не тільки видатні пам'ятки садово-паркового мистецтва, що збереглися майже повністю або частково – Качанівський, Сокиринський, Линовицький, Березоворудівський, але й створені зусиллями господарів затишні природні куточки у Великій Обухівці, Яновщині, Турівці, багатьох інших маєтках. Їх образи збереглися для нащадків насамперед через призму захопленого ставлення сучасників. "...Куди не погляну, – писав історик, що завітав до садиби В.Капніста на початку XIX ст., – або скрізь дуби від 12-ти до 15-ти сажнів заввишки і в три мої обхвати завтовшки, або в'яз, або клен, або яблуня, або грушеве дерево в 1/2 аршина в діаметрі..." [14, с.103]. Воістину – Едем, де щира земля радо обдаровує людину. Або парк садиби П.Білецького-Носенка на Лапинцях (тоді – під Прилуками), що у спогадах одного з вихованців його пансіону вже в 60-ті роки XIX ст. сприймався як вікове створіння: "...сад, який постав його працелюбністю, з широкими каналами, ставками та звивистими протоками,... з острівками, оточеними високими ялинами, – виглядав вже прадавнім..." [11, с. 142].

Звичайно, не тільки парки, але насамперед архітектурні споруди маєтків теж були виявом поєднання "природного" і "культурного" у садибному просторі. Визначальним стильовим напрямком в ансамблях Лівобережної України став класицизм, ця невід'ємна складова імперських уподобань (Сокиринці, Дігтярі, Хомутець, Линовиці), але тут він поєднався з традиціями народного дерев'яного будівництва та бароковими мотивами (Велика Обухівка, Березова Рудка, Турівка, Круглик) [25]. Це зумовлювалося і впливом романтичного світогляду, і тяжінням до традиційних архітектурних форм та врешті-решт призвело до зародження в надрах садибної архітектури тенденцій до переосмислення національного досвіду, раннім проявом яких став "будинок для гостей", створений за ініціативою Г.П.Галагана у селі Либединці (1850-ті роки XIX ст.). Цей "первісток народного стилю" (визна-

чення В.Чепелика [24]) репрезентував появу нового стильового напрямку – українського архітектурного модерну.

Тільки впродовж ХІХ ст. доля маєткової архітектури Полтавщини й Чернігівщини була пов'язана з іменами архітекторів Дж.Кваренги, М.Мосцеланова, П.Дубровського, Е.Червінського, О.Ягна, А.Білогруда, Д.Дяченка, засвідчивши той факт, що загальні процеси розвитку архітектурної думки не обійшли стороною "садибних гнізд". Еволюція художнього простору відбила зміни у суспільній свідомості, коли вже в середині ХІХ ст. Г.Галаган, не відмовляючи у смаку своєму батькові, ініціаторові будівництва класицистичного ансамблю в Сокиринцях, пише: "...разом зі смертю старого будинку ми поховали нашу патріархальність..." [3, А.1(оберн.)], а Л.Жемчужников (1828–1912) у "Моїх спогадах з минулого" назвав той же сокиринський палац "...кам'яною спорудою, характеру нудних споруд часів Олександра І..." [6, с. 146]. Такі спостереження примушують нас ще раз звернутися до роздумів Ю.Лотмана: "...Простір, що культурно, і насамперед архітектурно опановується людиною, – активний елемент людської свідомості..." [10, с. 683]. Тобто, садибний простір у контексті культури є відбитком як індивідуального, так і суспільного мислення певної епохи.

Змістовна характеристика просторово-часового континууму дворянської садиби неможлива без зазначення того факту, що в ньому діяли механізми духовної пам'яті – про свій рід, про патріархальний побут предків, про національні святині. "...Культурна пам'ять як творчий механізм... протистоїть часові. Вона зберігає минуле як те, що перебуває і зараз..." [10, с. 674]. Згадаємо лише меморіальний пагорб, насипаний у Качанівці (тепер Ічнянський р-н Чернігівської обл.) за часів В.В.Тарновського-молодшого після смерті Т.Шевченка або "священний дуб" зі врізаною в нього іконою. Таке єднання прийдешнього із сьогоденням завжди сприймалося як необхідна даність культурного простору садиби.]

Підводячи підсумок, зазначимо, що подальший аналіз просторово-часового континууму панської сільської садиби дозволить розглядати її не тільки як повноправний факт суспільно-політичного та духовного життя України ХІХ сторіччя, але і як культурно-філософське явище, результат взаємодії історичного досвіду, соціальної діяльності та творчої праці особистості.

Література

1. Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва. – Полтава: Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – 136 с.
2. Г.Галаган. Под дубами: Семейная хроника / Начато в 1866 г. // Институт рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАНУ, ф. 1, од. зб. 6886, 10 А оберн.
3. Галаган Г. Старый дом (в Сокиринцах): Очерк // Институт рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАНУ, ф. 1, од. зб. 6860, 2 А.
4. Георгій Нарбут: Альбом / Автор-упорядник П.О.Білецький. – К.: Мистецтво, 1983. – 120 с.
5. Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв.: Исторические очерки. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 784 с.
6. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л.: Искусство, 1971. – 260 с.
7. Каждан Т.П. Русская усадьба // В кн.: Русская художественная культура 2-й пол. XIX ст. Картина мира. – М.: Наука, 1991. – С. 354–393.
8. Каждан Т.П. Художественный мир русской усадьбы. – М.: Наука, 1997. – 284 с.
9. Лихачев Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. – СПб.: Наука, 1991. – 372 с.
10. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство, 2000. – 704 с.
11. Материалы для биографии П.П.Белецкого-Носенко, составленные одним из его воспитанников. – Рукопись. 19 сент. 1861 г. // Институт рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАНУ, ф. 1, од. зб. 294, 78 А оберн.
12. Потульницький В. Світогляд українського лівобережного панства 2-ї половини XIX ст. // Київська старовина. – 2000. – №4. – С. 32–38
13. Потульницький В.А. Український консерватизм як ідеологія та соціальна політика перед становленням другого українського гетьманату // Вісник Київського лінгвістичного університету. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 68–118.
14. Родічкін І., Родічкіна О. Сад і культура України // Хроніка – 2000. – К.: ФСРМ. – №41–42. – С. 48–141.
15. Современный философский словарь / Под ред. д.ф.н., проф. В.Е. Кемерова. – М.; Бишкек; Екатеринбург, 1996. – 608 с.
16. Стернин Г.Ю. Русская загородная усадьба в современных историко-культурных интересах // Русская усадьба. – Вып. 4(20). – М.: Наука, 1998. – С. 243–251.

17. Стернин Г.Ю. Абрамцево: от "усадьбы" к "даче" // Стернин Г.Ю. Русская художественная культура 2-й половины XIX – начала XX веков. – М.: Сов. художник, 1984. – С. 184–208.
18. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
19. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К.М.Скаржинської. – Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
20. Топоров В.Н. Аптекарский остров как городское урочище (общий вид). // В кн.: Ноосфера и художественное творчество. – М.: Наука, 1991. – С. 200–279
21. Устав Лубенського Музею ім. Е.М.Скаржинської ДАПО, ф. 222, од. зб. 1, спр. 1, А. 1–4.
22. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М., 1999. – 576 с.
23. Флиер А.Я. Форма культурная // В кн.: Культурология. XX век: Энциклопедия. – Т. 2. – СПб.: Университетская книга, 1998. – С. 307–308.
24. Чепелик В.В. Український архітектурний модерн / Упор. З.В.Мойсеєнко-Чепелик. – К.: КНУБА, 2000.
25. Шевченко Л.С. Палацово-паркові ансамблі Полтавщини XVIII–XIX ст.. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – К.: НАОМА, 2003. – 17 с.
26. Шевченко Т. Повести. – К.: Дніпро, 1988. – 616 с.

Н.М.Дмитренко

Пам'яткоохоронна робота околичних музеїв Чернігівщини у 20-х роках XX ст.

Багатим і різноманітним є культурне надбання нашого народу. Проблема збереження національної спадщини залишається актуальною і в наш час. Звернення до аналізу історичного досвіду, вивчення цього питання відкриває нові можливості у використанні сучасними музеями досвіду пам'яткоохоронної роботи 20–30-х років минулого століття. Цей досвід допоможе у практичних спробах вирішення завдань збереження культурно-історичної спадщини, відновленню кращих традицій роботи музеїв у цій галузі, удосконаленню діяльності місцевих товариств охорони пам'яток історії та культури, вирішенню низки духовних проблем суспільства.

Питання пам'яткоохоронної роботи стають предметом аналізу ще на початку 20-х років ХХ ст. З'являються роботи, метою яких була спроба узагальнити досвід охоронної роботи перших років існування радянської держави. Головний інспектор у справах музеїв та охорони пам'яток культури Укрголовнауки НКО УСРР Дубровський В.В. у своїх публікаціях визначив проблеми, недоліки та здобутки пам'яткоохоронної роботи в Україні [1]. Роль музеїв у збереженні культурних пам'яток знаходимо в історико-краєзнавчих збірниках [2]. Деякі музеї займались видавницькою діяльністю, друкуючи бюлетені, які висвітлювали методику пошукової роботи, практичні здобутки у справі збереження культурної спадщини на території свого краю [3]. Діяльність музеїв, зокрема їх охоронна робота, висвітлювалась на сторінках журналів "Советский музей", "Глобус". Проблеми охорони пам'яток історії та старовини в досліджуваній період, створення та діяльність державних органів охорони розглядають у своїх працях Ю.Жуков, В.Акуленко, С.Кот, С.Заремба, Я.Верменич [4].

Метою статті є висвітлення еволюції пам'яткоохоронного законодавства 20–30-х років ХХ ст., складення державної системи пам'яткоохоронних закладів. шляхи вирішення завдань збереження історико-культурної спадщини окремими музеями, роль науковців у поверненні в Україну історичних коштовностей, які були вивезені під час громадянської війни, співпраця музейників із краєзнавцями у практичній площині збереження національного спадку.

Питання збереження національної історико-культурної спадщини постало в перші місяці після перемоги Лютневої революції 1917 року. Перевага у практичному вирішенні завдань пам'яткоохоронної роботи надавалась, природньо, музеям, оскільки вони були місцями, де акумулювались, зберігались та пропагувались культурні цінності.

Нагальною проблемою було створення загальнонаціонального центру, який би координував дії музеїв, архівів, бібліотек, громадських об'єднань у справі пам'яткоохоронної роботи.

Навесні 1917 року був створений проект статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва (ЦКОПСІМ) [5]. Статут був затверджений на організаційному зібранні ЦКОПСІМ у травні 1917 року. Прізвища дійсних членів комітету – М.С.Грушевський, П.П.Курінний, В.Г.Леонтович, М.Ф.Біляшівський, В.Л.Модзалев-

ський, Д.І.Яворницький та інші, – свідчать про важливість завдань, поставлених перед комітетом у справі відродження культурних традицій українського народу, його національної свідомості [6].

Вкрай складна політична ситуація на початку 1918 року (перемога більшовиків, проголошення Української Народної Республіки, 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові) обернулася збройним конфліктом між українською та радянською владами, а це, в свою чергу, призвело до розорення та пограбувань. Актуальною справою того часу була охорона культурних цінностей, що перебували у поміщицьких маєтках. Губернським, повітовим комісарам доручалось взяти під опіку пам'ятки старовини та негайно сповіщати про всі факти їх пограбування та нищення [7].

Ще одна спроба централізувати пам'яткоохоронний рух в Україні була зроблена за часів уряду гетьмана П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 року). Спеціальним органом управління культурним будівництвом стає Головне управління мистецтв та національної культури на чолі з відомим українським діячем П.Я.Дорошенком. Одним зі структурних підрозділів управління, якому підпорядковувались музеї, був відділ охорони пам'яток старовини та секція музеїв. Вони вирішували питання охорони колекцій старовинних речей, забезпечували приміщеннями нові колекційні збірки, брали участь у створенні експозицій. На місцях справу втілення конкретних програм по охороні та популяризації історико-культурних пам'яток було покладено на комісарів по охороні пам'яток. З цією метою відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури розробив положення про місцевих комісарів [8]. Повноваження комісара на Чернігівщині надані були Б.Милорадовичу.

11–12 грудня 1917 року у Харкові відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів [9]. Відтепер всі декрети і розпорядження РНК РСФРР набували чинності і на території України і на основі відповідних актів було створено державну систему охорони пам'яток. У січні 1919 року при Наркомосвіті УСРР була створена Всеукраїнська рада мистецтв, котра повинна була вирішувати питання збереження культурних цінностей [10].

27 січня 1919 року на засідання Ради мистецтв було прийнято рішення про створення Всеукраїнського Комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), який складався з чотирьох секцій: археологічної (О.С.Федоровський), архітектурно-

монументальної (С.А.Таранущенко), музейної (Ф.І.Шміт) та архівно-бібліотечної (В.А.Барвинський) [11].

У лютому 1919 року Рада мистецтв затвердила Положення про ВУКОПМІС та його місцеві органи. Наркомосвіти УСРР, самостійним відділом якого був ВУКОПМІС, виділив 180 тисяч карбованців на заходи з охорони унікальних витворів мистецтва [12]. Частина цих коштів була передана місцевим музеям. Бо на той час музейникам було зрозуміло, що реквізіція старовинних речей тягне за собою їх негайне зникнення або загибель у руках неосвічених осіб, які погодяться скоріше знищити річ, ніж віддати її безкоштовно. Так, для третього радянського музею м. Чернігова була придбана картина XVIII ст. німецького художника Нюланда за 17 тисяч карбованців [13]. Для пам'яткоохоронної роботи на місцях при губернських та повітових відділів освіти створюються комітети охорони пам'ятників мистецтва і старовини (КОПМІС), до роботи в яких залучались музейники, архівісти, історики, археологи та архітектори. З метою врятування пам'ятників старовини та мистецтва в повіті відряджались інструктори губкопмісів, яким вдавалося звозити в повітові міста предмети старовини і таким чином поповнювати колекції вже існуючих музеїв та започатковувати нові культурно-освітні заклади у (Новгороді-Сіверському, Острі, Вороніжі). Музейні секції при КОПМІСах безпосередньо визначали об'єкти, які підлягали обліку та охороні та здійснювали контроль за виконанням охоронних зобов'язань. Чернігівським ГУБКОПМІСом керував В.А.Шугаєвський.

Першим офіційним актом УСРР, спрямованим на збереження історико-художньої спадщини, можна вважати Декрет Ради НК УСРР від 1 квітня 1919 року "Про передачу історичних пам'ятників і предметів мистецтва до відання НКО УСРР [14]. Згідно з ним збереження, використання та пропаганда історико-художніх цінностей покладалась на НКО.

У квітні 1919 року ВУКОПІС оголосив проведення першої державної реєстрації культурних цінностей [15]. Розпочалася копітка робота на місцях. З метою з'ясування стану справи всім губернським та повітовим наросвітам були надіслані простори анкети, після отримання відповіді на які можна було розпочати відповідні реформи у губернському масштабі [16]. В Чернігові з усіх покинутих власниками будинків та квартир були зібрані старовинні речі та витвори мистецтва, які розмістили у будинку Б.Милорадовича на вулиці Петроградській. Саме тут був відкритий третій радянський музей м. Чернігова, колекція якого склада-

лася з меблів, картин, порцеляни, виробів з бронзи, килимів XVIII–XIX ст.

Але бойові дії, що велися військами Денікіна та Петлюри на території України, не давали можливості досягти певної системності та плановості у цій справі, припинили діяльність ВУКОПІСа та взагалі завдали непоправної шкоди самим об'єктам охорони. Наступною суттєвою перешкодою в пам'яткоохоронній справі була темнота та неосвіченість населення, байдужість деяких діячів повітових наросів до долі рідної старовини. З метою пропаганди охорони пам'ятників старовини та розповсюдження історичних знань у січні-лютому 1920 року в м. Чернігові була відкрита виставка зразків мистецтва та старовини, яка викликала щиру зацікавленість серед жителів та гостей міста [17].

Після встановлення Радянської влади на початку 1920 року ВУКОПІС відновив свою роботу, але зазнав значних структурних змін. Перед ним стояли відповідальні та важливі завдання: реєстрація, дослідження та популяризація пам'ятників мистецтва, природи, старовини. Але надзвичайно складні економічні та фінансові умови того часу не сприяли масштабному розгортанню справи. Запланована ВУКОПІСом чітка мережа місцевих організацій (губ та повіткопісів) не налагодилася, систематична реєстрація пам'ятників проводилась лише де-не-де, дослідницька робота майже не проводилась, а про видавничу діяльність можна було лише мріяти. За цих обставин у квітні і липні 1921 року ВУКОПІС був поділений на Головархів та Головмузей як два самостійних управління при Наркоматі освіти [18]. Функції ВУКОПІСа в тій частині, що стосується охорони пам'яток, були передані Головмузею. Але ця структура не змогла чітко визначити напрямки своєї роботи та шляхи вирішення своїх головних завдань. Тому 18 січня 1922 року на засіданні колегії НКО функції Головмузею були передані підвідділу музейно-виставково-екскурсійного відділу пропаганди Головополітосвіти [19]. Серед головних завдань підвідділу було обстеження, реєстрація, охорона та вивчення позамузейних пам'яток, заходи по охороні нерухомих позамузейних пам'яток, збереження їх від пограбування та руйнації [20].

Всеукраїнська Академія наук висловила свою стурбованість тим, що незважаючи на реорганізацію музейної справи, вона не вирішує питання охорони пам'яток старовини у повному обсязі [21]. Існує ще безліч пам'ятників, які ще тільки чекають своїх дослідників. Науковці вважали, що вони повинні надати музейним,

архівним працівникам вже готовий матеріал, класифікований у певні серії за певними темами. З цих причин ВАН наполягала на своїй участі в розробці наукових проблем та організації науково-дослідної роботи у всеукраїнському масштабі, бо ще за часів існування ВУКОПІСу та Головмузею у випадках нагальної потреби вживала заходів для охорони пам'яток, використовуючи свій науковий та моральний авторитет. Випадків, коли вимагалася втручання ВУАН, було так багато, що у травні 1921 року був створений спеціальний орган з розпорядницькими функціями – Археологічна комісія, яку очолив академік Ф.І.Шміт. Але через скорочення штатів комісію було розпущено, і в лютому 1922 року при “Спільному Зібранні” ВУАН був заснований Археологічний комітет з консультативними обов'язками у складі академіків М.Ф.Біляшівського та Ф.І.Шміта [22]. Досвід показав, що у такому органі існує практична потреба. Саме Археологічний комітет при ВУАН у квітні 1923 року звернувся до Головпрофосу НКО УСРР про передачу Україні Головполітосом НКО РСФРР музейних експонатів, вилучених з церков та монастирів України та евакуйованих до Москви під час громадянської війни. 3200 старовинних ювелірних виробів, які мали видатне історичне та художнє значення, були повернуті в Україну [23].

У 1922–1925 роках пам'яткоохоронна робота переходить у практичну площину і активно проводиться переважно державними та окружними музеями. За їх клопотаннями на місцях окрвиконками видавали обов'язкові до виконання постанови та розпорядження щодо охорони пам'яток. У травні 1924 року Чернігівська окружна інспектура народної освіти розробляє та надсилає повітовим КОПМіСам стислу інструкцію з охорони позамузейних пам'ятників [24]. Згідно з інструкцією, до складу комісій повинні були увійти робітники сільбудинків, представники парторганізацій, місцевих осередків Комуністичної Спілки Молоді та працівники освіти. Район діяльності КОПМіСів – усі позамузейні пам'ятники, що можуть служити матеріалом для вивчення історії та побуту на підпорядкованій території. Головною метою роботи вважали повний облік та отримання докладних відомостей про ці об'єкти. Але під час цієї роботи доводилося стикатись із певними труднощами. У червні 1924 року Чернігівський окрадмінвідділ губвиконкому звернувся до Пленуму по охороні позамузейних пам'яток з проханням звернути увагу повітових керівників на неналежне ставлення до охорони історико-культурної спадщини [25]. Повітовим

виконкомам був надісланий наказ підготувати повідомлення про наявні у них історичні пам'ятки. Але відповіді надійшли тільки з трьох повітів, до того ж заперечного характеру. В той час як за даними окрполітосвіти налічується 1800 пам'яток [26]. Намагаючись зберегти та захистити спадок від пограбування населенням, у 1924 році Чернігівський окрадмінвідділ губвиконкому своїм рішенням за №17042 наказував усім повітвиконкомам та відділам Чернігівської інспектури народної освіти притягати до кримінальної відповідальності осіб, що винні у таких злочинах [27]. А підстав хвилюватися про збереження пам'яток було достатньо. Головним об'єктом пограбувань були маєтки, залишені поміщиками і які у 20-ті роки ще не були пристосовані до громадських потреб і стояли "безлюдними островами" серед бурхливої праці по розбудові нового суспільства. Відомий краєзнавець та колекціонер із села Гужівки, що на Ічнянщині, Самбурський К.І. записав у своєму щоденнику у 1924 році: "Заходив у дім поміщика Забелло. Тут панує спустошення. Пограбування будинку продовжується. Вийнято декілька луток. Зникли 22 дошки зі східців з балкона у садочок. Стеля у багатьох місцях протікає" [28]. У місті Седнів розбиралась на цеглу кам'яниця XV сторіччя, у селі Каховка пограбовані склепи з набальзамованими тілами, у селі Моровськ викрадений скарб старовинних монет [29].

Викрадені старовинні речі вивозились на базари великих міст для продажу випадковим покупцям, які найчастіше не мали уяви про дійсну цінність того, що вони придбали.

Звичайним явищем того часу були самовільні розкопки давніх курганів у пошуках скарбів. Своє занепокоєння непоправною шкодою археологічним пам'яткам висловив Наркомат внутрішніх справ УСРР, надіславши місцевим відділам внутрішніх справ та народної освіти Циркуляр від 25 січня 1924 року за підписом Наркома внутрішніх справ Буздаліна: "Дивлячись на те, що розкопки курганів повинні проводитися тільки з відома органів Наркомоса, а знайдені речі передаються у наукові музеї, Наркомат внутрішніх справ у інтересах охорони історичних цінностей, які мають велике культурне значення, пропонує видати обов'язкове розпорядження, яким забороняються розкопки курганів без дозволу відповідних органів Наркомату освіти" [30]. Згодом Укрнаука почала видавати відкриті листи на проведення археологічних експедицій та індивідуальних досліджень науковим працівникам пам'яток археології, історії, мистецтва та етнографії. І кількість таких дозволів

щорічно зростала – у 1927 році видано 103 листа, у 1928 році – 139 [31].

Найбільш активна пам'яткоохоронна робота у середині 20-х років була розгорнута у Конотопському, Ніжинському, Прилуцькому, Остерському та Роменському окружних музеях, а також у Соницькому, Шосткінському, Новгород-Сіверському та Глухівському районних музеях.

Архівні джерела вказують на особливо плідний етап роботи Конотопського музею у 1923–1924 роках за часів директорства художника і педагога Марка Григоровича Вайнштейна. Силами наукових працівників (іх на той час було двоє) проведені обстеження сіл Шабалінов (де знаходилась садиба В.Є. Богдановської-Попової – однієї з перших жінок-хіміків, співробітниці Д.І. Менделєєва) та Костириово Коропського району. Обстежена Гірявська церква, де зберігалось багато речей, пов'язаних з іменем видатного українського історика та громадського діяча О.М. Лазаревського [32]. Відомо, що після 1923 року Конотопський музей носив його ім'я, але пізніше був перейменований на музей імені Луначарського. На початку 1924 року пам'яткоохоронні роботи проводилися у с. Парафіївка, обстеження Кролевецького району, після чого через повітовий КОПМІС виданий наказ про охорону курганів та позамузейних пам'яток [33]. Того ж року були обстежені та прийняті всі можливі заходи до охорони палацу К.Розумовського у Батурині (до речі, тоді ж музей придбав рукописи військового відомства 1875 року стосовно варварського ставлення царського уряду до палацу) – пам'ятки архітектури XVIII ст., Успенської церкви та палацу графа Рум'янцева-Задунайського у селі Вишеньках [34]. Доречно буде тут пригадати пам'яткоохоронну роботу Борзенського музею який працював при районній інспектурі народної освіти і був самостійним культурно-освітнім закладом до свого злиття у 1924 році з Конотопським окружним музеєм. Звіт бібліотечно-музейної секції Борзенського відділу народної освіти свідчить про жваву пам'яткоохоронну роботу. Були поставлені на облік та перевезені до музею бібліотеки поміщиків Імшенецької, Самойловича, Глушановської, Белозерського та Ге – всього 2600 томів. Рік видання найстарішої книги – 1737. Крім того, до музею були передані 57 картин та 5 скульптур з колекції І.Ге [35]. Зі звіту про роботу Конотопського окружного музею за 1924 рік дізнаємося, що на облік позамузейних пам'яток було взято 5 цивільних будівель, 6 церков, 4 революційні пам'ятки, 3 могили, 2 парки. Був

відремонтований будинок генерального судді Василя Кочубея у Батурині [36].

Плідною у 1926–1928 рр. була пам'яткоохоронна робота Прилуцького окружного музею. Завідувачем музею В.І.Масловим здійснено шість наукових відряджень до Густинського та Ладинського монастирів. Під час експедиції сфотографовано монастирські будівлі (133 світлини) [37]. Була обстежена колишня Яготинська садиба Репніних, яка пов'язана з ім'ям Т.Г.Шевченка. Після цього крайова комісія охорони пам'яток культури і природи поставлена до відома, що "Шевченківський флігель" – ампірна будівля (архітектор Мелас) – потребує негайної реставрації. Обстежена могила Є.П.Гребінки в хуторі Мар'янівці та садиба Гребінок у хуторі Убіжище, а також могила М.А.Маркевича, українського письменника та історика, у селі Турівці. Про потребу упорядкувати могилу приятеля Т.Шевченка було доведено до відома окрвиконкому, президія якого запропонувала інспектурі народної освіти відшукати кошти на упорядження могили Маркевича.

Головним завданням Ніжинського окружного музею у колі питань пам'яткоохоронної роботи був облік речей, що знаходились у церквах, монастирях та мали історико-художнє значення. Наполегливістю та старанням музейників та поціновувачів старовини була врятована значна кількість безцінних речей. Народний комісаріат внутрішніх справ м. Харкова 3 липня 1928 року надіслав інструкцію до всіх окрадмінвідділів: "Згідно з постановою УВВ та РНК СРСР від 7 липня 1926 року "Положення про комісію по утворенню спеціального фонду фінансування металургії", все культове майно в міді, польським сріблі, бронзі та інших кольорових металах, як-от – дзвони, канделябри, чаші, підсвічники, що знаходяться у закритих молитовних будинках або в таких, що закриваються, треба здавати безкоштовно "комцетфонду". З метою проведення цього заходу в життя адмінвідділ НКВС пропонує Вам негайно розпочати роботу по виявленню вищезначеного майна в закритих молитовних будинках, визначивши його кількість та вагу. Відомості надіслати у НКВС до 1 вересня цього року" [38].

Скільки треба було вагомих аргументів, професійних знань, щоб переконати посадовців не нищити спадок, який збирався по крихтах з любов'ю протягом багатьох століть. Успіх такої роботи залежав найчастіше лише від особистого авторитету музейного працівника, який відстоював перед посадовими особами долю

того чи іншого експоната. А оскільки відповідне законодавство залишалось недосконалим, то у цих важких розмовах доводилось апелювати до свідомості та розуміння партійних та радянських керівників культурної справи. Коли у 1930 році у Ніжинському окрузі знімали низку дзвонів для передачі до "Рудметторгу", кожен з них був описаний музейниками як такий, що має велике художнє значення та характерні риси розвитку ливарства на Україні. Тому у разі, якщо деякі дзвони і потрапили на переплавку, то тільки після узгодження з інспектурою освіти та Ніжинським окружним музеєм. Дзвони, що мали за висновками фахівців особливе значення, залишалися на місцях [39].

Ніжинські музейники разом із Самбурським К.І., який у 1919–1925 роках був уповноваженим з охорони позамузейних пам'яток старовини та мистецтва Чернігівської губполітосвіти по Ніжинському та Конотопському округах, брали участь в обстеженні покинутих панських маєтків. А у 1923 році їм було доручено зняти зі стелі Качанівського палацу плафонну картину для передачі до Чернігівського державного музею [40].

Остерським окружним музеєм у 1923 році були взяті на облік церкви м. Козельця. Всі речі, що мали музейне значення, вилучені, і була розпочата робота по відкриттю у місті філії Остерського музею, для чого в будинку Галагана на Понорщині була виділена кімната зі старовинною кахляною піччю [41]. До реєстру позамузейних пам'яток була занесена так звана "Юр'єва божниця", що знаходилась у передмісті Остра – Старогородку і являла собою руїни храму XII ст. з унікальними фресками. За легендами, храм був побудований за часів Ю.Долгорукого. Директор музею Розанов А.Г. був занепокоєний тим, що дах будівлі у жалюгідному стані, через що псуються фрески, а останній ремонт був у 80-х роках XIX ст. за земські кошти [42].

У травні 1919 року у м. Ромнах було засновано Товариство захисту пам'яток старовини та мистецтва, до складу якого увійшли місцеві художники, вчителі, інженери. Їх працею з усієї округи звозились речі, які знаходили у покинутих панськими маєтками. Працювали у складних умовах (наближався денікінський фронт). За кілька місяців вдалося врятувати більше ніж 1000 примірників старовинних книг XVIII–XIX ст., декілька сот художніх виробів та археологічних знахідок, врятований від знищення архів. На початку серпня 1919 року у місто увійшли денікінці, і розпочата робота за-вмерла. Новий етап розпочинається у листопаді 1920 року: були

обстежені Вознесенська церква, Святодухів собор, тоді ж за допомогою відділу народної освіти у місті було відкрито музей [43].

До справи охорони позамузейних пам'яток залучались районні та міські музеї, колекції яких згодом поповнили фонди державних та окружних музеїв. Дослідження Глухівського повіту з метою збереження культурної спадщини розпочалися ще у 1920 році. Представниками повітової інспектури народної освіти були обстежені Собор, Вознесенська та Миколаївська церкви, які мали цінні архіви, котрі потребували негайного перегляду та обліку [44]. На початку 1925 року пам'яткоохоронні заходи у повіті проходили на чолі з завгубполітосвітою В.А.Шугаєвським. Було оглянуто шість церков м. Глухова та Успенський жіночий монастир, який з XVIII ст. був відомий як своєрідний мистецький центр, осередок гаптування. До того ж кілька років ігуменею монастиря була Марія Магдалина Мазепина, мати гетьмана Івана Мазепи. В результаті проведеної роботи найбільш цікаві та коштовні речі були взяті на облік. А частина з них була призначена для термінового вилучення [45]. Значна кількість колекцій старовини з панських садиб була врятована від пограбування у недоторканому вигляді завдяки свідомості та відповідальності місцевої інтелігенції. У с. Ярославці Глухівського повіту місцевим вчителем А.М.Коноплею у 1919 році були прийняті заходи щодо збереження цінностей з будинку поміщика Кочубея. Реєстр речей налічував 200 експонатів, серед яких картини, старовинні меблі, порцеляна, а також понад сто старовинних книг та рукописів [46].

Шосткінський УКОПІС у своєму звіті за перше півріччя 1921 року повідомляє, що здійснив поїздку у м. Ямпіль, де були оглянуті три кургани, складений реєстр стародруків, літописів, судових документів, духовних заповітів та купчих 1729–1760 рр. У м. Вороніжі перевірили, як зберігаються майже десяток справ та книг колишньої міської ратуші, датовані 1850 роком, були оглянуті літописи двох церков. На облік у с. Паліївка Шосткінського повіту була поставлена старовинна церква, в бібліотеці якої зберігались рукописи, стародруки, акти та метричні книги, найстаріша з яких датована 1714 роком [47].

У 20-ті роки зроблені перші спроби взяття під державну охорону монастирських комплексів, що у 30-ті роки владою було розцінено, як прояви ретроградських настроїв, а у гіршому випадку, як український буржуазний націоналізм. Такі звинувачення були пред'явлені С.Тарануценку, П.Жовтовському та іншим. Саме таке ставлення до

вирішення цього питання зберігалось доволі довго і саме тому з восьми монастирських комплексів Сумщини до 1988 року лише три були під державною охороною [48].

У 1920–1921 роках Шосткінський УКОПІС проводить перші дослідження на території Гамаліївського (Харлампієва) монастиря, який був заснований ще у 1702 році і де на той час збереглися пам'ятники Скоропадських, Янухова, Третьякова та Гербель. Особливу цінність складала монастирська бібліотека та іконостас, розписаний Якимом Глинським на замовлення гетьмана І. Скоропадського, та “парсуни” – ктиторські портрети подружжя Івана та Анастасії Скоропадських. Велике історичне та мистецьке значення мала монастирська збірка різьблених речей, порцеляни, рукописів, стародруків, ювелірних виробів, гаптів та лапідарній [49].

У м. Шостка одним з членів УКОПІСа на прізвище Верховець після вивчення документів порохового заводу з 1803 по 1843 рік була зроблена спроба написати історію заводу та м. Шостки. Рукопис був наданий автором для рецензії у міській уполітос. “Але при перегляді з'ясувалось – при гарному початку, поганий кінець, в якому описуються благодійництва полів та генералів. Цей рукопис про походження м. Шостки та порохового заводу губполітосвітою дозволено купити, але автор рукопису заарештований і знаходиться у Чернігові” [50].

Навіть малі містечка та села не залишалися поза увагою комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини. Через своїх представників у повітових та районних інспектурах народної освіти вони намагались скласти добірні реєстри позамузейних пам'яток. Приділялась увага не тільки архітектурним, археологічним, церковним та бібліотечним пам'яткам, але й пам'яткам садово-паркової культури. З Ріпкінського району надійшло у 1924 році повідомлення, що у с. Буянках взяті на облік садиба поміщика Коробка, у с. Церковище до реєстру позамузейних пам'яток внесений сад поміщика Батуринського П.Я. (учасника війни 1812 року), у м. Ріпках – парк та сад поміщика Єнька, сади поміщика Соколовського та Батуринського [51].

У доповідній записці з Березненського району (жовтень 1923 року) повідомлялось, що під охорону взяті будівлі Домницького монастиря, а роком раніше був переглянутий та опечатаний монастирський архів, найстаріший документ якого датувався 1730 роком [52].

Але без державної допомоги розв'язати проблему охорони національно-культурної спадщини було важко. Наукова громадськість України на I–II Пленумах Укрнауки у 1925 році обговорювала питання потреби державного законодавства і державної допомоги у цій справі. Внаслідок чого охорону пам'яток у Наркомосі вирішено було покласти на Укрнауку, до структури якої згодом увійшли і музеї. З 1925 по 1929 роки всю організаційну та поточну роботу проводила Укрнаука. Для безпосереднього нагляду за станом та охороною пам'яток на місцях Наркомос у квітні 1926 року розподілив територію України між чотирма крайовими інспектурами: Київською, на чолі з професором Ф.Л.Ернстом; Харківською, під головуванням С.А.Тарануценка; Одеською, керованою професором С.С.Дложевським, та Дніпропетровською, якою керував археолог П.А.Козар. Таким чином, Глухівський, Конотопський, Ніжинський, Остерський округи підпорядковувались Київській крайовій інспектурі; Прилуцький та Роменський округи керувались Харківською крайовою інспектурою. Головним завданням крайових інспектур було вдосконалення інспекторського нагляду, плановість роботи та популяризація справи збереження культурного спадку.

У травні 1926 року було вирішено провести первісну реєстрацію пам'яток культури, розподіливши їх на три групи: археологічні, архітектурні та історико-революційні. За даними Укрнауки, у 1926–1928 роках було зареєстровано по округах пам'яток культури [53]:

Округи	Архітектура	Археологія	Іст.-револ.	Разом
Ніжинський	10	-	-	
Конотопський	9	-	1	
Глухівський	12	-	-	
Коростенський	1	1	-	
Чернігівський	14	-	1	
Прилуцький	21	5	10	
Роменський	17	3	7	
Сумський	35	4	3	
Разом	119	13	22	154

Якісно новий етап у пам'ятко-охоронній роботі розпочався у червні 1926 року, коли ВУЦВК та Рада Народних Комісарів УСРР прийняли постанову "Про пам'ятники культури і природи України"

[54]. Згідно з нею, при Наркомосі УСРР утворювався Український комітет охорони пам'ятників культури на чолі з І.Ю. Кулик та Український комітет охорони пам'ятників природи. Опікуватись пам'ятками місцевого значення в округах повинні були окрвиконкоми по інспектурі народної освіти.

Постанова проголосила генеральну реєстрацію пам'яток, розподіливши їх на дві категорії: республіканського та місцевого значення. Пам'ятки місцевого значення визначались постановою окрвиконкомів та реєструвались у місцевих органах Наркомосу УСРР. У травні 1927 року розпочалась генеральна реєстрація археологічних пам'яток, анкетно-облікові картки для опису та реєстрації були складені професором О.С.Федоровським [55].

Згідно з постановою, пам'ятки місцевого значення утримувались за рахунок бюджетів місцевих виконкомів. Але за кошторисом Наркомосу УСРР місцеві органи влади могли отримати субсидію на охорону пам'ятників. Видатки з державного бюджету по заходах Укрнауки та крайових інспектур на охорону пам'яток зростали [56]:

1926–1927 роки – 28732 крб.;

1927–1928 роки – 38323 крб.;

1928–1929 роки – 49530 крб.

Таким чином, у 20-ті роки ХХ сторіччя розгортається та вдосконалюється державне пам'ятко-охоронне законодавство. Був створений апарат службовців, що працювали над збереженням культурної спадщини. У державі проведена первинна реєстрація пам'яток та була розпочата генеральна реєстрація археологічних пам'яток. Помітно збільшувалися асигнування з державних та місцевих бюджетів на пам'ятко-охоронні заходи. До 1930 року було зареєстровано 9 історико-культурних заповідників. А головне – відбуваються позитивні зміни у свідомості звичайних громадян стосовно збереження отриманого ними спадку – від бажання зруйнувати все, що пов'язане зі старим світоустроєм, до спроби зрозуміти, як важливо і для чого треба зберігати своє коріння.

Література

1. Дубровський В.В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. – Х., 1930; його ж. Охорона пам'яток культури в УСРР // Охорона пам'яток культури на Україні. – Х., 1927. – 36. 1.

2. Полтавщина. Збірник 1. Присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928; Краєзнавство на Коростенщині. – Вип. 1. – Коростень, 1930.

3. Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилуки, 1928. – №1.
4. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры 1917–1920 гг. – М., 1989; Кот С. Первый на Украине. К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики: Сборник научных статей. – К., 1991; Заремба С. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К., 1995; Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990 рр. – К., 1991; Заремба С., Коваленко О. Становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // УІЖ. – 1983. – №4; Верменич Я. Асоціація історичного районознавства // Краєзнавство. – 2000. – №1–2.
5. Киевлянин. – 1917. – 26 апреля.
6. ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 206, арк. 27–28.
7. Там само, ф. 2581, оп. 1, спр. 216, арк. 6
8. Наше минуле. – 1918. – №12. – С. 199–200
9. КПСС в резолюциях... – Т. 1.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 616, арк. 18.
11. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920. – М., 1989. – С. 255.
12. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – 15 февраля.
13. ДАЧО, ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 190.
14. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 92–94.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 638, арк. 173; спр. 685, арк. 69.
16. ДАЧО, ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 191.
17. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 192.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 16, арк. 22, 33.
19. ЗУ УРСР – 1920. – №27. – Ст. 585.
20. ЗУ УРСР. – 1922. – №49. – Ст. 729.
21. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 230.
22. Там само. – С. 231.
23. Там само. – С. 264–265.
24. ДАЧО, ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 74.

25. Там само, ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 73.
26. Там само, ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 66.
27. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. І, 2191, арк. 18.
28. ДАЧО, ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 74.
29. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 314.
30. Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. – Харків: Держвидав України, 1930. – С. 67.
31. ДАЧО, ф. Р 593, оп. 1, спр. 1751, арк. 58.
32. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 1752, арк. 66.
33. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 1850, арк. 9.
34. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 711, арк. 4.
35. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 2017, арк. 44.
36. Бюлетень Прилуцького окружного музею. – 1929. – №2. – травень. – С. 75.
37. Там само. – С. 81–82.
38. Відділ ДАЧО у м. Ніжині, ф. Р 61, оп. 1, спр. 1148, арк. 22.
39. Там само, ф. Р 61, оп. 1, спр. 6093, арк. 46.
40. ДАЧО, ф. Р 593, оп. 1, спр. 1537, арк. 14.
41. Відділ ДАЧО у м. Ніжині, ф. Р 593, оп. 1, спр. 666, арк. 66.
42. Там само, арк. 28.
43. ІР НБУ ім. Вернадського, ф. Х, 18091.
44. ДАЧОЮ, ф. Р 593, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
45. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 1850, арк. 11.
46. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 10, арк. 39.
47. Там само, ф. Р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 107.
48. Краєзнавство. – 1994. – №1–2. – С. 34.
49. Вечерський В. Монастирі Сумщини – осередки мистецького життя // Краєзнавство. – 1994. – №1–2. – С. 35.
50. ДАЧО, ф. Р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 56.
51. Там само, ф. Р 600, оп. 1, спр. 376, арк. 142.
52. Там само, арк. 17.
53. Дубровський В. Вказана праця. – С. 57.
54. ЗУ УРСР. – 1926. – №32–33. – С. 259.
55. Дубровський В. Вказана праця. – С. 58.
56. Там само. – С. 14.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Л.І.Зеленська

Николай Гербель
(Архивные документы. Петербург 1854–1881 гг.)

*О, Север, Север-чародей,
Иль я тобою околдован?
Иль в самом деле я прикован
К гранитной полосе твоей?*

(Ф. Тютчев)

После долгих колебаний, мучительных тревог и волнений, взвешиваний за и против Nicolas von Gerbel решил принять приглашение царя-реформатора Петра I в новостроящийся Санкт-Петербург.

Именно в Петербурге он решил воплотить в жизнь свои амбициозные градостроительные планы.

В 1718 году Nicolas von Gerbel навсегда покидает родную прекрасную Швейцарию и приезжает в Петербург в качестве городского архитектора.

Уже в 1719 году Nicolas von Gerbel представил план "поправление улицы всего Адмиралтейского Острова".

План этот был рассмотрен и одобрен самим Петром I.

Только лишь фундаментальные знания, опыт как архитектора и талантливого инженера, человека твердого, решительного характера, умеющего отстоять, убедить сомневающихся в его правоте, способствовали решить дорожное соединение трех главных магистралей Санкт-Петербурга: улицы Гороховой, Невского и Вознесенского проспектов, сходящихся к Адмиралтейству. Это архитектурное решение является непревзойденным и по сегодняшний день. Оно является главной изюминкой в истории отечественного градостроительства и, конечно же, Санкт-Петербурга.

Навсегда Nicolas von Gerbel связал свою жизнь с городом на Неве, Петербургом, Россией.

Здесь он нашел свою вторую Родину, личное счастье, здесь осуществились его мечты как архитектора и инженера. Здесь выросли его дети, здесь появились его внуки и правнуки.

Интересна судьба правнука Nicolas von Gerbel, Николая Гербея.

Очень мало сохранилось биографических сведений о Н.Гербеле. Известно лишь то, что родился он 8 декабря 1827 года в Твери, учился в Киевской гимназии, затем воспитывался в Нежинском лицее.

Нежинский лицей окончили многие выдающиеся деятели науки, культуры, искусства, писатели, общественные деятели.

Кумирами многих воспитанников были выпускники лицея: Н.Гоголь, Е.Гребенка, Н.Кукольник и др.

Большое впечатление на воспитанника Нежинского Юридического лицея Николая Гербея произвела встреча с Тарасом Шевченко в 1846 г. В альбом Н.Гербея поэт записал начало своего стихотворения "Гоголю".

С этого момента началось серьезное увлечение лицеиста Николая Гербея литературой, особенно творчеством Гоголя и Шевченко, которое пронес через всю свою жизнь.

По окончании лицея Николай Гербель служил в Лейб-Уланском полку, расквартированном недалеко от Петербурга.

В Петербурге Николай Гербель знакомится со многими писателями, издателями, журналистами, сотрудничает в редакциях "Современник", "Отечественные записки".

В 1854–60-х годах XIX ст. вокруг журнала "Библиотека для чтения" объединяются и сближаются известные поэты, писатели, критики, издатели: М.Михайлов, Л.Мей, И.Тургенев, Д.Григорович, Я.Полонский, Н.Гербель

Это были большие, верные и добрые друзья Николая Гербея.

На многих литературных вечерах у Я.Полонского, Л.Мея, Д.Григоровича Николай Гербель рассказывал им об Украине, Нежинском лицее, о встрече с Тарасом Шевченко, читал его стихи, распространявшиеся в Петербурге в списках.

В кругу друзей Н.Гербель читает отрывки из любимой поэмы "Слово о полку Игореве". А в 1854 году он перевел и великолепно издал книгу "Игорь, князь Северский". Эта книга имела огромный успех среди читателей.

Его друзья А.Майков, Л.Мей внимательно изучают "Слово" и начинают его переводить на современный русский язык. Особенным был перевод "Слова о полку Игореве" на современный русский язык Л.Мея, который надолго остался в числе лучших.

Вместе с М.Михайловым готовит Н.Гербель сборник стихов в переводе русских поэтов Шиллера.

Н.Гербель неутомимо трудится над изданием сочинений Гете, Шиллера, Шекспира, Байрона в переводе русских поэтов.

Во всех книжных магазинах обеих столиц продаются и пользуются спросом у читателей и покупателей издания Н.Гербеля.

Плодотворную издательскую деятельность высоко ценят и поддерживают Ф.Тютчев, А.Фет, А.Майков, И.Панаев, князь Вяземский, В.Бенедиктов, Л.Мей, Я.Полонский, Г.Данилевский.

В письме к Г.Данилевскому предполагает Н.Гербель "издать описание Нежинского лицея, куда должны войти биографии всех литераторов, воспитывавшихся в лицее".

Как когда-то в Нежине, Н.Гербель начал собирать в свой альбом автографы, это же он продолжает и в Санкт-Петербурге.

В его альбоме оставили автографы: Н.Гоголь, Д.Григорович, Г.Данилевский, Н.Добролюбов, А.Майков, Л.Мей, М.Михайлов, Н.Некрасов, И.Панеев, И.Тургенев, Ф.Тютчев, А.Фет, Т.Шевченко, Н.Щербина, которые обогатили русскую литературу прекрасными произведениями.

В Петербурге Н.Гербель неоднократно встречался со своими земляками из Украины.

Встречался он и с Пантелеймоном Кулишем. Темой их бесед была, естественно, литература, а также жизнь и творчество Т.Шевченко и Н.Гоголя, с которым Н.Гербель был в дружеских отношениях.

Пантелеймон Кулиш с нетерпением ждал писем, воспоминаний Н.Гербеля о Н.Гоголе.

Об этом и свидетельствует письмо П.Кулиша к Н.Макарову от 25 ноября 1860 года

В 1856 году в журнале "Библиотека для чтения №12, без имени автора было опубликовано стихотворение "Думка" ("Нащо мені чорні брови ") в переводе на русский язык. "Думка" – это первое произведение Т.Шевченко в переводе на русский язык Н.Гербелем еще в годы его ссылки. Поэт ознакомился с ним в Новопетровском укреплении и в письме от 22 апреля 1857 года просил А.Маркевича поблагодарить Гербеля.

Еще с конца 50-х годов XIX в. Н.Гербель активно переводит произведения Т.Шевченко на русский язык.

Под влиянием Н.Гербеля многие русские поэты обращаются к творчеству Т.Шевченко и переводят его стихи на русский язык.

Это прежде всего друзья Н.Гербея: Л.Мей, А.Майков, Я.Полонский, М.Михайлов.

М.Михайлов знал ненапечатанные стихотворения Т.Шевченко, он перевел стихотворения Т.Шевченко на русский язык "Іван Підкова" и "До Основ'яненка".

Наряду с другими демократами М.Михайлов одним из первых определил важность творчества Т.Шевченко не только для развития украинской литературы, но и для общерусской.

Еще в ссылке в Оренбургском крае Т.Шевченко познакомился с А.Плещеевым. Шевченко всегда относился к Плещееву с любовью и уважением. "Каждую строчку, каждое слово вашего письма, – писал он Плещееву, – я принимал как слово брата, как слово искреннего друга".

В свою очередь Плещеев высоко ценил украинского поэта: "Поэзия Шевченко, – отметил он, – производила всегда на нас глубокое впечатление, мы всегда останавливались в изумлении перед этим богатством поэтических образов, которые никогда не мешают у него истине представления".

А.Плещеев перевел ряд стихотворений Т.Шевченко, одним из первых является "Дума" ("Минають дні, минають ночі").

Значение поэзии Т.Шевченко петрашевцами свидетельствует о том, что уже во II половине 40-х годов XIX века передовая русская общественность имела некоторое представление о его нелегальном творчестве периода "Трьох літ".

Арест 1847 года и ссылка Шевченко, запрещение его произведений затормозило процесс знакомства и осмысления его творчества русской литературой.

Глубокое усвоение поэзии Т.Шевченко русскими писателями, поэтами начинается с конца 50-х – начала 60-х годов XIX века.

С этого времени произведения Т.Шевченко становятся важной составной частью и русского литературного процесса.

Сам же поэт с нетерпением ждал своего возвращения в Петербург. В марте 1858 года его мечта сбылась, о чем он и пишет в "Дневнике": "27 марта 1858 г. в 8 часов вечера громоносный локомотив свистнул и остановился в Петербурге. В 9 часов я был уже в квартире моего искреннейшего друга М.М.Лазаревского". "28 марта 1858 г. Вечер провели мы у В.М.Белозерского, моего союзника и соседа по каземату в 1847 году... После сердечных речей и милых родных песен мы расстались".

"12 апреля 1858 г. В.М.Белозерский познакомил меня с тремя братьями Жемчужниковыми. Очаровательные братья".

"16 апреля 1858 года. Вечером Мей прислал мне тот самый "Весенний вечер" ("Садок вишневый коло хати" – Л.З.), который я поутру записал для Галагана в русском переводе собственного изделия. Спасибо ему".

Особенно радостное волнение испытал Николай Гербель при встрече с Т.Шевченко после его возвращения из ссылки в Петербург. Их личные встречи переходили во взаимную симпатию, ведь их обоих объединяла любовь и преданность литературе, Украине.

Непосредственно Н.Гербель познакомил Т.Шевченко со своими друзьями, знакомыми: Л.Меем, Я.Полонским, А.Майковым, М.Михайловым, И.Панеевым, Ф.Тютчевым и др. Благодаря этим личным контактам расширились и укрепились литературные связи Т.Шевченко в Петербурге.

Н.Гербель поведал Т.Шевченко о своих издательских планах, представил ему свою книгу "Игорь, князь Северский", а также переводы "Слова" А.Майкова, Л.Мея.

Это вдохновило поэта на свой перевод "Слова". Его отрывки перевода "Слова" – "З передсвіта до вечора" проложили путь будущим украинским переводчикам. Самым ценных из переводов "Слова" на украинский язык является перевод Максима Рыльского.

Украинский поэт принимает активное участие в литературно-общественной жизни столицы: выступал на публичных литературных чтениях, был одним из организаторов "Общества нуждающимся литераторам и ученым".

Работает над новым изданием своих произведений, над изданием "Южно-русского Букваря" для воскресных школ. В 1860 году такой "Букварь" Т.Шевченко посылает в Чернигов на имя Тризни.

Особенно плодотворно работает Т.Шевченко как художник в области офорта. В этой области он добился высочайшего мастерства.

За эту деятельность Т.Шевченко удостоили звания Академика. Это был первый Академик Российской Академии Художеств в области офорта. Его по праву называли "российским Рембрандтом".

В эти годы Т.Шевченко становится одним из наиболее популярных и наиболее авторитетных личностей в среде литераторов и художников Петербурга.

Его друзья, его почитатели таланта гордились и радовались блестящим успехам любимого ими поэта и художника. Это видно

на издательской деятельности давнего и верного почитателя творчества Т.Шевченко – Николая Гербеля.

В начале 1859 года в Лейпциге вышел сборник “Новые стихотворения Пушкина и Шевченко”. Этот сборник сыграл заметную роль в нелегальном распространении сочинений Шевченко. В этом сборнике символически соединились два гениальные деятели братских русской и украинской литератур – А.Пушкин и Т.Шевченко.

В 1860 году журнал “Современник” напечатал на русском языке произведения Т.Шевченко “Наймичка” (перевод А.Плещеева) и балладу “Тополя” (перевод Н.Гербеля).

В этом же 1860 году в Петербурге под редакцией П.Кулиша выходит “Кобзар”, в котором было не 8, как в первом издании, а 17 произведений Т.Шевченко.

Сразу же за украинским “Кобзарем” выходит “Кобзарь” Т.Шевченко в переводе русских поэтов, куда собраны переводы А.Плещеева, М.Михайлова, М.Курочкина, Л.Мея, Н.Гербеля.

Эту книгу издал Николай Гербель, экземпляр которой подарил любимому поэту с надписью “Тарасу Григорьевичу Шевченко от почитателя его таланта, от переводчика и издателя его произведений. Николай Гербель”.

Рецензию на “Кобзарь” под редакцией Н.Гербеля в журнале “Русское слово” №16 за 1860 год опубликовал М.Михайлов, в которой подчеркивал большое художественное значение поэзии Тараса Шевченко.

27 сентября 1860 г. на листке бумаги, наклеенном в альбоме Н.Гербеля, Т.Шевченко оставил автограф своего стихотворения “Л” (“Поставлю хату й кімнату”) в знак глубокого уважения к своему младшему другу.

Смерть поэта была большой потерей для многих петербуржцев. Над могилой Т.Шевченко на Смоленском кладбище в Петербурге были произнесены прощальные речи на украинском, русском и польском языках.

Для Н.Гербеля смерть Т.Шевченко – это большая личная потеря, большое личное горе.

14 апреля 1861 года в Петербургском университете состоялся литературный вечер, на котором выступили: Н.Костомаров, Н.Некрасов, А.Майков, Я.Полонский, И.Панеев.

Художник Лев Жемчужников продолжил дело, начатое его любимым поэтом, художником, гражданином. В память о Т.Шев-

ченко художник Л.Жемчужников посвятил серию офортов "Живописная Украина"

Л.Жемчужников, И.Тургенев, рос. журналист и издатель А.Кравевский хлопотали и помогли в выкупе из крепостничества братьев и сестры Шевченко.

Николай Гербель усвершенствует работу над переводами стихотворений Т.Шевченко на русском языке и подготавливает к дополненному и доработанному "Кобзарю" в переводе русских поэтов, издает его дважды в 1869 и 1877 годах. И это в то время, когда вышел указ о запрещении украинского языка.

Н.Гербель тщательно готовится к изданию сборника поэзии "Поэзия славян". Это сборник лучших поэтических стихотворений, в котором помещены 10 обзоров литератур всех славянских народов, 137 биографий, 144 народные песни и 313 мелких стихотворений болгарской, сербской, хорватской, польской литературы, в том числе и украинских поэтов: И.Котляревского, Е.Гребинки, Н.Костомарова, Л.Глибова, А.Афанасьева-Чужбинского, М.Шашкевича, Я.Головацкого, Ю.Федьковича. Этот сборник в 552 стр. вышел в 1871 году в Петербурге под редакцией Н.Гербеля.

Н.Гербель был в прекрасных отношениях с М.Михайловым, критиком, поэтом, переводчиком. По доносу провокатора М.Михайлов был арестован 14 сентября 1861 г. и приговорен к 6 годам каторжных работ и пожизненного поселения в Сибири. В Сибири М.Михайлов жил вместе с Н.Чернышевским. В ссылке М.Михайлов перевел на русский язык "Заповіт" Т.Шевченко.

В 1865 году М.Михайлов от тяжелой и продолжительной болезни умер в Сибирской ссылке. Н.Гербель в память о своем друге М.Михайлове провел большую поисковую работу по сбору его стихотворений.

В 1866 году под редакцией Н.Гербеля был подготовлен к изданию сборник стихотворений М.Михайлова. Этот сборник был издан С.Звонаревым, но книга не дошла к читателю, весь тираж сожгли.

В 1880-е годы оживилась переписка и личные встречи Н.Гербеля с П.Кочубеем, ученым, основателем и Председателем Русского Технического Общества.

После встречи Н.Гербель сообщает П.Кочубею: "Я долго не мог успокоиться, озабоченный Вашим поручением для памятника Гоголю в нашем Нежине, обдумываю всесторонне заданную мне задачу".

Свое видение памятника Н.Гоголю в Нежине Н.Гербель высказал в своем письме к П.Кочубею.

П.Кочубей остался доволен высказанными предложениями Н.Гербеля: "Я очень доволен надписями и в особенности стихами, где проглядывается помимо таланта Вашего и любовь Ваша к знаменитому писателю".

Н.Гербель был знаком в Петербурге со многими поэтами, писателями, издателями, историками, общественными деятелями, что способствовало его авторитету, популярности, уважению, известности и благодарности от знающих, любящих и ценящих его. Об этом свидетельствует его дружба и переписка с Н.Макаровым, Г.Данилевским, П.Пекарским, С.Полторацким и др.

Разнообразный круг общения способствовал Н.Гербелю находиться в центре той интеллектуальной среды, которая существовала в тогдашнем Петербурге.

Несмотря на то что Н.Гербель жил и работал в Петербурге, но мыслями всегда был с Украиной, любимым Нежином.

Далеко от Украины, он всегда трудился на ее благо, радовался успехам земляков.

Если Nicolas von Gerbel посвятил свою жизнь и талант процветанию любимого им Петербурга, то его правнук Николай Васильевич Гербель – любимому делу всей своей жизни – литературе.

Благодаря его неутолимой издательской деятельности, читатели таланта Байрона, Гете, Шекспира, Шиллера имели возможность познакомиться с их произведениями на русском языке.

Архивные документы, письма, хранящиеся в рукописном фонде Национальной Российской библиотеки в Петербурге, освещают общественную литературно-издательскую деятельность Николая Гербеля.

Многие из представленных архивных документов были использованы журналистами, исследователями, писателями для своих докладов, лекций, научных сообщений.

Некоторые из них публикуются впервые на языке оригинала.

Архивные документы, представленные в данной публикации, дают возможность более подробно узнать о жизни и общественной деятельности Н.Гербеля, о его петербургском окружении поэтов, писателей, издателей, о его отношении к творчеству Н.Гоголя, Т.Шевченко и др.

В свое время И.Тургенев сказал о значении творчества Ф.Тютчева: "Он создал речи, которым не суждено умереть".

Это вполне можно сказать о той огромной работе Николая Гербеля, которую мы должны помнить, понимать, беречь и ценить.

6.III.2006 г.

Литература

1. Шевченківський словник: У 2 т. / Інститут літератури ім. Т.Шевченка Академії Наук Української РСР Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. – Київ, 1976.
2. Шевченко Т. Щоденник.
3. Большая энциклопедия / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб.: Книгоиздательское Товарищество "Просвещение", 1896.
4. Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. II.
5. Русские писатели: Библиографический словарь. – М.: Просвещение, 1971.
6. И.Никитин, А.Плещеев, Ф.Тютчев, А.Майков, А.Фет. Избранные произведения. – К.: Молодь, 1979.
7. Тютчев Ф.И. Стихотворения. – М.: Художественная литература, 1970.

Из рукописного фонда Национальной Российской библиотеки в Петербурге.

Фонд 475

Ед. хр. 2

Мей Софья Григорьевна

Письма (56) Елене Григорьевне Полянской
(Головиной) (1851–1863)

"Недавно мы познакомились с Тургеневым, очень интересная личность и большой талант, помнишь, как напал на него Щербина. Майковым тоже я осталась довольна.

Санкт-Петербург, 22.I.1854 г.

"Престранная случайность: у нас есть очень хороший знакомый Николай Васильевич Гербель, он служил в Лейб-Уланском полку, но предан в особенности литературе, вновь перевел и великолепно издал "Слово о полку Игоря" и теперь с Михайловым издает Шиллера в русском переводе, беспрестанно бегаёт к Леоп за переводами и за советами" (С. 86).

"Краевский живет на Крестовском: мы отправлялись к нему вчетвером, то есть Леоп, я, Михайлов и Гербель (С. 50).

Мей Софья Григорьевна – жена поэта, переводчика, общественного деятеля Мея Льва Александровича;

Щербина – Щербина Николай Федорович (1821–1869) – поэт, общественный деятель;

Майковым – Майков Аполлон Николаевич (1821–1893) – поэт, переводчик, общественный деятель;

Леоп – Мей Лев Александрович (1822–1862) – русский поэт, переводчик, друг Н.Гербелья;

Краевский – Краевский Андрей Александрович (1810–1889) – русский журналист, издатель. Краевский как член “общества помощи нуждающимся литераторам и ученым” хлопотал о выкупе из крепостничества Шевченковых братьев и сестры.

Крестовском – Крестовский остров, ныне входит в состав Приморского района Санкт-Петербурга;

Михайлов – Михайлов Михаил Илларионович (1829–1865) – русский поэт, переводчик, критик, общественный деятель, друг Н.Гербелья.

Фонд 236

Ед.хр. 53

1) У меня уже есть кое-что от братьев покойного и его матери. Если Вы думаете написать со временем биографию Гребенки, то моя краткая Вам нисколько не повредит.

Надеюсь, что Вы не откажетесь поделиться с Вашим собранием сведениями, потому что наша обязанность и помогать друг другу, чем можем.

Говорят, есть какой-то Пономарев, который теперь собирает материалы. Если знаете что-нибудь о нем – сообщите мне, а также и его адрес.

Мой адрес:

пр. Моховой, д[ом] генерал-лейтенанта Гербелья.

Фонд 236

Ед. хр. 53

2) Вчера вечером Вы заезжали ко мне, добрейший Григорий Петрович, и не застали дома. так как я только сегодня утром прибыл сюда из Москвы.

Жду Вас с нетерпением. Приезжайте, например, завтра утром, пораньше, так до 10 или 11 часов.

Остаюсь готовый к услугам.

15 января 1862 г.

Н.Гербель

С[анкт]-Петербург

3) Завтра, с 11 часов утра до двух по полудни, я буду дома, а Вы доставите мне большое удовольствие, побывав у меня в это время!

10 февраля 1864 г.

Весь Ваш Н.Гербель

Архив

Данилевского Григория Петровича

1) 10 апреля 1857 г. С[анкт]–Петербург
Милостивый Государь, Григорий Петрович!

Я получил Ваше письмо, в которой Вы пишете, что получили мою книгу "Шиллер в переводе русских поэтов". Душею радуюсь, что Вы нашли ее хорошо составленной.

Тютчев, Фет, Майков, Панеев, князь Вяземский, Бенедиктов, Гаевский, Мей и Полонский наговорили и письменно, и изустно мне множество комплиментов по поводу моего издания, что не могло меня не порадовать, тем более, что всех этих людей я душевно люблю и уважаю.

Один господин Щербина остался, кажется, не совсем доволен "Шиллером", что, впрочем, неудивительно, потому что этот господин ничего не знает, кроме своих стихов и..., не прочтет моей книги, в которой при всех ее недостатках есть кое-что хорошее, что и Вам известно.

Впрочем, у нас с ним есть кое-какие счеты, которые я, как честный человек, должен привести в ясность, что ему, как человеку, снедаемому своим собственным самолюбием, не совсем понравится.

Да, ну его к черту!

У меня есть до Вас дело. Я предпринял издать описание Нежинского лицея, куда должны войти биографии всех литераторов, воспитывавшихся в Лицее и, между прочим. Гребенки материал, для которой, я слышал, Вы собирали.

Сделайте божескую милость – сообщите мне их, а я, конечно, обозначу, что получил сведения от Вас.

**Речь Н.В.Гербея, произнесенная на обеде,
данном ему в честь его выхода из полка
22 ноября 1859 года**

Благодарю Вас от полноты души за Ваше внимание, за Ваше расположение ко мне. Вы, верно, усомнитесь в искренности моих слов, если я скажу, что расстаюсь со всеми Вами с глубоким сожалением.

Восемь лет провел я вместе в Вашем кругу, если не со всеми, то со многими из Вас. Восемь лет – много времени. Привязанности, которые мы делаем в молодости, остаются навсегда. Сегодня в последний раз я еще могу назвать Вас товарищами. Завтра мы пойдем разными дорогами, по разным улицам.

Но куда бы судьба меня не закинула, я буду всегда с любовью следить за каждым из Вас и радоваться его успехам.

Оставляя военное поприще, я перехожу к занятиям более мирным, к литературе, которая всегда была любимым моим занятием, и которой я теперь отдаюсь весь, нераздельно.

Было время, когда и я мечтал о славе, почестях, блеске, словом, обо всем, о чем мечтает молодость. Теперь мои ... и стремления уже не те.

Время со своим бесподобным опытом рассеяли призраки и показали, какую она действительно есть

Я понял, что сие есть удел немногих избранных, но что полезными может и должен быть каждый.

Благодарю Вас еще раз за честь, оказанную мне, и пью за Ваше здоровье и честь.

Ура!

Ф. Тютчев

Эти бедные селенья,
Эта скудная природа –
Край родной долготерпенья,
Край ты русского народа!

Не поймет и не заметит
Гордый взор иноплеменный
Что сквозит и тайно светит
В наготе твоей смиренной

Удрученный ношей крестной,
Всю тебя, земля родная,

В рабском виде царь небесный
Исходил, благословляя.

1855 г.

В своем "Дневнике" 26 октября 1857 года Т.Шевченко записал: "Во 2 номере "Русской беседы" я с наслаждением прочитал трехкуплетное стихотворение Ф.Тютчева "Эти бедные селенья".

"Русская беседа" – славянофильский орган, выходивший в Москве 1856–1860-х годах, в Санкт-Петербурге в 1895–1896 гг.

А.Плещеев
перевод с украинского
Тарас Шевченко

Проходят дни... проходят ночи;
Прошло и лето; шелестит
Лист пожелтевший; гаснут очи;
Заснуло все... Не знаю я –
Живешь ли ты, душа моя?
Бесстрастно я гляжу на свет,
И нету слез, и смеха нет!

И доля где моя? Судьбою,
Знать, не дано мне никакой...
Но если я благой не стою,
Зачем не выпало хоть злой?
Не дай, о боже, как во сне
Блуждать... остынуть сердцем мне!
Гнилой колодой на пути
Лежать меня не попусти!

Но жить мне дай, творец небесный!
О, дай мне сердцем, сердцем жить!
Чтоб я хвалил твой мир чудесный,
Чтоб мог я ближнего любить!
Страшна неволя, тяжело в ней!
На воле жить и спать – страшней!
Прожить ужасно без следа,
И смерть, и жизнь – одно тогда.

(Впервые опубликовано в журнале "Современник", октябрь, 1858 г. без заглавия.)

Плещеев Алексей Николаевич (1825–1893) – русский поэт, переводчик, общественный деятель.

В 1849 году Плещеев А. Был арестован за участие в кружке петрашевцев и приговорен к смертной казни, его лишили всех прав, состояния, заковали в кандалы и отправили на "службу" рядовым солдатом в "отдельный оренбургский корпус", где был уже Т.Шевченко.

Позже Плещеев встретился с великим украинским поэтом, подружился с ним.

Большое место в творчестве А.Плещеева занимают переводы. Одним из первых он начал переводить стихотворения Т.Шевченко.

В этом сказались не только литературные вкусы Плещеева и дружеские чувства к Шевченко, но и его политические симпатии.

А.Майков

На белой отмели Каспийского поморья
Работой каторжной изнеможен, лежал
Певец. Вокруг песок; ни кустика, ни взгорья...
Лишь Каспий брызгами страдальца освежал,
Лишь Каспий вызывал певца на песнопенье...
Вот в сердце узника забилося вдохновенье,
Задвигались уста, сверкнул потухший взор,
Он руки к родине, как к матери, простер
И очи обратил с молитвой жаркой к богу.
И двое часовых уж видит – быть греху!
И взводят уж курки, отставили уж ногу,
Готовясь выстрелить по первому стиху
И в крепости поднять военную тревогу

(Журнал "Отечественные записки",
№1, 1863 г.)

В этом стихотворении А.Майков говорит о выдающемся украинском поэте Тарасе Шевченко. В 1850 году Шевченко был сослан в форт Новопетровск на берегу Каспийского моря, ему запретили писать стихи и рисовать.

Майков Аполлон Николаевич (1821–1897) – поэт, общественный деятель. Родился в семье известного художника. Одним из его учителей был Иван Гончаров. В 1837 году Майков поступил в Петербургский университет. В 1842 году едет за границу, во Францию и Италию, где прожил около года. А Майков как поэт был связан с кругом петрашевцев.

А. Майков был другом Н. Гербея, по-видимому, там на литературных встречах познакомился и встречался после ссылки с Т. Шевченко.

А. Майков обращается к темам из русской истории, к фольклору славянских народов, переводит "Слово о полку Игореве", создал много прекрасных стихотворений о природе.

Собрание автографов
Шевченко Тарас Григорьевич
Стихотворение "Пустка"

Фонд 1000
Ед. хр. 2745

Опись 1

Список Николая Александровича Новосельского укр. яз.

Пустка

Заворожи мені, волхве,
Друже сладоусий
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.

Боюся погорілу
Хату руйнувати
Боюся, мій голубе,
Серце заховати.

Може, вернеться надія
З тією водою
Цілющою, живущою
Дрібною сльозою.

Може, вернеться ізнову
В пустку зимувати,
І натопить, і нагріє
Погорілу хату.

І натопить, і нагріє,
І світло засвітить.
Може, ще раз прокинуться
Мої думи-діти.

Може, ще раз посумую.
З дітками поплачу.

Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...

Т.Шевченко,
из-за Каспия

от Николая Александровича Новосельского март 1856 года Санкт-Петербург.

В XIX ст. В России особенно широко распространялись в списках произведения К.Рылеева, А.Пушкина и Т.Шевченко.

Неавторские рукописи произведений Т.Шевченко изготавливались и распространялись при жизни поэта (прижизненные списки) и после его смерти (посмертные списки).

К Шевченковской поэзии обращались переписчики из различных слоев общества. Часто рукописные копии посылали в другие города.

Списки произведений Т.Шевченко в 40-х годах XIX ст. найдены среди документов Н.Костомарова, В.Белозерского, А.Марковича.

Одним из наиболее популярных списков произведений Т.Шевченко того времени было его стихотворение "Заворожи мені, волхве". Т.Шевченко написал 13 декабря 1844 года в Санкт-Петербурге.

В период 1856–1861 годов произведения Т.Шевченко в рукописных списках взяли на вооружение с пропагандистской целью.

К таким относится и рукописный список "Пустка" ("Заворожи мені, волхве"), принадлежавший Николаю Александровичу Новосельскому, датируемый мартом 1856 года.

Впервые под этим названием и без имени автора стихотворение было напечатано в газете "Русский инвалид" №61 от 17 марта 1857 года.

"Пустка" была известна Н.Гербелью. Среди своих 11 переводов произведений Т.Шевченко на русский язык, в том числе и "Пустку" Н.Гербель помещил в изданном им "Кобзаре в переводе русских поэтов" в 1860 году в Петербурге.

Под этим же названием с посвящением М.Щепкину и без 4-х последних строчек стихотворение было напечатано в журнале "Основа" №1 за 1861 год.

Автограф стихотворения "Заворожи мені, волхве" находится в альбоме Т.Шевченко "Три літа".

Название "Пустка" – не Шевченко, о чем свидетельствует запись поэта в "Дневнике" от 10 февраля 1858 года: "В.Н.Погожев пишет из Владимира, что он на днях виделся в Москве с М.С.Щепкиным и что ему читал наизусть какую-то мою "Пустку". Совершенно не помню этой вещи, а слышу об ней уже не в первый раз".

Погожев Василий Николаевич (1802–1859) – инженер-майор ведомства путей Сообщения. Т.Шевченко познакомился с Погожевым В.Н. в начале 40-х годов XIX ст. в Петербурге. 18 января 1858 года Погожев В.Н. и Шевченко Т. встретились в Нижнем Новгороде. Поэт с теплотой вспоминал о нем в своем "Дневнике".

Список "Пустка" ("Заворожи мені, волхве"), принадлежавший Новосельскому Н.А., хранится в рукописном фонде "Собрание автографов" в Российской Национальной Библиотеке в Петербурге на правах оригинала произведений Т.Шевченко.

Этот список практически неизвестен даже профессионалам и публикуется впервые.

Новосельский Николай Александрович (1823–1903) – общественный и государственный деятель, окончил Петербургский университет.

В молодости привлекался по делу Петрашевского, затем проходил службу по разным ведомствам.

В 1865 году предался общественной коммерческой деятельности, был основателем и первым директором "Общества пароходства и торговли", начал и организовал добычу соли из Куяльницкого лимана в Одессе, дал первый толчок нефтяному делу на Кавказе, а позже и марганцеву.

В течение 20 лет (с 1867 по 1881 гг.) состоял городским головою в Одессе и много содействовал его благоустройству, в это время замощенного гранитом, устроившего обширную канализацию и прочее.

После оставления поста одесского головы Новосельцев был назначен членом Совета Министерства финансов, где и прослужил до конца своих дней. В это время Новосельский написал книгу "О подъеме производительности в России" (СПб., 1884 г.), в которой пробовал отстоять бумажно-денежное обращение, но по пути высказал ценные и оригинальные мысли.

Собрание автографов

**Письмо Кулиша Пантелеймона Александровича
Михаилу Федоровичу Гедде**

Милостивый государь, Михаил Федорович!

Имею честь обратиться к Вашему Превосходительству с покорнейшею просьбою предложить подведомственным Вам чиновникам подписку на изданные мною Сочинения и Письма Гоголя, с тем чтобы казначей, при выдаче жалованья, вычитал с каждого подписчика по 1 р[ублю] ежемесячно.

Если Ваше Превосходительство удостоите внимания мою просьбу, то покорнейше прошу почтить меня уведомлением о числе подписчиков по приложенному адресу.

С совершенным почтением и преданностью, имею честь быть Вашего Превосходительства покорнейшим слугою.

1857, июля 14

П.Кулиш

Адрес издателя Сочинений Гоголя

Пантелеймону Александровичу Кулишу

В Николаевской улицы, в собственной типографии, в доме г[оспо]жи Яценковой.

Резолюция

поручил г[осподину] [неразборчиво]

предложил [неразборчиво]

г[оспода] Подписчики

1. Николай Злато [далее неразборчиво].
2. Иван Хрушиманов – 2 экз.
3. [неразборчиво].
4. И.Иванов.
5. [неразборчиво].
6. В.Лихачев.
7. [неразборчиво].
8. М. Лишвинский.
9. Барбрюнен – 2 экз.
10. Павел Королев.
11. Слепцов.

12. [неразборчиво].
13. В.Иванов.
14. П.Ванищев.
15. [неразборчиво].
16. Гедде Михаил Федорович – издатель, знакомый Кулиша П.А.

Фонд 1000

Ед. хр. 1213

Собрание автографов

***Письмо Кулиша Пантелеймона Александровича
к Николаю Яковлевичу Макарову***

Драгоценный

Николай Яковлевич!

Я не знаю, где поселился, то есть куда переселился Н.В Гербель. Передайте ему, что я приступил уже к печатанию 4-го тома "Сочинений и Писем Гоголя", так прошу его все то сделать мне в помощь, что он обещал.

Очень меня обяжет, когда сообщит не только указание, но и сами письма, печатные для набора.

Пожалуйста, пошлите к нему хоть эту записку.

Я очень занят старыми рукописями для истории Малороссии и так как я все делаю или горячо, или совсем не делаю, то отрекся от мира.

Вторую неделю и у себя вечера не сотворю: дни бо лукави сут.

Ваш П.Кулиш

1860, ноября 25

Терница

Его Высокоблагородию

Николаю Яковлевичу Макарову

у Красного Мосту

(дом Петра Аркадиевича Кочубея)

Николай Яковлевич Макаров (1828–1892) – чиновник, журналист, знакомый Т.Шевченко и Н.Гербея.

В 1850 г. Пантелеймон Кулиш освобожден из Тулы, приехал в Санкт-Петербург, работал в различных журналах над "Записками о жизни Гоголя", подготовил к печати I том "Записок о Южной Руси", написал повесть "Феклуша".

Одна за другой появляются его собственные книги и книги редактированные: "Записки о жизни Гоголя" (два тома 1856–

1857 г.), "Собрание сочинений и писем Гоголя" (6 томов), "Записки о Южной Руси" (два тома, 1856–1857 гг.). В это время поддерживает дружеские отношения с Н.Гербелем.

Письма печатаются впервые.

Данилевский Григорий Петрович (1829–1890) – русский писатель. Родился в семье украинских помещиков. В 1841 году определен был в Московский дворянский институт, откуда в 1846 году поступил на юридический факультет Петербургского университета.

Студентом I курса Данилевский опубликовал несколько лирических стихотворений. На III курсе был заподозрен в сотрудничестве с петрашевцами, арестован и посажен на 3 месяца в Петропавловскую крепость. В 1850 году окончил Университет и поступил на службу в департамент народного просвещения. Он быстро продвигался по служебной лестнице, однако чиновничья карьера его не удовлетворяла. Истинным его призванием стало литературное творчество. Он много писал и в стихах, и в прозе, расширяя круг своих литературных связей и знакомств, сотрудничал во многих журналах

В 1858 году Данилевский вышел в отставку и уехал на Украину, где был избран депутатом Харьковского комитета по улучшению быта крестьян.

В 60-х годах он дважды путешествовал по Европе, побывал в Германии, Австрии, Франции, Италии, Англии.

В 1869 году он возвращается в Петербург, становится постоянным сотрудником газеты "Правительственный вестник", а с 1881 года ее редактором. Литературную известность Данилевскому принесли романы: "Беглые в Новороссии", "Воля", "Новые места", "9-й Вал", а также исторические романы "Мирович", "Княжна Тараконова", лучший из его романов "Сожженная Москва" посвящен Отечественной войне 1812 года. Был в дружеских отношениях с Н.Гербелем.

Фонд 568

Ед. хр. 195

Архив

Петра Петровича Пекарского

Посылаю Вам, любезный Петр Петрович, сведения, какие я только мог собрать о своем прадеде и его деятельности при постройке Петербурга.

Увы! Они немногочисленны! Из фамильных бумаг, находящихся у моих двоюродных братьев, я только мог узнать, что Николай фон Гербель (Nicolas von Werbel) был вызван Петром Великим, как известный архитектор и инженер того времени, в строящийся тогда Петербург из Швейцарии.

Он прибыл в Россию около 1718 года и был назначен городским архитектором с подчинением канцелярии от строения и [неразборчиво], которой состояли в городе и где рассматривались планы и сметы городского архитектора.

Здесь Гербель, вместе с другими и постаршими архитекторами, которые уже и отчеством пользовались почетною уважением под руководством самого Петра, деятельно трудились над распространением и украшением Петербурга.

Занимаясь исправлением возложенного на него обязанностей, от 1719 года представил план "поправление улицы всего Адмиралтейского Острова (то есть тогдашнего центра города нынешних Адмиралтейских частей, из которых Мойка и Большая Нева образуют остров).

План этот был рассмотрен и одобрен самим Императором и утвержден им 1-го октября того же года.

3-го июня 1723 года Петр В[еликий] лично [неразборчиво] в Иностранной Коллегии поручение Гербелю, вместе с графом Растрелли, Трезини и некоторыми архитекторами начертать наружные фасады [неразборчиво] коллегии (ныне Университет).

Из предложенных на высочайшее усмотрение восемь планов Петр утвердил только архитектора Трезини, которому и поручено было возведение плана.

Фонд 568

Ед. хр. 195

О дальнейшей его судьбе – ничего не знаю. Характера был настойчивого, неуживчивого и спорившего, то видно из документов.

Главная его заслуга – проведение улиц на Адмиралтейском острове, по которым мы имеем удовольствие гулять [неразборчиво] и которое, надо отдать справедливость, разбиты весьма [неразборчиво] дорожное соединение Невский Проспект, Гороховую и Вознесенский проспект с одной точки у шпиги Адмиралтейской, отчего этот шпиг видит ее во всех трех улиц и этим дает средство всякому малознакомому с городом находить дорогу.

Вот все то, я нашел нужным сообщить Вам о своем прадеде, играющего кое-какую роль при постройке петровского Петербур-

га, описанием которого Вы теперь заняты. Буду весьма рад, если эти немногие сведения Вам пригодятся.

Остаюсь готовый к услугам
Николай Гербель

Мой адрес: На Бассейной улице,
Дом Гербеля №8, кв. №2
30 января 1861 г.
С[анкт] П[етербург]

Ф. 568

Дело №195

Полн[ое] Собр[ание] Зак[онов]
т. V, ст. 3, 4, 27

Октября 1, 1719 года. Именной объявленный Генерал-полицеймейстером "О поправлении, по чертежу Архитектора Гербеля улиц".

Великий Государь, смотря чертежи, сочиненного и объявленного Архитектором Гербелем для поправления улиц всего Адмиралтейского острова, указал: по оному чертежу на том острову улицы поставить вехи, поправить и где надлежить строению по тем же вехам по линии может быть перестроить також застроенный каменной плитой двор доделать по тому же чертежу прямо и ежели в том дворе, по тому чертежу сверх договоренной цены и прежнюю, сочиненную умершим архитектором Матерновым чертежа будет какая прибавочная работа и за тое прибавочную работу, по окончании строением того двора, подрядчикам объяснить, а преждесочиненный помянутым архитектором Матерновым о поправлении на том Острову улиц чертеж оставить и по тому чертежу не строить.

П[олное] С[обрание] З[аконов], т. VI статья 3777 апреля 29 1721 г.

Сенатский

"Понеже здесь обстоит показание в линию улицы и о строении по архитектуре, но в том жителям всегда бывает остановка для того хотя архитекторы Трезини и Гербель и прочие видения канцелярии городской им и послушны, но токмо за многими на них положенными делами, того дела исправить им не можно того ради весьма потребно в канцелярию полицеймейстерских дел определить к тому делу архитектора с тремя подмастерьями..."

Архив
Петра Петровича Пекарского

Письмо №2 Николая Васильевича Гербеля
Петру Петровичу Пекарскому
6-го марта 1861 года

Я был у Вас сегодня утром, многоуважаемый Петр Петрович, но, к сожалению, не застал дома. Не откладывая дела в долгий ящик, я обращаюсь к Вам письменно с просьбой прислать мне обещанные рукописные сочинения Пушкина, которые обязуюсь возвратить Вам в совершенной цельности в самом скором времени.

Вручите рукопись моему верному Личардо, подателю сего письма, и я получу его исправно. В надежде на скорую присылку рукописи, остаюсь душою Вам преданный

Николай Гербель
Его Высокоблагородию
Петру Петровичу Пекарскому
У Казанского моста в д[оме]
Вельша
от Н.Гербеля

Пекарский Петр Петрович (1828–1872) – историк литературы, окончил Казанский университет. а с 1863 года – академик.

Главные его труды: “Наука и литература при Петре Великом” (СПб., 1862) и “История Санкт-Петербургской Академии Наук” (т. I – 1870 г., II – 1873 г. доведена до воцарения Екатерины II); кроме того, многочисленные историко-литературные статьи в общелитературных и специальных изданиях.

Пекарский П.П. был в дружеских отношениях с Н.Гербелем, о чем свидетельствует переписка между ними.

Архив
Полторацкий Сергей Дмитриевич

“Мой сборник биографический о русских
достопримечательных людях” (кн. 6, 1879 г.)

...господин Гербель неумоимо трудится над изданием тех классических писателей, произведения которых, особенно в настоящее время, должны считаться важным приобретением для нашего общества.

После полного собрания сочинений Шиллера, Шекспира и Байрона он приступил теперь к изданию Гофмана.

Сочинения лорда Байрона в переводах русских поэтов, изданных под редакцией Ник[олая] Вас[ильевича] Гербеля.

На днях появился 4-й том "Сочинений лорда Байрона в переводе русских поэтов". Том этот заканчивает собою, предпринимаемое [господином] Гербелем, 12 лет тому на зад.

Настоящий том, как и три предыдущие, издан с редкою в русском издании тщательностью и не оставляет желать ничего лучшего (С. 58–59).

Во всех книжных магазинах обеих столиц продаются следующие издания Н.В.Гербеля:

1) Полное собрание сочинений Гете в переводах русских писателей. Десять томов 1878 г.

2) Полное собрание сочинений Шиллера в переводах русских писателей. Издание пятое. Два больших тома, 1875 г. Цена 7 руб. С 20-ю гравюрами – 9 руб.; в переплете – 10 руб. 50 коп.

3) Полное собрание сочинений Шекспира в переводах русских писателей с портретом и биографией. Издание второе. Четыре большие тома, цена 14 руб., в переплете – 16 руб.

4) Полное собрание сочинений лорда Байрона в переводах русских поэтов (2 романа, 12 повестей, 6 драм, 1 сатира и 80 мелких стихотворений). Издание второе. Четыре тома 1873–1876 гг. Цена по 2 руб. за том. В английском, тисненном золотом переплете по 2 руб. 60 коп.

5) Поэзия славян. Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей (10 обзоров литератур всех славянских народов, 137 биографий, 144 народные песни и 313 мелких стихотворений и отрывков из поэм). СПб., 1871 г. Большой том в 552 стр. Цена – 3 руб. 50 коп. В переплете – 4 руб. 20 коп.

6) Русские поэты в биографиях и образцах.

Большой том в 672 стр., заключающий в себе 123 биографии, до 525 стихотворений и до 170 больших отрывков из известнейших русских драматических произведений и поэм. Цена – 3 руб., в английском переплете – 3 руб. 70 коп.

7) Английские поэты и образцах. СПб., 1875 г. Большой том в 480 стр., заключающий в себе 34 биографии известнейших английских поэтов и до 500 мелких стихотворений и отрывков из больших поэтических произведений. Цена – 2 руб. 50 коп., в английском переплете, тисненном золотом – 3 руб. 20 коп.

8) Немецкие поэты в биографиях и образцах.

Большой том в 700 стр. 1877 г. (5 очерков, 85 биографий, 5 больших пьес, 352 мелкие стихотворения и 128 отрывков из поэм и драм). Цена 3 руб., в английском переплете, тисненном золотом – 3 руб. 70 коп.

9) Игорь, князь Северский (Слово о полку Игоря).

Поэма в 12 песнях. Перевод с древнерусского Н.Гербея, с 6-ю рисунками Зичи и Шарльмани. Издание пятое. Цена 2 руб., в изящном переплете, тисненном золотом – 3 руб.

Полторацкий Сергей Дмитриевич (1803–1884 гг.) – библиограф и библиофил, владелец прекрасной библиотеки. Из его статей особенно ценны статьи о Петровских “Ведомостях” (Московский Телеграф, 1827, XIV, №8; 1828, XXIV, №22, отд. “Известия о первопечатных Московских и Санкт-Петербургских ведомостях, СПб., 1845), а также “Русские переводчики Вольтера (1790–1855), М., 1858.

Фонд 795

Ед. хр. 51

Тургенев Иван Сергеевич

Письмо Петру Аркадиевичу Кочубею

С[анкт]-Петербург,

Невский про[спект] №11

Четверг, 7-го мая [18]81 года

Милостивый Государь

Петр Аркадиевич!

Вы были так любезны и заехали ко мне, но, к сожалению, меня не было дома.

Впрочем я от Д.В.Григоровича узнал, о чем именно Вам было угодно побеседовать со мной и я спешу через его посредство доставить Вам мое мнение, которые следовало бы вырезать на памятнике Гоголю, так как это составляло бы [неразборчиво] бывшими примерами.

Я полагаю, что надо бы вырезать на переднем фас имя Н.В.Г[оголя], а также и место, годы рождения и смерти, а на боковых фасах выдающихся творений Гоголя: всякое другое приращение было бы неуместным или ослабило бы [неразборчиво].

Все что можно бы допустить – это подходящий короткий текст под именем, но предостаточно обойтись бы и без него. Одно имя Гоголь достаточно говорит само за себя.

Примите, Милостивый Государь, уверение в совершенном уважении

Вашего покорного слуги

Ив. Тургенев

Петр Аркадиевич Кочубей (1825–1893) – русский ученый, один из основателей Русского Технического Общества, общественный деятель, приятель Н.Гербеля.

Дмитрий Васильевич Григорович (1822–1899) – русский писатель, общественный деятель, коллекционер, знакомый Н.Гербеля.

Это письмо И.Тургенева к П.Кочубею впервые напечатано в "Филологических записках" за 1890 г.

Фонд 179

Ед. хр. 14

Гербель Н.В.

Письмо Н.В.Гербеля П.А.Кочубею

Многоуважаемый и добрейший

Петр Аркадиевич!

Возвратясь вчера от Вас домой, я долго не мог успокоиться, озабоченный Вашим поручением для памятника Гоголю в нашем Нежине.

Обдумываю всесторонне заданную мне задачу.

Я лег в два часа и встал в шесть, когда ничто меня не могло потревожить и принялся за исполнение обдуманного.

По зримом размещении и следуя примеру лучших надписей, которыми укреплены даже разные хрестоматийные, я пришел к тому убеждению, что надписи должны быть, главное – кратки.

Впереди пьедестала должно быть изображено только ГОГОЛЬ, без всяких Николаев Васильевичей и тому подобным, так как Гоголь велик и без того, а всякому известен. Но все это должно быть колоссально и изображено непременно длинными буквами.

Кроме того, он должен быть всечен в гранит, что будет и красивее всего и величественнее. Боковые две подписи надо сделать рельефными буквами на бронзовой доске, как Вы говорили.

На задней же доске стихи следует вырезать на бронзовой же доске, что предоставлено и прилично для стихотворения [1881] год.

Приложение к письму Н.В.Гербеля, проект надписи на памятнике Н.В.Гоголю в Нежине.

Николай Васильевич Гербель

Передняя сторона Гоголь

Правая сторона

Долго определено мне судьбою чудною властью идти об руку с моими странными героями, озирать всю громадно несущуюся жизнь, озирать ее сквозь видимый миру сонных и незримые, не видимые ему слезы.

Гоголь

Задняя сторона

О, ты, возмужавший в безвестной тиши
 Людей сердцевицею великой,
 Чье слово проникло в тайник их души
 И сделалось дум их владыкой!
 Творец "Ревизора", певец "Вечеров"
 Степей поднепровских и Сечи!
 Кто полн вдохновенья, уже был готов
 Начать величавые речи –
 И славное имя в бессмертье скрижаль,
 Вписавши чертоги созданья,
 В котором улыбка скрывает печаль
 И смех, заглушает рыданья.

Н.Гербель

Левая сторона

Родился в Малороссии 19-го марта 1810 года. Воспитывался в гимназии с 1819 года по 1828 года.

Умер в Москве

21 февраля 1852 года.

Кочубей Петр Аркадиевич (1825–1893 гг.) – русский ученый, известен опытами в отрасли минералогии, химии, теории техники. Один из основателей, а с 1870 года – председатель Русского Технического общества, общественный деятель.

Кочубей П.А. – большой поклонник таланта Т Шевченко, П.Кулиша, Н.Гоголя, Н.Гербеля.

В марте 1859 года Кочубей П.А. заказал портрет Василия Леонтьевича Кочубея, малороссийского генерального судьи, которому оказывали покровительство гетманы Самойлович, Мазепа.

Василий Леонтьевич Кочубей – родоначальник рода Кочубеев – известных государственных, общественных и военных деятелей.

Петр Аркадиевич Кочубей был в дружеских отношениях с Тургеневым И., Гербелем Н.

Фонд 179

Ед. хр. 53

Николай Васильевич Гербель

**1) Письмо Петра Аркадиевича Кочубея
Николаю Васильевичу Гербелю**

Многоуважаемый
Николай Васильевич!

Письмо Ваше мне принесли во время заседания у меня... Приношу Вам искреннюю благодарность за исполнение моего желания. Забегу к Вам на днях, чтобы лично выразить Вам мою признательность.

Преданный Вам и глубоко уважающий
Петр Кочубей

2) Многоуважаемый
Николай Васильевич!

Модель исполнена в гипсе памятника Гоголю в настоящую величину, теперь выставлена в мастерской художника *Ботта* возле Технологического института (по Обуховскому, ныне Забалканскому проспекту).

Очень буду благодарен Вам, если Вы зайдете к Ботта, внимательно осмотрите модель и сообщите Ваше мнение о нашем детище.

Надписи Вами предложенные я исполню в [неразборчиво] величину на бумажных шаблонах, согласно размеров боковых площадок, цокола и приготовлю к субботе.

Я очень доволен надписями и в особенности стихами, где проглядывается помимо таланта Вашего и любовь Ваша к знаменитому писателю, Вашему предшественнику и однокашнику по Лицею Безбородки.

Г[оспода] члены комитета приглашены все [неразборчиво] в субботу в 5 часов пополудни для осмотра модели и суждений о том, что следует прибавить в деталях.

Время идет и пора окончить все переговоры и приступить к выплавке бронзовых частей. Нужно непременно, чтобы монумент поспел к 15-му августу в Нежине.

[1881 года]

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Качуровський І. Що таке "празька хвороба мови"?	3
Бондаренко А.І. Лінгвостилістична інтерпретація новели Євгена Гуцала "Орґія"	6
Пасік Н.М. Кореляція слова й образу в художньому мовленні Є.Гуцала	13
Булахов М.Г. Карські Ях'їм Фёдаравіч	19
Колесник О.С. Лінгвокогнітивні особливості номінацій людини в героїчному епосі (на матеріалі поеми "Беофульф" та "Слова о полку Ігоревім")	24
Коваль О. В. Мнимый Гоголь	32
Куликовська Н.І. Модальність гендерно маркованих фразеологічних одиниць та їх місце і роль в системі мови	55

ІСТОРІЯ

Нікітін Ю.О. Проблема ефективності міського самоврядування і її зв'язок в розвитку освіти на прикладі міст Чернігівської губернії у 70–80 рр. XIX ст.	64
Козинець О.Г. Сучасники про підготовку офіцерів у військах за часів правління Миколи I	72
Самойленко О.Г. Розвиток історичної освіти й академічної науки зарубіжних країн в оцінках вчених Ніжинської вищої школи в другій половині XIX – на поч. XX ст.	82
Сагач О.М. До історії становлення земської медичної служби на Чернігівщині	91
Шевченко В.М. Земля та її господарі на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст.	98
Таран Л.В. Із французького досвіду патріотичного виховання і XIX – XX ст.	107
Притуляк П.П., Іщенко В.В. Встановлення етнографічних кордонів України в добу УНР та Гетьманату (1917–1918 рр.)	112
Шахрай Т.О. Суспільно-політична та громадська діяльність представників аристократичних кіл Волині в побудові української державності	121

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Розвиток освіти на
Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст. 131

Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Розвиток декоративно-
ужиткового мистецтва на Чернігівщині
у другій половині XVII–XVIII ст. 156

Будзар М.М. Простір і час садивної культури України XIX
сторіччя (на матеріалі Полтавщини і Чернігівщини) 188

Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота округних музеїв
Чернігівщини у 20-х роках XX ст. 198

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Зеленська Л.І. Николай Гербель. (Архивные документы.
Петербург 1854–1881 гг.) 214

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Північне Полісся
в історико-культурному контексті

Випуск 33

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Лисенко Л.І.

Літературний редактор: Лісовець О.М.

Коректор: Конівненко А.М.

Підписано до друку 27.11.06 Формат 60x84/16
Гарнітура Times Ум. друк. арк. 13,01
Замовлення № 145

Папір офсетний
Тираж 120 пр.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail. vidavn@ndpu.net